

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
НДЦ «РЯТІВНА АРХЕОЛОГІЧНА СЛУЖБА»

АРХЕОЛОГІЯ ПОДІЛЛЯ

ВІННИЦЯ - 2019

**Міністерство освіти і науки України
Донецький національний університет імені Василя Стуса**

**Національна академія наук України
Інститут археології**

НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАНУ

АРХЕОЛОГІЯ ПОДІЛЛІА

**Матеріали Всеукраїнської наукової конференції
(Вінниця, 16 жовтня 2019 року)**

Вінниця – 2019

УДК 902 (477-89 Под.) (082)

А 87 Археологія Поділля. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Вінниця, 16 жовтня 2019 р.) / за ред. проф. Р. О. Литвиненка. – Вінниця: ТОВ “ТВОРИ”, 2019. – 110 с.

Редакційна колегія:

ЛИТВИНЕНКО Р. О	– д.і.н., професор, ДонНУ імені Василя Стуса (наук. ред.)
ГРИНЮК Р. Ф.	– д.ю.н., професор, ректор ДонНУ імені Василя Стуса
ХАДЖИНОВ І. В.	– д.е.н., професор, проректор ДонНУ імені Василя Стуса
МОРГУН В. А.	– д.і.н., професор, ДонНУ імені Василя Стуса
ЧАБАЙ В. П.	– д.і.н., чл.-кор. НАН України, директор ІА НАН України
БУЙСЬКИХ А. В.	– д.і.н., заступник директора ІА НАН України
СКОРИЙ С. А.	– д.і.н., професор, зав. відділом ІА НАН України

Рецензенти:

ЗАЛІЗНЯК Л. Л.	– д.і.н., професор, завідувач відділу кам’яного віку Інституту археології НАН України
РУДЬ В. С.	– к.і.н., науковий співробітник відділу археології енеоліту – бронзової доби Інституту археології НАН України

Рекомендовано до друку Вченою Радою Донецького національного університету імені Василя Стуса, протокол № 2 від 27.09.2019 р.

На обкладинці: глиняна модель житла трипільської культури
(фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею)

На титульній сторінці: кістяна пряжка бабинської культури з курганного
могильника Северинівка Вінницької обл.
(фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею)

На колонтитулі сторінок: бронзовий перстень з Гордіївського курганного
могильника білогрудівської культури Вінницької обл.
(фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею)

Видання здійснено за кошти
Науково-дослідного центру
«Рятівна археологічна служба»
Інституту археології НАН України

ISBN 978-966-949-185-5

© Донецький національний університет
імені Василя Стуса, 2019
© Оригінал-макет: Литвиненко Р.О., 2019

ЗМІСТ

Литвиненко Р.О. Поділля як археологічний регіон (передмова)	5
Ветров В.С. Дослідження нижньопалеолітичного місцезнаходження Головчинці-1	6
Степанчук В.М., Науменко О.О. Ремонтаж вапнякової гальки з нижньопалеолітичної стоянки Меджибіж А: попередні підсумки дослідження	13
Вейбер А.В., Смаголь В.О., Гаскевич Д.Л. Фауністичні знахідки багатошарового поселення Базьків Острів (за матеріалами досліджень 1959 року)	21
Пересунчак О.С. Нові дослідження поселення трипільської культури Кам'яне-Завалля-1 на території Східного Поділля	28
Радомський І.С. Порівняльна характеристика комплексів крем'яних артефактів з поселення Ожеве-Острів	36
Клочко В.І. Трипільська кам'яна сокира-молот з Дунаєвецького району Хмельниччини	41
Іванова С.В. «Подільський фронтір»: енеоліт та бронзова доба на порубіжжі двох регіонів	43
Грищук О.М. Про одну групу жіночих поховань дніпро-донської бабинської культури	50
Литвиненко Р.О. Поділля в системі культурного кола Бабине	57
Отрощенко В.В. Поховання з кутовими ямками в контексті Гордіївського могильника	70
Клочко В.І., Потупчик М.В. Ніж із селища Мурафа й питання типології великих листоподібних ножів культури Ноуа	78
Клочко Л.С. Декоративні елементи скіфського часу зі знахідок А. Бидловського	82

Куштан Д.П. Черкаси – форпост Східного Поділля у XIV–XV століттях ...	92
Лугова О.С. Історія досліджень пам’яток археології у м. Бережани та його околицях	101
Список скорочень	106
Відомості про авторів	107

ПОДІЛЛЯ ЯК АРХЕОЛОГІЧНИЙ РЕГІОН (передмова)

Поділля є одним з ключових історико-культурних регіонів України, який, з одного боку, покриває терени Правобережного Степу і Лісостепу, з іншого – поєднує чималі ділянки водотоків трьох великих річок Чорноморського басейну – Дніпра, Південного Бугу і Дністра. Крім того, регіон лежить у Балто-Чорноморському міжмор'ї, що, разом з іншими чинниками й обставинами, надає Поділлю неабиякої ваги у справі дослідження праісторичних та ранньоецивілізаційних процесів на основі археологічних, антропологічних, палеогенетичних, палеокліматичних та інших даних.

В сенсі археологічної вивченості, Поділля є неоднорідним. Попри реальні результати у справі виявлення та обліку археологічних пам'яток, маємо констатувати, що різні археологічні періоди та культури цього регіону досліджені нерівномірно і нерівнозначно. На тлі майже не відомих або слабо досліджених епох і культур, виділяється лише трипільля, ранній залізний вік і середньовіччя. Близька мені особисто доба бронзи на Поділлі також демонструє культурно-хронологічну і/або теренову лакуарність. І якщо південні степові райони дають уявлення щодо бронзового віку завдяки негусто дослідженим тут курганним могильникам, то подільський лісостеп, особливо західна і північна його половини, що межують, відповідно, з Волинням та Поліссям, залишаються ледве не археологічною *terra incognita*. Навіть яскравий фінальнобронзовий Гордіївський могильник виступає своєрідним феноменом на доволі туманному культурному тлі регіону.

За таких обставин організація і проведення всеукраїнської конференції «Археологія Поділля» видається доцільним і своєчасним почином, що дозволить фахівцям поділитися результатами польових досліджень, узагальнити й підвести підсумки своїм теоретичним розробкам, а також скоординувати і намітити перспективи подальшої роботи, як у науковій, так і пам'яткоохоронній діяльності.

Для Донецького національного університету імені Василя Стуса, як ініціатора і організатора конференції, цей форум також є проявом певної інтеграції в науковий і культурний простір Поділля та суміжних регіонів, а також практичним кроком щодо реалізації договору про співпрацю університету з Інститутом археології НАН України та його науково-дослідною установою «Рятівна археологічна служба».

Р.О. Литвиненко

УДК 903.2 (477-89 Под.) "632"

В.С. Ветров

ДОСЛІДЖЕННЯ НИЖНЕПАЛЕОЛІТИЧНОГО МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ГОЛОВЧИНЦІ-1 (ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛ.)

Перші результати польових досліджень стратифікованого місцезнаходження нижнього палеоліту Головчинці-1 у верхній течії Південного Бугу. Пам'ятка відноситься до групи меджибізьких стоянок нижнього палеоліту. Технологія кам'яних знарядь визначається як олдованська (mode 1). Попереднє стратиграфічне датування для першого і другого горизонтів – широкінський час (OIS 24-31: 0,9-1,3 млн. лет).

Ключові слова: Нижній палеоліт, Південний Буг, чоппер, олдован.

These are the first results of field studies on the stratified location of the Lower Paleolithic at Golovchyntsi-1 in the upper reaches of the Southern Bug. The archaeological site belongs to the group of Lower Paleolithic Medzhybizh parking. Stone tools are defined as Oldowan (Mode 1). The preliminary stratigraphic dating for the first and second horizons are Shyrokyn Age (OIS 24-31: 0.9-1.3 million years).

Keywords: The Lower Paleolithic, The Southern Bug, chopper, Oldowan.

Виявлення за останні десятиріччя нових місцезнаходжень нижнього палеоліту на сусідніх з Україною територіях [4] додало імпульсу пошуку та дослідженню таких матеріалів в межах України. Більше ніж десять років такі дослідження за участю автора проводились Українською нижньопалеолітичною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом д.і.н., провідного наукового співробітника відділу каменю ІА НАН України В.М. Степанчука. Таким чином було закладено підґрунтя системного вивчення українського нижнього палеоліту. Виявлення та стаціонарне дослідження стратифікованих місцезнаходжень нижнього палеоліту в Побужжі дало можливість нового погляду на цю тематику. Гарний стан збереженості багат шарових об'єктів Меджибож 1 та Меджибож А, наявність на них фауністичних решток дало можливість подальших перспективних досліджень. В той же час поява поверхневих місцезнаходжень нижнього палеоліту на сході України (Вишневий Дол, Макарово, Суходол/Піонерське) [11] поставило питання про цілеспрямоване вивчення саме пам'яток рівнинних територій України [7]. Така постанова завдання на дослідження рівнинних пам'яток нижнього палеоліту України дала можливість аналізу відносно близьких об'єктів за напрямками геоморфології, умов накопичення культурного шару, експлуатації ресурсів сировини [6].

Місцезнаходження Головчинці розташовано в 7,5 км на схід від смт. Меджибіж Летичівського району Хмельницькій обл., в зоні Головчинецького гранітного кар'єру. Виявлено В.С. Ветровим в 2015 р., координати 49°25'48" пнш, 27°29'08" схд. Досліджувалося автором в 2015-2017 рр. [1; 2; 3]. Пам'ятка входить в групу меджибізьких місцезнаходжень нижнього палеоліту (рис. 1).

Рельєф, топографія.

Місцезнаходження розташоване на лівому березі Південного Бугу, на відстані 600 м від сучасної берегової смуги. На цій ділянці русло Південного Бугу пов'язано з Летичівською прохідною долиною. Рельєф в зоні місцезнаходження рівнинний, поверхня має невеликий нахил на південь-південний захід в напрямку Південного Буга і Летичівської прохідної долини. Місцезнаходження має перевищення 13 м над сучасним рівнем річки. Альтитуда місцезнаходження – 273 м над рівнем моря.

Стратиграфія.

Сучасна стратиграфія Головчинців-1 базується на розрізі, що описаний д.г.н. Ж.М. Матвійшиною та к.г.н. С.П. Кармазиненком у 2017 р. В тексті ми надаємо лише опис горизонтів які вміщують археологічний матеріал. Всі вони пов'язані з покладами широкинського часу (OIS 24-31), які датуються 0,9-1,3 млн. р. [5].

Широкинський (sh) горизонт – 0,9–2,6 м – представлений кількома стадіями.

sh₃ – 0,9–1,7 м – монолітний коричневий ґрунт-педосидимент. Матеріал супіщаний розсипчастий. Умовно можна виділити такі генетичні горизонти.

H(e)k – 0,9-1,0 м – бурувато-сірувато-коричневий із хвилястою верхньою межею. Матеріал горизонту глинисто-супіщаний але з чіткою і нестійкою але щільною дрібногоріхуватою структурою.

НІ – 1,0–1,25 м – буро-темно-коричневий, ущільнений, з дуже щільними середньогоріхуватими відокремленнями. Матеріал вертикально-тріщинуватий із дрібними включеннями кутастих гранітів діаметром до 1 см. Наявна дрібна 1-2 мм карбонатна дресва, якої мало. В цілому маса не кипить з розчином соляної кислоти, хоча місцями слабо реагує. Поодинокі зустрічаються ходи коренів рослин. Перехід помітний за посиленням коричнюватих відтінків забарвлення матеріалу, щільності і укрупненню структурних відокремлень.

It – 1,25–1,5 м – сірувато-темно-коричневий (найбільш темнозабарвлений), у сухому стані буруватий. Матеріал піщано-глинистий, щільний, грудкувато-горіхуватий, тріщинуватий є найбільш щільним із всіх горизонтів розрізу. Наявні острогранні уламки граніту діаметром 2-5 см і вкраплення дрібних зерен 3-4 мм. Перехід помітний за посиленням опіщаненості і меншому ущільненню.

P(i) – 1,5–1,7 м – бурувато-коричневий, однорідний, слабо ущільнений, але значно більш пухкий ніж вищележачий горизонт. Матеріал глинисто-супіщаний, безкарбонатний, з окремими коренями дерев і трав.

Ґрунт *лучний темно-коричневий піщано-глинистий вилужений* найбільш щільний в середній частині профілю.

sh₂ – 1,7–1,8 м – більш світлий бурий алювіальний горизонт, чітко видимий, жовтуватий розсипчастий супісок. Артефакти приурочені як раз до цього пухкого шару, розміщуються вони смугою над нижчележачим ґрунтом.

sh₁ – 1,8–2,6 м – *коричнево-бурий лісовий ґрунт-педосидимент*, більш вологих умов формування ніж темно-коричневий лучний (sh₃). Зверху до низу можна виділити такі шари.

1,8 – 2,2 м – неоднорідно забарвлений помаранчево-іржаво-бурий у свіжому стані з плямами 2-3 см гідрооксидів мангану і заліза. Дуже щільний, тріщинуватий, дрібногоріхуватий із щільними структурними відокремленнями. Дуже багато уламків і його дресви. Характерна пістрявість забарвлення, оглиненість, озаліженість (глина опіщанена) з великою кількістю уламків кам'яного гранітного матеріалу. Перехід до низу поступовий за посиленням опіщаненості і ущільненості.

2,2–2,6 м – світло-бурий з яскравими помаранчевими плямами. Наявні нечіткі 2-5 кротовин діаметром до 4-5 см, деякі до 10 см. Матеріал оглинений, супіщаний, вертикально-тріщинуватий, грудкувато-горіхуватий з мангановими і залізистими плямами по гранях структурних відокремлень. Наявні чорні затьоки оксидів мангану. Багато вивітрених кам'яних обкатаних і необкатаних структурних відокремлень ґрунту.

Археологічний комплекс першого культурномисного горизонту.

Дослідження першого горизонту проводилося на кв. 1 і 2. Знахідки зафіксовані на відмітках -1,65 – -1,70. На кв. 1 уздовж східного борта по щільності ґрунту відзначене заповнення ґрунтового клину (?). Клин заходив від борту всередину квадрата приблизно на 30 см. Знахідки на цій ділянці відсутні. В квадраті 2 уздовж західного борту на рівні -

1,66 зафіксовано аналогічний клин більшого розміру. Ширина заповнення в зоні розчищення близько 20 см. Клин по всій площі заповнений великою кількістю геофактів і артефактів. Також в досліджуваному горизонті зустрічаються поодинокі кародовані граніти невеликого розміру, сірого і жовтого кольору. Знахідки в шарі залягали субгоризонтально.

Сировина.

Групи сировини представляють кварцові гальки, обкатані уламки гранітів, уламки та гальки кременю, жильний кварц. Детальний петрографічний макроопис сировини був проведений к.г.м.н. Є.Б. Поляченком. Відібрана сировина з місцезнаходження Головчинці-1 представлена силікатними мінералами: кременем і кварцом. Умовно зразки можна розділити по ряду зовнішніх особливостей. Спільними для всього відібраного матеріалу є, тільки те, що зразки представлені силікатним мінералами і мають твердість за шкалою Мооса – 7.

Перша група зразків представлена халцедоново-кварцовим кременем, походження якого пов'язане з процесами силікатного стягнення в карбонатних породах (вапняках) сарматського часу. Зразки мають раковистий скол, зональну структуру (у великих зразках), поверхня відколу має жирний блиск переважно восковий. У природньому вигляді (без слідів антропогенного впливу) зразки кременю мають галькову форму, утворення якої можна пов'язати з первинною формою стягнення і вторинної стадією подальшої обробки водою. Забарвлення галькової поверхні, від темно-сірого до майже чорного. Блиск від матового (ймовірно в зразках які практично не піддавалися впливу водних потоків) до жирного (в зразках на які впливала вода). Для зразків з матовою поверхнею характерна шорсткість і сліди щелочного травлення на поверхні, зразки, що мають жирний блиск характеризуються гладкою поверхнею і практично згладженими слідами травлення. Форму вторинної обкатаності (що утворювалася у водному середовищі), можна розділити на сплюснену та практично ізометричну в двох напрямках (тобто має в перетині форму близьку до кола). Така відмінність можливо пов'язана з первинною формою (стягненням) і наступною обробкою кам'яного матеріалу у водному потоці. При цьому важливо відзначити, що трохи сплюснена форма матеріалу характерна для галькових відкладів річкового типу з досить невисокою динамікою водного потоку, в той час як круглі в перетині галькові відкладення характерні для потоків середньої та високої динаміки.

Друга група зразків представлена кварцовим матеріалом. Кварц має блакитний колір і жирний блиск (зазвичай скляний, але в даному випадку це пов'язано з процесами вторинного механічного впливу). Структура дрібнокристалічна. Злам нерівний, спаяність середня. Цей кварц утворений в жилах що пересякають вміщуючі породи (в даному випадку ендербіти-гнейси). Формування блакитного кварцу пов'язано з породами гранулітової формації, що відповідає загально геологічній структурі цього району. Серед відібраного кварцового матеріалу, також зустрічаються обкатані зразки. Форма гальок характерна для річкових потоків середньої динаміки. Колір кварцових гальок матово білий.

Стан збереженості артефактів.

Відносно гарний, поверхні не обкатані, світла (блакитна, біла) патина присутня на деяких предметах валунного кременю.

Технико-типологічні параметри.

Нечисленні артефакти першого культуровмисного горизонту (14 екз.) представлені обробленими крем'яними і кварцовими гальками, фрагментами жильного кварцу і кременю. Два одинарних чоппера на крем'яних гальках виготовлені методом розколювання, з відсіканням краю гальки одним зняттям. В обох випадках відсікання діагональне. Ще один чоппер на маленькій кварцовій гальки виготовлений методом зняття

одного негативу. До виробів з вираженою вторинною обробкою відноситься масивний крем'яний скол з трьома відсіченими крайками методом трощення з альтернативною оббивкою. Решта артефактів представлена фрагментами сировини з чітко визначеними ознаками трощення. Є три фрагмента кременю з ретушню утилізації на крайках.

Найбільш масовими знахідками першого культуровмисного горизонту є геофакти (42 екз.). З них: 4 крем'яних гальки, 8 гранітів і 30 фрагментів і гальок кварцу. Значна частина геофактів, вірогідно, пов'язана з діяльністю людини і являє або запас сировини, або невиразні продукти утилізації каменю. Геофакти винесені на окремий план.

Уздовж західного борту з рівня -166 до рівня -181 зафіксовано заповнення ґрунтового клину (0,2×0,6 м). В заповненні знайдено артефакти (55 екз.) і геофакти (242 екз.). Оскільки верхня частина заповнення захоплює перший культуровмисний горизонт, а нижня - основну частину другого культуровмисного горизонту, то в заповненні ми маємо змішаний матеріал з цих двох горизонтів. Однак розділити його за станом збереженості і технікою обробки не є можливим, тому в описі він відноситься до 1-2 культуровмисного горизонтів. Артефакти заповнення клину (рис. 2: А) налічують чоппери на крем'яних і кварцових гальках 22 екз.; з них: чоппери одинарні – 14 екз. (рис. 2: А: 1-5; 9; 10); чоппери одного зняття – 2 екз.

Археологічний комплекс другого культуровмисного горизонту.

Перший і другий культуровмисні горизонти відокремлені один від одного фактично стерильним прошарком близько 5 см. Дослідження другого культуровмисного шару проводилося на кв. 1 і 2. Знахідки зафіксовані на відмітках – -1,78 – -1,97. На кв. 1 уздовж східного борта по щільності ґрунту відзначена промоїна (?) без чітких обрисів кордонів. Промоїна заходить від борта всередину квадрата приблизно на 30 см. Знахідки на цій ділянці відсутні під бортом, а поруч з ним починають з'являтися з рівня -1,90, який, ймовірно, є непошкодженим шаром. В квадраті 2 уздовж західного борту на рівні -1,66 зафіксовано заповнення ґрунтової тріщини шириною близько 20 см (в зоні розчищення). Низ у південній частині заповнення розташований на рівні -1,85, а глибше вже фіксуються знахідки *in situ*. Знахідки в цьому культуровмисному шарі, за рідкісним винятком, залягали субгоризонтально.

Сировина.

Групи сировини представляють кварцові гальки, обкатані уламки гранітів, уламки та гальки кременю, жильний кварц.

Стан збереженості артефактів.

Відносно гарний, поверхні не обкатані, світла (блакитна, біла) патина присутня на деяких предметах валунного кременю.

Техніко-типологічні параметри.

Всього другий культуровмисний шар нараховує 551 знахідку, з них 182 артефакти, 26 артефактів (?) і 343 геофакти.

Вироби представлені чопперами, вістрями, сколами з вторинною обробкою.

Чоппери – 52 екз. В основному представлені одинарні чоппери – 37 екз. (рис. 2: С; Е) Техніка виготовлення одинарного чоппера зводиться переважно до відсікання краю гальки, найчастіше одним зняттям з метою отримання гострої робочої кромки по периметру відколу. Відсікання краю гальки може бути поперечним (що до поздовжньої осі виробу) або діагональним. Звертає на себе увагу досить велика кількість саме діагональних відсікань в матеріалах другого культуровмисного шару. У зборах підйомного матеріалу 2015 р. також були присутні одинарні чоппери з діагональним відсіканням [1, с. 43, рис. 19: 3]. Також фіксується різноманітність техніки виготовлення одинарного чоппера. Для зняття краю гальки використовувався метод трощення на твердій поверхні. У цьому випадку, як правило, ми фіксуємо точку або вм'ятину

контрудару. При роботі з «в'язкою» сировиною, наприклад з кварцовими гальками, не завжди виходило відразу розтрити об'єкт сировини. У цих випадках ми фіксуємо неодноразові сліди ударів з метою пошуку слабких місць або внутрішніх тріщин в сировині. Іноді сліди ударів концентруються біля вже отриманих тріщин з метою «доопрацювати» їх до кінцевого результату. Ця техніка відрізняється від техніки розколювання гальок в нижніх шарах (шари 5, 6) місцезнаходження Меджибож А, де кварцові і крем'яні гальки частіше розколювалися одним ударом. Крім трощення, у другому культуровмисному шарі місцезнаходження Головчинці-1, застосовується і метод розколювання гальки.

Чоппери одного зняття (8 екз.) (рис. 2: С: 1; 3; 5-8) в цілому схожі з простими чоперами, з урахуванням тієї особливості, що в даному випадку робоча кромка формується не відсіканням краю гальки, а сколом (іноді невеликим) в крайовій зоні гальки.

Чоппери вістрійні (3 екз.) також демонструють деяке розмаїття техніки їх виготовлення, хоча в даному випадку є робочі кромки двох відколів і вістрійна частина утворюється між ними.

Чоппери подвійні (3 екз.) виготовлялися за однотипною схемою: поздовжньо розсічена галька і відсічена кінцівка.

Вістря – 3 екз. Два вістря виготовлені на крем'яних відщепках методом відсікання крайок. Одне вістря на фрагменті крем'яного відколу має одну оббиту кромку і ретуш утилізації на прилеглий кромці.

Зубчасті й виїмчасті вироби – 4 екз. Одне комбіноване виїмчасте знаряддя (рис. 2: D: 2) виготовлено на пластинчастому сколі зі зламаню дистальною частиною. Ліва кромка оббита з черевця, по правій альтернативно розташовані клектонська і ретушована виїмки. Інше зубчато-виїмчасте знаряддя (рис. 2: D: 8) виготовлено на крем'яному первинному відщепі з відсіченою термінальною частиною, ділянкою оббивки, відсіченою кромкою, виїмками. Також є фрагмент крем'яного відколу (реутилізація) з трьома виїмками по кромці (зубчато-виїмчасте знаряддя) і крем'яний первинний скол з клектонською виїмкою (виїмчасте знаряддя).

Відщепи і відколи з вторинною обробкою – 15 екз. Вторинна обробка відщепів і відколів достатньо одноманітна і сходиться до фрагментарної оббивки (рис. 2: D: 4), відсікання крайок (рис. 2: D: 5) та комбінації цих елементів (рис. 2: D: 3). Іноді зустрічаються клектонські виїмки. До нетипових продуктів може бути віднесена розсічена крем'яна галька з двома зонами оббивки з черевця (рис. 2: D: 1).

Відщепи, сколи, продукти трощення (98 екз.) (рис. 2: F). В знайденому матеріалі серед відщепів більшість складають первинні крайові відколи з гальок. Вторинні сколи мають переважно підпаралельне огранювання. Іноді на гранях відколів фіксується ретуш утилізації.

У матеріалах 2016 р. відзначені (як і в попередньому сезоні) 6 ремонтних зв'язок. Частина крем'яних артефактів з ремонту мають ретуш утилізації, що говорить про їх використання після розколювання великого фрагмента. Звертає на себе увагу велика підтрикутна крем'яна галька з позначками інтенсивного використання на звуженому кінці. Цей предмет можливо в процесі посиленої експлуатації, а можливо в результаті цілеспрямованого удару був поздовжньо розколотий на дві половини. В результаті фактично вийшли два одинарних чоппери, що були знайдені на відстані 30 см один від одного.

Порівнюючи отримані на цей момент матеріали першого і другого культуровмисних шарів Головчинців-1 з розташованими поруч меджибізькими нижнепалеолітичними місцезнаходженнями можна відзначити ряд спільних рис у техніці обробки каменю [9, с. 13]. В Головчинцях-1, як і в меджибізьких місцезнаходженнях обробка сировини зведена до мінімальної із зостасуванням техніки

розколювання та трошення. Судячи по великій кількості недоладних фрагментів кварцу і великих фрагментів крем'яної сировини, що були розколоті по природним тріщинам, вірогідно в Головчинцях-1 використовувалася техніка «bloc on bloc». Вірогідно також, що в схемі обробки каменю не стояло завдання отримання якісних відщепів. Наявні відщепи переважно первинні. Огранювання або розсічення нечисленних вторинних відщепів переважно пов'язане з реутилізацією. У матеріалах відсутні нуклевідні і біфасіальні форми. Типологічно склад артефактів представлений чопперами, сколами і не чисельними виробами з найпростішою вторинною обробкою (невеликі ділянки ретуші, виїмки, відсікання кромки). Таким чином техніко-типологічні дані дозволяють відносити перший і другий культуровмісні горизонти місцезнаходження Головчинці-1 до олдовану (mode 1). Своєрідність технологічних моделей обробки каменю демонструє ранні етапи розвитку олдованських традицій моду 1 в контексті пристосування їх до природних умов українських рівнин того часу. Генетично наші нижньопалеолітичні матеріали пов'язані з широким колом європейських пам'яток в рамках існування варіантів традиції моду 1 від 1,3 млн. до 300 тис. р. [7; 8; 10].

Джерела і література

1. Ветров В.С., Степанчук В.Н. Отчет о разведках на территории Летичевского района Хмельницкой области в 2015 г. – К: ИА НАНУ, 2016. – 51 с.
2. Ветров В.С. Отчет об исследовании нижнепалеолитического местонахождения Головчинцы-1 в 2016 г. – К.: ИА НАНУ, 2016. – 63 с.
3. Ветров В.С., Степанчук В.Н. Отчет о разведках на территории Летичевского района Хмельницкой области в 2016 г. – К: ИА НАНУ, 2017. – 54 с.
4. Деревянко А.П. Три глобальные миграции человека в Евразии. Т.1: Происхождение человека и заселение им Юго-Западной, Южной, Восточной, Юго-Восточной Азии и Кавказа. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2015. – 612 с.
5. Інститут археології НАН України. 2017. Заселення рівнинної частини України почалося близько 1 млн. років тому [online]. – URL: <http://iananu.org.ua/novini/pres-relizi/383-zaselennya-rivninnoji-chastini-ukrajini-pochalosya-blizko-1-mln-rokiv-tomu> [Дата звернення 01 травня 2019]
6. Степанчук В.М., Матвіїшина Ж.М., Рижов С.М., Кармазиненко С.П. Початкове заселення і подальше освоєння території України давньою людиною: синтез археологічних і палеогеографічних даних // Вісн. НАН України. — 2012. — № 8. — С. 34-46.
7. Степанчук В.М., Ветров В.С., Скоріков В.А. Дослідження нижнього палеоліту рівнинної України: огляд поточних даних // Кам'яна доба України: Збірник наукових статей. — Вип. 17-18. — К.: Видавець Олег Філюк, 2017. — 240 с. — С. 48-65.
8. Степанчук В.Н. Ключевые нижнепалеолитические памятники запада Восточно-европейского ареала Украины // Сборник материалов Международной научной конференции, посвященной 50 -летию обнаружения в пещерной стоянке Азых раннего гоминида – азыхантропа / Ред. М.Н. Рагимова. – Баку, 2018. – С. 149-161.
9. Степанчук В.Н., Веклич Ю.М., Ветров В.С., Кармазиненко С.П., Комар М.С., Погорелец О.Г. Отчет о работах 2015 г. близ пгт. Меджибож Летичевского р-на Хмельницкой области. – К., 2016. – 82 с.
10. Степанчук В.Н., Ветров В.С., Скоріков В.А. Новые данные по нижнему палеолиту равнинной Украины // Esse quam videri: к 80-летию Германа Ивановича Медведева / [отв. ред. И.М. Бердников, Е.А. Липнина]. – Иркутск : Изд-во ИГУ, 2016. – С. 142-151.
11. Vetrov V., 2015. Preliminary Study of Lugansk Paleolithic Micro-region of the East of Ukraine // The Sheffield Graduate Journal of Archaeology. 2015. – Vol. 14. P. 1-11.

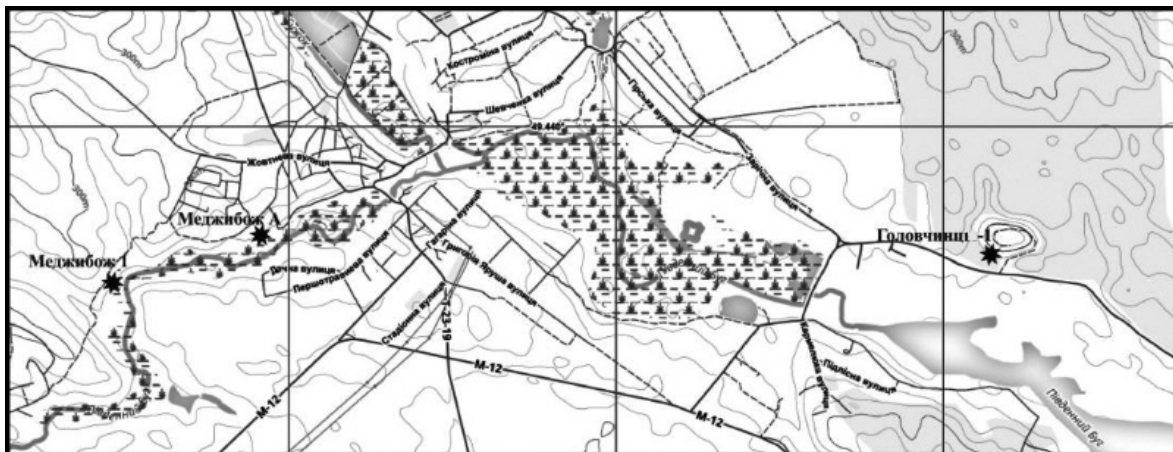

Рис. 1. Місцезнаходження нижнього палеоліту біля Меджибіжа

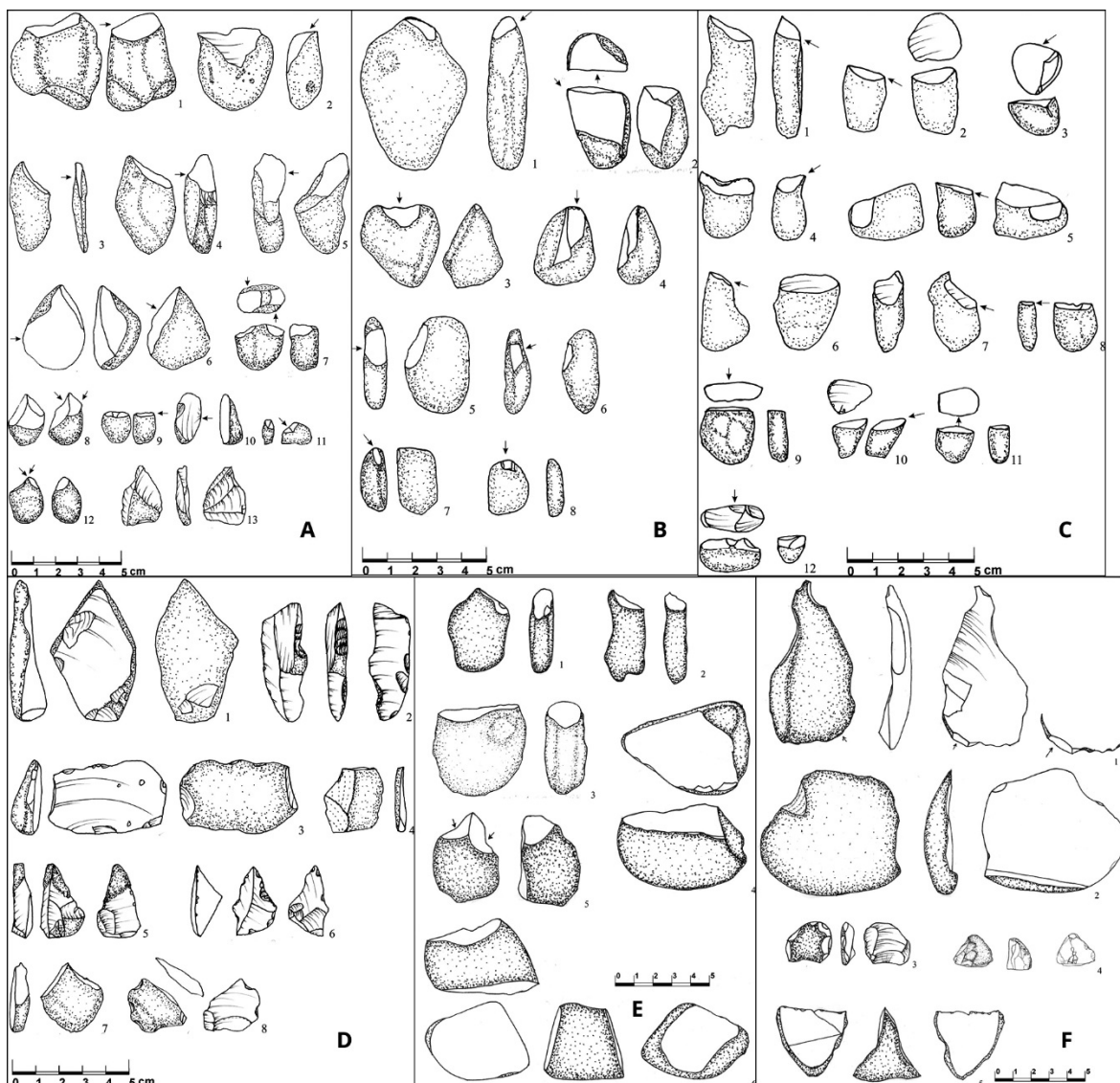

Рис. 2. Головчинці-1. Артефакти

УДК 902.903 (477)

Степанчук В.М.
Науменко О.О.

РЕМОНТАЖ ВАПНЯКОВОЇ ГАЛЬКИ З НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ МЕДЖИБІЖ А: ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статтю присвячено аналізу складня вапнякової гальки, фрагменти якої були знайдені на стоянці Меджибіж А у 2-му горизонті V культурного шару, що корелюється з широкинським часом. Предмети були виявлені у 2017 р. під час встановлення геологічного зондажу на квадраті 3D. Тут, на ділянці, що прилягає до недослідженої площі квадрату 4D, було ідентифіковано 477 вапнякових артефактів, частина яких збирається в складні. У цій роботі публікуються попередні підсумки аналізу складня з найбільшим числом аплікацій: дев'ять елементів з'єднуються в майже комплектну (відсутні лише кілька фрагментів) окремість вапняку.

Ключові слова: ремонт, технологічний аналіз, вапняк, нижній палеоліт, Меджибіж А, широкинський час (OIS 21–35).

This paper is devoted to the analysis of limestone pebble refitting, fragments of which were fixed at the site Medzhibizh A in the 2nd horizon of the cultural layer V, which correlates with the Shyrokyne age. Artifacts were detected in 2017 during the geological probing on square 3D. 477 limestone artifacts were identified on a plot adjacent to the unexplored area of square 4D. Some of them can be connected in refittings. This paper presents the preliminary results of analysis of the refitting with the largest number of applications: nine elements are connected in almost complete (missing only a few pieces) limestone jointing.

Keywords: refitting, technological analysis, limestone, Lower Paleolithic, Medzhibizh A, Shyrokyne age (OIS 21-35).

1. Вступ

Для отримання максимально широкого спектру інформації про поведінку давніх гомінінів використовуються різноманітні методи. Одним із перспективних підходів до дослідження кам'яного матеріалу є технологічний аналіз. Завдяки ньому можна визначити техніки, принципи та способи розколювання, прийоми підготовки, підправки та переорієнтації, таким чином, відтворивши методи обробки предмету [6, с. 1].

Метод ремонту суттєво розширяє інформативність технологічного аналізу. Його широке використання в контексті дослідження нижньопалеолітичних індустрій почалося порівняно нещодавно. Метод ремонту був фундаментально застосований до колекції артефактів стоянки Локалалей (Західна Туркана, Кенія) [7; 12]. За його допомогою вдалося проаналізувати загальний процес розщеплення, визначити його технічні правила та принципи. Ключову роль метод відіграв у роботах, присвячених матеріалам субблоку TD10-1 стоянки Гран Долина (Атапуерка, Іспанія). На цих матеріалах, зокрема, розроблені теоретичні основи ремонту, показані переваги методу в аналізі закономірностей просторового розподілу артефактів на стоянці [9; 10]. Різні типи ремонтів представлені в роботі, що присвячена технологічному аналізу артефактів із субблоку TD6, в матеріалах якого вдалося поєднати елементи як первинного, так і вторинного процесів обробки [11]. У межах аналізу технологічної стратегії метод ремонту використовувався під час дослідження кам'яних індустрій стоянок Північного Китаю [8]. На стоянці Меджибіж 1 (Україна) був зафіксований майже

комплектний складень гальки кременю з 3-х елементів, який є важливим для розуміння технологічних процесів індустрії [4, с. 80, 83, рис. 69].

Метою цієї статті є публікація попередніх підсумків дослідження ремонту вапнякової гальки, виявленої в матеріалах V шару стоянки Меджибіж А, зокрема, реконструкція особливостей технічних прийомів, що застосовувалися нижньопалеолітичним населенням верхів'їв Південного Бугу.

2. Матеріали

2.1. V культурний шар Меджибозжа А, загальний контекст

Місцезнаходження Меджибіж А розташоване на лівому березі р. Південний Буг, на місці високого та доволі крутого борту річки (висота над заплавою становить майже 30 м), на відстані близько кілометра на захід від смт. Меджибіж Летичівського району Хмельницької області. Археологічний пункт Меджибіж А віддалений приблизно на 500 м униз за течією Південного Бугу від пам'ятки Меджибіж 1. Місцезнаходження було виявлене у 2011 р., його географічні координати: 49°25'48" N, 27°23'08" E.

У період 2011–2013 рр. і 2015–2017 рр. проводилися дослідження нижньої частини (до 7,5 м) профілю відкладів високого берега річки на врізаній ділянці загальною площею до 26 м², протяжністю до 6 м і глибиною близько 4 м у тилівій частині [5]. У нижньому фрагменті розкритого профілю виявлено не менше шести окремих горизонтів залягання артефактів, які відокремлюються один від одного піщано-гравійними та глієстими шарами без знахідок і пов'язуються з пачкою відкладів потужністю 3,5 м, що залягає на архейських гранітах. Артефакти були виявлені у відкладах завадівського (OIS 11), лубенського (OIS 13–15), мартоносського (OIS 17–19) і широкинського (OIS 21–35) етапів, представлених дерново-підзолистими, луговими і болотистими ґрунтами й озерно-алювіальними заплавами матеріалами [3]. Наразі на близько 8 м² досліджений лише верхній культурний горизонт (шар I, завадівський час) і на близько 15 м² вивчалися залишки в найнижчій частині колонки відкладів (шари V і VI, широкинський час).

Індустрія найнижчих шарів відрізняється зменшенням кількості сколів і знарядь на них і збільшенням кількості масивних артефактів на окремоствах вапняку, кварциту та граніту (хоча кремінь все ще домінує). Своєрідною рисою матеріалів V шару є наявність великої кількості виробів із масивних вапнякових гальок і відходів їх обробки. На квадраті 3D на рівні 2-го горизонту вищезгаданого шару на площі приблизно 0,25 м² був виявлений і частково досліджений точок із обробки цього типу сировини. Загальна кількість знахідок сягає 477 одиниць, у той час як звичайна чисельність предметів із цієї сировини у цьому горизонті на аналогічній площі становила не більше 50-и. 109 предметів можна з більшою або меншою імовірністю віднести до артефактів. До них належить і складень, що аналізується в цій статті (окрім нього було зібрано ще 10 ремонтів, кількість елементів у яких варіюється від 2-х до 8-и).

2.2. Сировина

У вихідному вигляді окремість сировини являла собою видовжений, трапецієподібний у плані, сплюснений фрагмент вапняку сарматського ярусу з еродованою поверхнею (148×92×57 мм, маса: 670 г). Вапняк – світло-сірий, органогенно-детритового типу з біогенною структурою та неясно-шаруватою, іноді пористою, текстурою. Злам не раковистий. Згладженість усіх без винятку коркових поверхонь дозволяє визначати окремість як гальку, зі ступенем обкатаності 3 згідно з [2, с. 15]. Рельєф поверхонь гальки досить спокійний, проте є виступи й западини. Загалом форма правильна у плані, проте в більш звуженому краї гальки є дзьобоподібний виступ.

Безпосередньо поблизу пам'ятки виходи сарматського вапняку у вигляді гальок чи інтенсивно обкатаних фрагментів наразі невідомі. Найближчий експонований гальковий і уламковий конгломерат зафіксований у долині р. Вовк (віддалення щонайбільше 15 км від стоянки), проте морфологія та метричні характеристики вапнякових гальок із цього місцезнаходження не корелюють із характеристиками знахідок із Меджибожа А, V шар. Виходи вапняків у вигляді блоків і фрагментів різної величини, іноді досить інтенсивно еродованих, поширені значно ширше та зустрічаються в долинах річок Південний Буг, Бужок, Вовк.

3. Методологія

Методологія дослідження відповідає вибраному підходу: ремонтування в межах аналізу технологічної стратегії. Для оптимізації етапу пошуку з'єднань була здійснена класифікація вапнякових артефактів на групи за критерієм їх макроскопічних фізичних особливостей (збереженість, еродованість, обкатаність, внутрішні включення, шаруватість і ін.). Кожному предмету був наданий шифр, а елементам у самих складнях було присвоєно порядкові номери, які відповідають послідовності редукції гальки (для збереження цілісності опису та подальших інтерпретацій порядковий номер надавався і відсутнім елементам).

Для опису окремих елементів складня використовувався стандартний техніко-морфологічний метод. На початковому етапі відбувалося морфологічне та типологічне визначення предмета, проводилися метричні виміри, оцінювалася цілісність артефакту, визначалася наявність вторинної обробки, аналізувалася площадка сколів і її метричні параметри, а також огранювання дорсальної поверхні (Таблиці 1, 2, 3). Техніко-морфологічному дослідженню негативів на нуклеусі відсутніх у колекції сколів сприяло застосування збільшувальної техніки.

Із метою вивчення послідовності редукції гальки, а також для визначення наступності та взаємозв'язку між різними системами сколювання на нуклеусі був використаний підхід, для окреслення якого найбільш вдалою назвою є «метод динамічного технологічного аналізу» (термін, запропонований В. Б. Доронічевим [1]). Проекції гальки отримали позначення від А до F. Визначення порядку та напрямків сколювання дозволило охарактеризувати способи та принципи розщеплення.

4. Результати

4.1. Формальний опис елементів складня

Елемент № 1 (артефакт МА-17/3D.V.1): комплектний прямовисний масивний первинний скол (54×70×40 мм, маса: 92 г) укорочених пропорцій із осьовим дистальним кінцем, підтрикутний у плані та масивний у профілі.

Елемент № 2: некомплектний скол, представлений двома аплікаційними фрагментами. *Елемент 2-а* (артефакт МА-17/3D.V.2): некомплектний прямовисний первинний скол (65×90×26 мм; маса: 100 г) укорочених підпрямокутних обрисів із пірчастим закінченням. Попри те, що відбивний горбок відсутній, а хвилі не простежуються, присутнє розширення площадки у зоні ймовірного імпульсу. Із цим потовщенням пов'язаний специфічний рельєф вентральної поверхні, який являє собою згладжене поздовжнє ребро (сплощений «гребінь», «вал»), що поширюється від площадки до дистальної частини. Відщеп має ознаки вторинної обробки: відсутнє праве, більша частина поперечного та ліве леза демонструють ознаки багаторазового навмисного видалення країв. Незрозуміло, яку технічну операцію здійснювали при фрагментації: оббивка в руках або відсікання на ковадлі. *Елемент 2-б* (артефакт МА-

17/3D.V.4): некомплектний прямовисний первинний скол (65х35х14 мм; маса: 25 г) видовжених підпрямокутних обрисів із пірчастим закінченням дистальної частини та правої латералі.

Елемент № 3 (артефакт МА-17/3D.V.3): комплектний прямовисний вторинний відщеп (73х39х13 мм; маса: 25 г) видовжених підпрямокутних обрисів із пірчастим закінченням лівої латералі. Місце прикладення імпульсу, який сколов відщеп, встановлюється за характерною канавкою (негативним перевернутим відбивним горбком), що заходиться на межі проксимальної частини та площадки сколу.

Елемент № 4: в колекції відсутній.

Елемент № 5: майже комплектний скол, представлений двома аплікаційними фрагментами. *Елемент 5-а* (артефакт МА-17/3D.V.7): базальний фрагмент прямовисного первинного сколу (59х59х17 мм; маса: 53 г), чотирикутний у плані, із пірчастим закінченням бокових латералей. Місце прикладення імпульсу, який сколов відщеп, встановлюється за наявністю потовщеної та вигнутої у бік вентральної поверхні площадки, поєднаної з аналогом згладженого поздовжнього ребра (сплощеного «гребня» або «валу»), зазначеного при описі елемента 2-а, а також за наявністю канавки, яка сформувала просідання матеріалу на межі проксимальної частини та площадки. *Елемент 5-б* (артефакт МА-17/3D.V.6): термінальний фрагмент первинного сколу (35х54х12 мм; маса: 18 г), овалоподібний у плані, із пірчастим закінченням дистального кінця та лівої латералі.

Елемент № 6 (артефакт МА-17/3D.V.8): прямовисний овалоподібний скол (40х34х17 мм; маса: 15 г) із пірчастим дистальним кінцем і з негативом попереднього зняття на лівій латералі. Площадка розширена в центральній частині та вигнута до вентральної сторони, на якій присутнє згладжене поздовжнє ребро, що поширюється від проксимальної частини до медіальної та збігається з визначеною віссю сколювання.

Елемент № 7: у колекції відсутній.

Елемент № 8 (артефакт МА-17/3D.V.5): майже комплектний прямовисний прямокутний скол (53х68х24 мм; маса: 64 г) укорочених обрисів із пірчастим закінченням і площадкою «одне зняття». На вентральній частині має аналогічне елементу № 6 ребро.

Елемент № 9 (артефакт МА-17/3D.V.9): майже комплектний залишковий фрагмент гальки (115х91х37 мм; маса: 259 г), що має форму ледь видовженої неправильної трапеції. Формально може бути визначений як сплюснений двобічний нуклеус із двома протилежними плоскими робочими поверхнями (перший скол, що був знятий із гальки, не пов'язаний із жодною із цих поверхонь) (рис. 1). Зняття 1 (йому відповідає елемент № 1) було здійснене ударом по площині А (рис 2: А). У результаті був сколений дзьобоподібний виступ вихідної гальки, а замість нього, у її торці, зі сторони площини Е, негатив зняття 1 утворив рівну поверхню, перпендикулярну площинам А і С. Надалі спочатку була утилізована робоча поверхня І, потім поверхня ІІ. Підставою для реконструкції саме такої послідовності слугують особливості морфології контактуючих знять 3 і 8.

4.2. Характеристика та порядок утилізації вапнякової гальки

Робоча поверхня І (рис. 1): утилізовані бічні поверхні гальки (рис. 2: А). На ній є невеликі ділянки природної поверхні, а також негативи знять 2, 3 і 4. Продукти цих дій представлені вищеописаними елементами 2-а, 2-б, 3 і відсутнім у колекції елементом 4. Зняття 2 було здійснено з крайової зони сплющеного довгого ребра гальки, перпендикулярно її довгій осі, у напрямку на бічну площину А (рис. 2: D). Зняття 3 проводилося з крайової зони випуклої сторони гальки у зустрічному до зняття 2 напрямку (рис. 2: В). Зняття 4 було зроблено на тій же поверхні, але вже з крайової зони більш масивного торця гальки в

напрямку, перпендикулярному зняттю 2 і 3 (рис. 2: F). Загалом схему розщеплення *робочої поверхні I* можна охарактеризувати як підперехресну.

На *робочій поверхні II* (рис. 1) також збереглися ділянки природної поверхні. Тут є негативи знятть 5, 6, 7, 8, які відповідають елементам складня 5-а, 5-б, 6, 7 (відсутній у колекції) і 8. Зняття 5 і 6 були зроблені в одному напрямку вздовж довгої осі гальки, з її масивного закінчення – площини F (рис. 2: F). У цьому ж напрямку був знятий скол 7, але в його випадку в якості площадки була використана дистальна ділянка негативу зняття 6. Зняття 8 було здійснено з протилежного закінчення нуклеусу, площадкою слугував негатив зняття 1. Таким чином, зняття проводилися в поздовжньому напрямку, із протилежних непідготовлених платформ, а схему розщеплення можна охарактеризувати як бідерекційну.

Площадки не демонструють жодних ознак додаткової підправки і являють собою здебільшого природну поверхню гальки. Винятком є сколи 7 і 8, зняті з поверхонь, утворених негативами попередніх сколювань (6-го і 1-го відповідно). Звертає на себе увагу те, що робочі поверхні ніяк не пов'язані: немає жодних ознак використання негативів однієї з них в якості платформ для утилізації протилежної поверхні. З огляду на характер контактної зони сколів і нуклеусу розщеплення проводилося у руках, масивним твердим відбірником.

5. Висновки

Метод ремонту, який був застосований для аналізу вапнякових артефактів, продемонстрував широкий спектр інформативного поля. Його використання допомогло визначити застосовані технічні прийоми, прийоми сколювання, принципи та способи розщеплення. Паралельний і субпаралельний способи розщеплення, характерні для складня, що публікується, є основними і для інших вапнякових ремонтів із колекції V шару Меджибожа А. Так само можна стверджувати й про типовість площинного принципу розщеплення. Важливо зауважити, що прийоми підперехресного та бідерекційного розщеплення є конкретно-ситуаційними: площадка не підготовлювалася, вибиралася підхожа поверхня (найбільш масивна частина) для зняття заготовок. Це спостереження підтверджується загальним комплексом індустрії стоянки. Утилізація вапняку на Меджибожі А відбувалася з метою отримання масивних відщепів, які могли використовуватися як без вторинної обробки, так і після неї. Аналіз складня, що публікується, свідчить про те, що певна частина сколів була отримана розщепленням у руках, із застосуванням масивного твердого відбітника. Це суттєвий нюанс, оскільки загалом нижньопалеолітичні індустрії Меджибожу характеризуються інтенсивним застосуванням прийому дроблення (або біполярного розколювання на ковадлі) [14]. Таким чином, на пам'ятці представлено досить примітивне (втім цілком усвідомлене) нуклеусне розщеплення, яке органічно вписується в межі нижнього палеоліту (моуд С згідно з [13]).

Подяки

Дослідження виконувалося при частковій підтримці проекту Ф77/50-2018 Державного фонду фундаментальних досліджень України «Найдавніші палеолітичні стоянки України в контексті колонізації Європи» та проекту М/72-2019 Міністерства освіти і науки України «Міждисциплінарне дослідження найдавніших свідчень символічної поведінки у Східній Європі». Автори вдячні Тофану А. І. за допомогу в літературному редагуванні статті.

Джерела і література

1. Дороничев В. Б. Анализ технологии расщепления камня в раннем палеолите: проблема метода / В. Б. Дороничев // Советская археология. — 1991. — № 3 — С. 130–142.
2. Кулик Н. А. Геология, петрография и минералогия в археологических исследованиях: учебно-методическое пособие / Н. А. Кулик, А. В. Постнов. — Новосибирск : Новосиб. гос. ун-т, Ин-т археол. и этногр. СО РАН, 2009. — 102 с.
3. Матвіїшина Ж. М. Результати палеопедологічних досліджень четвертинних відкладів палеолітичного місцезнаходження Меджибіж / Ж. М. Матвіїшина, С. П. Кармазиненко // Місцезнаходження Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини. — 2014. — №2 — С. 49–69.
4. Степанчук В. М. Давня людина: палеографія та археологія / В. М. Степанчук, Ж. М. Матвіїшина, С. М. Рижов, С. П. Кармазиненко. — Київ : Наукова думка, 2013. — 207 с.
5. Степанчук В. Н. Первые итоги изучения нижнепалеолитических местонахождений Меджибожа / В. Н. Степанчук, С. Н. Рыжов, Ж. Н. Матвишина [и др.] // Місцезнаходження Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини. — 2014. — №2 — С. 22–48.
6. Crabtree D. E. An Introduction to Flintworking / D. E. Crabtree. — Pocatello, Idaho : Occasional Papers of the Idaho Museum of Natural History, 1982. — P. 1–57
7. Delagnes A. Late Pliocene hominid knapping skills: The case of Lokalalei 2C, West Turkana, Kenya / A. Delagnes, H. Roche // Journal of Human Evolution. — 2005. — Vol. 48, No. 5. — P. 435–472.
8. Guan Y. Flint knapping strategies at Cenjiawan, an Early Paleolithic site in the Nihewan Basin, North China / Y. Guan, F.-G. Wang, F. Xie [et al.] // Quaternary International. — 2016. — Vol. 400. — P. 86–92.
9. López-Ortega E. Lithic refitting and movement connections: the NW area of level TD10-1 at the Gran Dolina site (Sierra de Atapuerca, Burgos, Spain) / E. López-Ortega, X. Rodríguez, M. Vaquero // Journal of Archaeological Science. — 2011. — Vol. 38. — P. 3112–3121.
10. Lopez-Ortega E. Quartz and quartzite refits at Gran Dolina (Sierra de Atapuerca, Burgos): Connecting lithic artefacts in the Middle Pleistocene unit of TD10.1 / E. Lopez-Ortega, A. Bargallo, A. de Lombera-Hermida [et al.] // Quaternary International. — 2017. — Vol. 433. — P. 85–102.
11. Mosquera M. Shedding light on the Early Pleistocene of TD6 (Gran Dolina, Atapuerca, Spain): the Technological sequence and occupational inferences / M. Mosquera, A. Ollé, X. Pedro Rodríguez-A, E. Carbonell // PLoS ONE. — 2018. — Vol. 13, No. 1. — P. e0190889.
12. Roche H. Early hominid stone tool production and technical skill 2.34 Myr ago in West Turkana, Kenya / H. Roche, A. Delagnes, J. P. Brugal [et al.] // Nature. — 1999. — Vol. 399. — P. 57–60.
13. Shea J. J. Lithic modes A–I: a new framework for describing global-scale variation in stone tool technology illustrated with evidence from the East Mediterranean Levant / J. J. Shea // Journal of Archaeological Method and Theory. — 2012. — Vol. 20, No. 1. — P. 151–186.
14. Stepanchuk V. M. Lower Palaeolithic sites of Ukraine: the main technological and typological features // Crossing the borders. Interregional and cross-cultural interactions in the context of lithic studies (15th SKAM Lithic Workshop. Abstract book). — M., 2018. — P. 10–11.

ТАБЛИЦІ

№	Тип сколу (комплектність)	Довжина (мм)	Ширина (мм)	Товщина (мм)	Маса (г)
1	Первинний	54	70	40	92
2-a	Первинний (зламаний)	65	90	26	100
2-b	Первинний (зламаний)	65	35	14	25
3	Біпоздовжній	73	39	13	25
5-a	Первинний	59	59	17	53
5-b	Первинний (фрагмент)	35	54	12	18
6	Поздовжньо-крайовий	40	34	17	15
8	Первинний	53	68	24	64

Таблиця 1. Характеристика сколів

№ сколу	Характеристика площадки	Ширина (мм)	Товщина (мм)	Кут площадки (до вентральної частини) °
1	Природна	62	20	85±5
2-a	Природна	59	20	85±5
2-b	Природна	13	10	85±5
3	Природна	20	11	85±5
5-a	Природна	53	14	85±5
5-b	Відсутня	—	—	—
6	Природна	36	16	75±5
8	Одне зняття	55	24	80±5

Таблиця 2. Характеристика площадки відщепів

№ дії	Поверхня	Техніка/технічний прийом	Результат
1	A	Розщеплення в руках або техніка ударів по ковадлу	Скол 1
2	D	Розщеплення в руках	Скол 2
3	B	Розщеплення в руках	Скол 3
4	F	Розщеплення в руках або техніка ударів по ковадлу	Скол 4
5	F	Розщеплення в руках	Скол 5
6	F	Розщеплення в руках	Скол 6
7	Негатив сколу 6	Розщеплення в руках	Скол 7
8	E	Розщеплення в руках	Скол 8

Таблиця 3. Послідовність утилізації нуклеуса

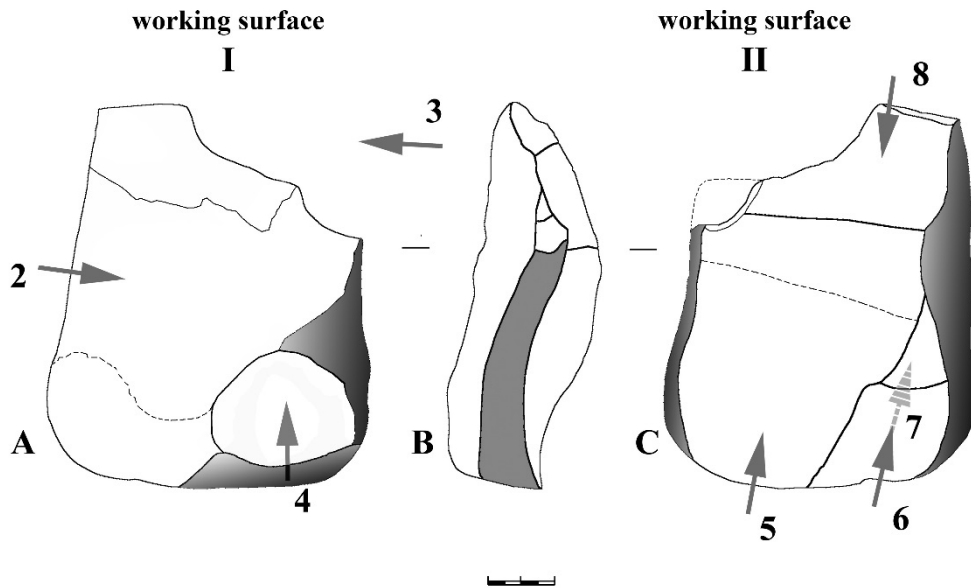

Рис. 1. Робочі поверхні I і II елемента № 9. Цифрами означено порядок утилізації нуклеуса, стрілками – напрямок дій, літерами – найменування площин.

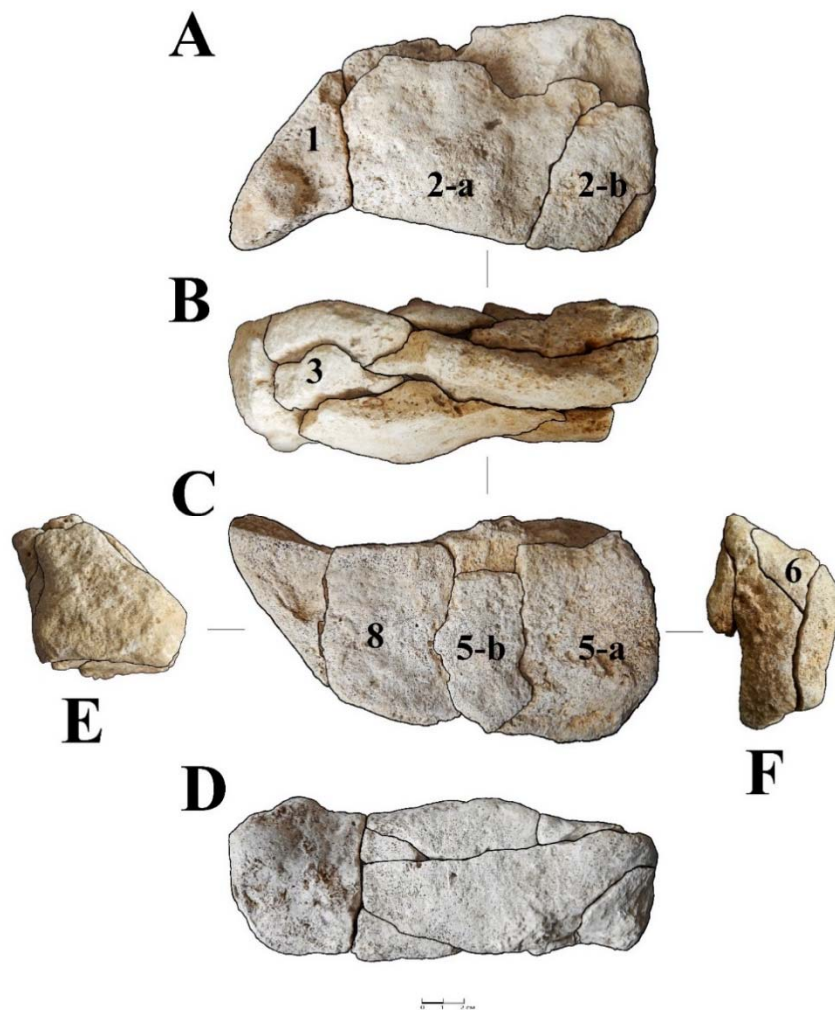

Рис. 2. Вапняковий складень із 9 елементів. Літерами від А до F означено проекції гальки, цифрами – відщепи

УДК 902.67 "633"

Вейбер А.В., Смаголь В.О., Гаскевич Д.Л.

**ФАУНІСТИЧНІ ЗНАХІДКИ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ БАЗЬКІВ
ОСТРІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ 1959 РОКУ)**

Дослідження спрямовано на археозоологічний аналіз фауністичних решток з багатошарової пам'ятки Базьків Острів, дослідженої Валентином Даниленком на Південному Бугу у 1959 р. Наведені попередні результати видового визначення кісток тварин інтерпретуються в контексті сезонної та господарської спеціалізації колективів, які мешкали на острові. У колекції виокремлено групи знарядь з кістки та рогу, напівфабрикатів та відходів їх виготовлення.

Ключові слова: археозоологія, неоліт, буго-дністровська культура

The research is oriented to archaeozoological analysis of faunal remains from the multilayered site of Bazkiv Ostriv, investigated by Valentyn Danylenko on the Southern Buh river in 1959. The preliminary results of species determination of animal bones are interpreted from the point of the seasonal and economic specialization of communities that inhabited the island. The groups of antler and bone tools, semi-finished tools, and waste of manufacturing of them have been separated in the collection.

Keywords: archaeozoology, Neolithic, Buh-Dnister culture

Вступ

Впродовж десятиліть питання часу та напрямків поширення відтворюючого господарства на півдні Східної Європи викликає запеклі дискусії. У багатьох публікаціях з цієї тематики використовуються дані про фауністичні знахідки поселення буго-дністровської неолітичної культури Базьків Острів, розташованого на одноіменному острові серед порожистої ділянки річки Південний Буг неподалік с. Скибинці Тростянецького району Вінницької області. Зокрема увагу дослідників привертала майже повна відсутність серед них кісток домашніх тварин, що ставить під сумнів наявність скотарства у неолітичного населення регіону [7, с. 254-256; 8, р. 637]. Нещодавнє віднайдення частини фауністичної колекції пам'ятки, яка тривалий час вважалася втраченою, дозволяє повернутися до розгляду цих цікавих знахідок.

Історія дослідження пам'ятки

Дослідження Базькова Острова були проведені В.М. Даниленком у 1959 р. Розкопки на площі понад 300 кв. м виявили численні матеріали буго-дністровської культури та меншу кількість знахідок трипільської культури. Неолітичні залишки утворювали кілька скупчень кераміки, кременів, кісток тварин та мушель молюсків *Unio* [3, с. 62-70]. Невдовзі по завершенню робіт острів затопило водосховище Глибочанської ГЕС.

За зразками кісток з поселення в Київській радіовуглецевій лабораторії у 1998–2001 рр. було зроблено 6 дат [5, с. 103, 104]. Останнім часом ще 7 дат одержано в лабораторії Токійського університету за зразками органіки у складі керамічного посуду та нагару на його поверхні. Співставлення цих датувань, вивчення архівних джерел і керамічних знахідок засвідчили як мінімум п'ять імовірних епізодів заселення острова між серединою 7 та кінцем 4 тис. до н.е. – в фінальному мезоліті, ранньому та пізньому неоліті, в часи Трипілья VI та СІІ. При цьому на різних ділянках розкопу матеріали цих

епізодів були у значній мірі перемішані, що не дозволяє впевнено визначати вік частини знайдених там знахідок, зокрема, фауністичних [2].

Історія дослідження фауни поселення

По закінченні розкопок фауністичні знахідки Базькова Острова були привезені до Києва, де їх опрацювала археозоолог В.І. Бібікова. Результати підрахунку кількості кісток та мінімальної кількості особин були видані нею частково – лише для «шару розвиненого неоліту», матеріали якого нараховували 815 визначених кісток тварин 11 видів [1, с. 119, 132]. Пізніше саме ці неповні дані використовували В.Й. Цалкін [7, с. 205, табл. 42] та Норберт Бенекє (Norbert Benecke) [8, с. 634]. Більш повну інформацію про визначені В.І. Бібіковою кістки містить статистична таблиця в монографії В.М. Даниленко «Неоліт України» [3, с. 178-179]. В ній йдеться про 967 кісток з двох шарів. Видовий склад та кількість знахідок «середнього» шару відповідають раніше опублікованим даним, а інформацію про фауну «нижнього» шару, представлену 152 кістками 5 видів, опубліковано вперше. Проте для жодного шару дослідник не зазначив мінімальну кількість особин кожного виду. Майже через 20 років це зробили О.П. Журавльов та Н.С.Котова, які опублікували відповідні дані із посиланням на рукопис В.І. Бібікової з Наукового архіву ІА НАНУ [4, с. 5, 12, табл. 1].

Судячи зі збігу даних про кількість, видову належність та кількість особин у різних публікаціях, де згадується фауна Базькова Острова, всі дослідники використовували результати визначень саме В.І. Бібікової. Отже, вона була єдиним фахівцем, що самостійно опрацював всі матеріалами пам'ятки.

Структура фауністичної колекції

За попередніми підрахунками, загальна кількість доступних на сьогодні фауністичних матеріалів Базькова Острова складає 341 фрагмент кісток. Менша їх частина зберігається в колекції № 433 Наукових фондів Інституту археології НАН України (далі – ІА НАНУ). Це 34 фрагменти кісток, які, переважно, несуть сліди обробки або є уламками кістяних знарядь. На 33 з них нанесено шифр із назвою пам'ятки, на 28 – інвентарні номери, на 12 – квадрат та глибину виявлення, на 4 – лише місце виявлення.

Решта кісток з пам'ятки тривалий час вважалися втраченими [2, с. 191]. Але нещодавно частину з них було віднайдено у колекції допоміжного фонду відділу палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України (далі – ННПМ НАНУ). Загальна кількість цієї колекції 307 фрагментів. Майже на всіх з них є шифр «Базь. о-в 59». Крім нього на 57 знахідок нанесено шифр «кер», який ми інтерпретуємо як «кер(еський шар)». Під час розкопок так називали нижню частину культурних відкладів з неолітичною керамікою із ознаками впливу культурного кола Кріш–Кереш–Старчево. Ще чотири знахідки мали додатковий шифр «тр. слой», інтерпретований нами як «тр(ипільський) шар», та / або напис «тр». Лише на одному фрагменті рогу зазначено квадрат та глибину. Інші кістки не мали додаткових шифрів. Напевно, вони походять з середньої частини культурних відкладів, у кераміці з яких переважав посуд самчинського типу, за наявності посудин савранського типу та двох чаш «нотної» фази культури лінійно-стрічкової кераміки.

Репрезентативність фауністичної колекції

Попри відносну численність наявних кісткових знахідок, вони не відбивають склад та характер фауністичних матеріалів пам'ятки повною мірою. За підрахунками позначок кісток на польових планах, загалом було знайдено не менше 1509 фрагментів кісток (тут і далі мушлі моллюсків не враховано). Ймовірно, приблизно таку їх кількість і було оброблено В.І. Бібіковою, якій вдалося визначити лише 967 з них, тобто, 64 % знахідок нанесених на план. Проте, схоже, що частина кісток залишилася поза її увагою. Так, наприклад, В.М. Даниленко згадує виявлення на пам'ятці «досить великої кількості

щелеп та зубів вирозуба» [3, с. 65], 14 з яких занесені до інвентарного опису з польового звіту. Водночас, у визначеннях В.І. Бібікової риби представлені лише 3 кістками.

Таким чином, варто наголосити, що кількість наявних сьогодні кісток з Базькового Острова становить не більше 23 % фауністичних знахідок виявлених на пам'ятці, і 36 % від кількості кісток опублікованих В.І. Бібіковою.

Методика

Для видового визначення решток всіх класів тварин використовувалась порівняльна колекція відділу палеонтології ННПМ НАНУ. Вікове визначення ссавців було здійснене за методикою Енні Гранд (Anny Grant) та Яна Колди (Jan Kolda) [11, р. 103-106; 12] Визначення віку та реконструкція довжини риб здійснювалась за методикою В. Лебедева [6]. Морфометричні показники були зняті згідно методики Ангели фон ден Дріш (Angela von den Driesh) [9].

Підрахунок мінімальної кількості особин здійснювався для загальної кількості кісток тварин кожного виду у всій колекції, а не по окремих «шарах», як це робила В.І. Бібікова. Відносно загальної кількості визначених або всіх кісток колекції вираховувалися і відсоткові показники. Це було зроблено через доведене перемішування різночасових матеріалів на пам'ятці, відсутність інформації про критерії виділення «шарів», та сумніви у правдивості деяких шифрів. Зокрема, в матеріалах з ІА НАНУ напис «тр» не дублюється словами «тр. слой», як це зроблено на кістках з ННПМ НАНУ. Через це він інтерпретується нами як «тр(аншея)». На користь цього свідчить його наявність на деяких уламках неолітичної кераміки та крем'яних виробах, яким в інвентарному описі відповідає запис «траншея», а також відсутність шифру «тр» на жодному фрагменті достеменно трипільської кераміки.

Стан збереженості кісток

У обробленій колекції кістки мають високий ступінь збереженості – 1 кістка здебільшого поділена на 2 або 3 фрагменти. Вони вкриті сіруватим ґрунтовим нальотом. Кістки крихкі внаслідок процесів вивітрювання та декальцинації. Характерних слідів, які свідчать про їх тривале перебування на відкритому повітрі, немає. Більша частина поверхні кісток вкрита слідами від коренів дерев та діяльності личинок комах. На дистальній частині одної великогомілкової кістки оленя є отвір округлої форми 1.8×1.7 см, який міг бути зроблений твариною ряду комахоїдні. Частина кісток несуть сліди розрубання, пиляння та різання. Деякі з них є кухонними відходами, інші – готовими знаряддями праці та відходами їх виробництва.

Видовий склад кісток

Добрий ступінь збереженості матеріалу дозволив попередньо визначити до виду 316 (93 %) фрагментів кісток, зняти з них проміри та виокремити вікові групи тварин.

Видове визначення наявних фауністичних решток (Таблиця 1) засвідчило, що вони представлені переважно ссавцями, які, за винятком свійської корови, належать диким тваринам як лісових так і степових видів.

Найбільша кількість кісткових решток належить дикій свині *Sus scrofa* (NISP=133, MNI=9). Це зуби, рештки черепу, фрагменти хребців та трубчастих кісток у рівному ступені. Вікові групи свиней представлені здебільшого дорослими особинами віком 3 роки, та молодими від 1.5 до 2.5 років.

Другими за чисельністю є рештки оленя *Cervus elaphus* (NISP=91, MNI=12). Вони представлені фрагментами зубів, рогів, уламками нижніх кінцівок та суглобними кістками. Серед вікових груп найкраще представлені дорослі особини віком від 3 до 8 років; меншою мірою – старі, від 11 до 13 років; є 4 фрагменти кісток молодих особин; та 2 фрагменти кісток від особин дитячого віку. Рештки козулі *Capreolus capreolus* (NISP=31, MNI=3) представлені фрагментами рогів та трубчастих кісток. Більшість з них належать дорослим особинам – 28 фрагментів кісток; 1 кістка належить особині

молодого віку. Найменша кількість решток з представників родини оленевих належить лосю *Alces alces* (NISP=7, MNI=2).

Кістки коня *Equus* sp. (ferus) представлені 1 фалангою та 1 різцевим зубом, що належали особині близько 9–10 років.

В невеликій кількості на поселенні присутні кістки бобра *Castor fiber* (NISP=2, MNI=1), вовка *Canis lupus* (NISP=2, MNI=1), борсука *Meles meles* (NISP=1). Рептилії представлені знахідками двох фрагментів карапаксу болотяної черепахи *Emys orbicularis*. Серед кісткових решток риб визначено 3 хребці сома *Silurus glanis*, що вірогідно належать одній особині віком 10 років з довжиною тіла близько 156 см.

До решток свійських тварин у колекції віднесено лише кістки корови *Bos taurus* (NISP=42, MNI=5). Вони представлені фрагментами трубчастих кісток та зубів.

Сезон мешкання

Через відсутність в культурних шарах острова заглиблених житлових конструкцій В.М. Даниленко вважав, що тут розташовувались літні сезонні стоянки. Це підтверджують і фауністичні матеріали. Зокрема на теплий період вказують знахідки фрагментів панциру болотяної черепахи та кістки борсука. Черепаха – холонокровна тварина і тому активна зазвичай з квітня по вересень. Борсук впадає в зимову сплячку, що триває з листопада по березень.

Сліди полювання та розбирання туші

У ННПМ НАНУ серед кісток без додаткових шифрів було виявлено два фрагменти дистальних частин лівих лопаток козулі з отворами округлої форми, які, за нашим припущенням, могли бути залишені мисливською зброєю (рис. 1: 1, 2). Перший фрагмент (5×2.8 см) світлого кольору і за станом збереженості подібний до кісток всієї вибірки. Округлий отвір розміром 5×6 мм розташований на шийці лопатки (collum scapulae) з правої сторони від її вісі (spina scapulae). Стан збереженості другого фрагменту (6.3×2.4 см) кращий, його колір темніший. Отвір розміром 6×6 мм проходить повз основу лопатки і закінчується в її суглобовій западині (cavitas glenoidalis). Відтак, системне розташування отворів та їх схожий розмір з високою імовірністю можуть бути пов'язані з ураженням загостреною бойовою частиною кістяних вістер дистанційної мисливської зброї – стріл та / або дротиків. На сьогодні у колекції Базькова Острова є лише один такий виріб, що відповідає параметрам отворів. На інших пам'ятках регіону – Митьків Острів, Гайворон-Поліжок (Солгутів Острів), Мельнична Круча – вони представлені невеликими серіями, а в інвентарі Заньківців II та Печери II – поодинокими екземплярами. Привертає увагу, що іншою спільною рисою всіх названих пам'яток (крім Базькова Острова) є наявність досить численних крем'яних виробів кукрекської культурної традиції.

На 128 фрагментах кісток присутні сліди розрубання. Вони мають системний характер, тобто повторюються у визначеному місці на конкретних скелетних елементах всіх великих копитних тварин. Отже, у мешканців поселення вже була досить чітко розроблена універсальна схема розчленування їх туш. Розрубання відбувалися в місцях дистальної частини лопатки, дистальної частини плечової та променевої кістки. Стегнову кістку розрубували в місці кульшового суглобу, від великогомілкової кістки відрубували дистальну частину. Кістки тварин розрубано на відносно великі фрагменти, що може свідчити про відсутність кризових явищ в економіці давніх колективів.

Сліди обробки кістки та рогу

Про наявність обробки кістки свідчать як самі сліди такої обробки, так і певні закономірності характеру та кількісного розподілу знахідок. Так, привертає увагу, що серед анатомічних елементів тварин в більшості випадків представлені ті кістки, на яких концентрується невелика кількість м'ясної маси, наприклад, метаподіальні кістки, дистальні частини плечових та великогомілкових кісток, суглобові кістки та фаланги.

Два роги оленя являли собою розетку, яка відпала природним чином. Це свідчить про збирання мешканцями поселення рогів, які у оленів відпадають наприкінці січня – у лютому.

Більшість слідів обробки зафіксовано на фрагментах рогів оленів та косуль, а також фрагментах трубчастих кісток оленів. Серед них можна виокремити дві групи: 1) заготовки та відходи від виробництва знарядь, та 2) самі знаряддя. Серед інших до першої групи віднесено згадані розетки рогів дорослих самців оленя, які відпали природним чином, на стовбурі рогу та першому надочному відростку яких присутні сліди розпилювання впоперек. Чотири роги самців козулі були зрізані з тім'яної кістки черепа. Сліди відпилювання також присутні на їх стовбурах (рис. 1: 3-6). Ймовірно, описані знахідки були заготовками для виготовлення знарядь.

Також привертають увагу знахідки шести розрубаних вздовж метаподіальних кісток оленя без інших видимих слідів обробки. Для того аби дістати з кістки мозок достатньо безсистемно розколувати її у будь-якій частині. Але в цих випадках їх систематично розрубували вздовж. Схожі знахідки з мезолітичних шарів пам'ятки Замостя 2 у Верхньому Поволжі були описані групою авторів під керівництвом Нейми Гутас (Neima Goutas) та Марієнн Крістенсен (Marianne Cristensen). Дослідниці також здійснили експерименти з розрубання вздовж метаподіальних кісток лося. На їхню думку, такий спосіб їх розчленування був зручним для виготовлення гарпунів та проколов [10, р. 77-97].

Виразною серією серед оброблених кісток є ікла дикого кабана зі слідами розпилювання. Можливою метою цієї дії було виготовлення ріжучих знарядь на кшталт «ножа» та «долотця» з емалі ікла кабана, виділених В.М. Даниленком серед знахідок пам'ятки [3, с. 69, рис. 20: 4, 5], чи рибальських гачків на кшталт відсутнього у колекції виробу, підбраного на невеличкому острові, розташованому між островами Базьків та Митьків [3, с. 160, рис. 129: 39].

Зараз у колекції група достовірних готових кістяних знарядь представлена щонайменше 9 виробами. З них чотири – це т. зв. «мотики» з рогу оленя з одним або двома округлими отворами. Ще два невеликі кістяні вироби із загостреним кінцем можуть бути уламками вістер та / або проколов. З емалі іклів кабана зроблено два т. зв. «ножі». Один виріб з рогу оленя з двома отворами нагадує якусь накладку пізнього часу. Виявлення в колекції кістяних знарядь, розроблення їх номенклатури та детальний опис потребують спеціального ґрунтового дослідження, зокрема трасологічного аналізу, що виходить далеко за межі завдань нашої публікації.

Висновки

Наявна частина фауністичної колекції Базькова Острова є нерепрезентативною штучною вибіркою, яка майже повністю складається з крупних кісток, що піддаються визначенню до виду, кістяних знарядь та кісток з обробкою. Шифри дозволяють виділити в ній не більше трьох груп різночасових знахідок, в той час як на пам'ятці простежуються щонайменше п'ять епізодів заселення, матеріали яких у значній мірі перемішані. Нажаль, все це зменшує інформативність одержаних результатів.

Попередній аналіз вибірки виявив домінування в ній кісток диких тварин, що збігається з більш повними даними В.І. Бібікової. Здобичню мезолітичних та неолітичних мисливців були дика свиня, олень, козуля, лось, м'ясо яких використовувалось в їжу, а також види з добрим хутром – вовк та бобер. Рідкісними знахідками є два фрагменти лівих лопаток козуль з отворами від ураження мисливською зброєю. Рибальство засвідчено хребцями сома та згадкою в публікаціях знахідок зубів вирозуба.

Наявність кісток черепахи та борсука вказують на теплий сезон принаймні одного з епізодів заселення. Готові знаряддя, кістки та роги зі слідами обробки, а також численні

необроблені роги оленя та кістки частин туш з низькою поживною цінністю свідчать, що принаймні в один з епізодів на острові не лише споживали здобич, але й виготовляли та використовували кістяні та рогові вироби.

Дослідження підтвердило наявність в колекції кісток домашньої корови, які з високою імовірністю можуть бути співвіднесені з трипільськими матеріалами пам'ятки. Але не виключений і їх неолітичний вік, коли ці тварини могли потрапити до мисливців-рибалок від їх землеробських сусідів внаслідок обміну [8, р. 637]. Вірогідність таких контактів підтверджується знахідкою на пам'ятці уламків двох столових чаш культури лінійно-стрічкової кераміки. Остаточо розв'язати це питання може пряме радіовуглецеве датування віднайдених кісток корів.

Джерела і література

1. Бибикова В.И. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе. / В.И. Бибикова // Природная обстановка и фауны прошлого. – 1963. – Вып. 1. – С. 119-145.
2. Гаскевич Д.Л. Ревізія стратиграфії поселення Базьків Острів як основи періодизації буго-дністровської неолітичної культури. / Д.Л. Гаскевич // Кам'яна доба України. – 2017. – Вип. 17-18. – С. 188-215.
3. Даниленко В.Н. Неолит Украины. – Киев: Наукова думка, 1969. – 257 с.
4. Журавльов О.П., Котова Н.С. Тваринництво неолітичного населення України. / О.П. Журавльов, Н.С. Котова // Археологія. – 1996. – № 2. – С. 3-17.
5. Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2002. – 268 с.
6. Лебедев В.Д. Пресноводная четвертичная ихтиофауна Европейской части СССР. – Москва: Издательство Московского университета, 1960. – 404 с.
7. Цалкин В.И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. – Москва: Наука, 1970. – 280 с.
8. Benecke N. Archeozoological studies on the transition from the Mesolithic to the Neolithic in the North Pontic region. / N. Benecke // Antropozoologica. – 1997. – № 25-26. – P. 631-641.
9. Driesch A. von den. A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites. / A. von den Driesch // Peabody Museum of Archaeology and Ethnology bulletin. – 1976. – № 1. – 137 p.
10. Goutas N., Cristensen M. Extraction, partitioning, reduction or fracturing? What exactly are we talking about? Discussion of the production of elongated blanks (rod, rod-shaped flake vs flake) / N. Goutas, M. Cristensen, E. Tartar, R. Malgarini, J.M. Tejero, J. Treuillot // Actes de la séance de la Société préhistorique française de Paris. – 2018. – № 13. – P. 77-97.
11. Grant A. Variation in dental attrition in mammals and its relevance to age estimation. / A. Grant // Research problems in zooarchaeology. – 1978. – № 3. – P. 103-106.
12. Kolda J. Srovnávací anatomie zvířat domácích se zřetelem k anatomii člověka. – Brno, 1936. – 913 s.

Таблиця 1. Видовий склад тварин фауністичної колекції пам'ятки Базьків Острів

Місце зберігання Шифр Вид	ННПМ НАНУ			ІА НАНУ	Разом		
	«кер»	—	«тр»				
	NISP	NISP	NISP		NISP	MNI	%
<i>Bos Taurus</i> (Корова свійська)	4	34	4	—	42	5	13.3
<i>Sus scrofa</i> (Свиня дика)	23	106	—	4	133	9	42.1
<i>Cervus elaphus</i> (Олень європейський)	19	59	—	13	91	12	28.8
<i>Capreolus capreolus</i> (Козуля європейська)	4	27	—	—	31	3	9.8
<i>Alces alces</i> (Лось)	4	3	—	—	7	2	2.2
<i>Equus ferus Gmelini</i> (Тарпан)	—	2	—	—	2	1	0.6
<i>Castor fiber</i> (Бобер)	—	2	—	—	2	1	0.6
<i>Canis lupus</i> (Вовк)	—	2	—	—	2	1	0.6
<i>Meles meles</i> (Борсук)	—	1	—	—	1	1	0.3
<i>Emys orbicularis</i> (Черепаха болотяна)	—	2	—	—	2	1	0.6
<i>Silurus glanis</i> (Сом)	—	3	—	—	3	1	1.0
Разом визначено	54	241	4	17	316	37	100

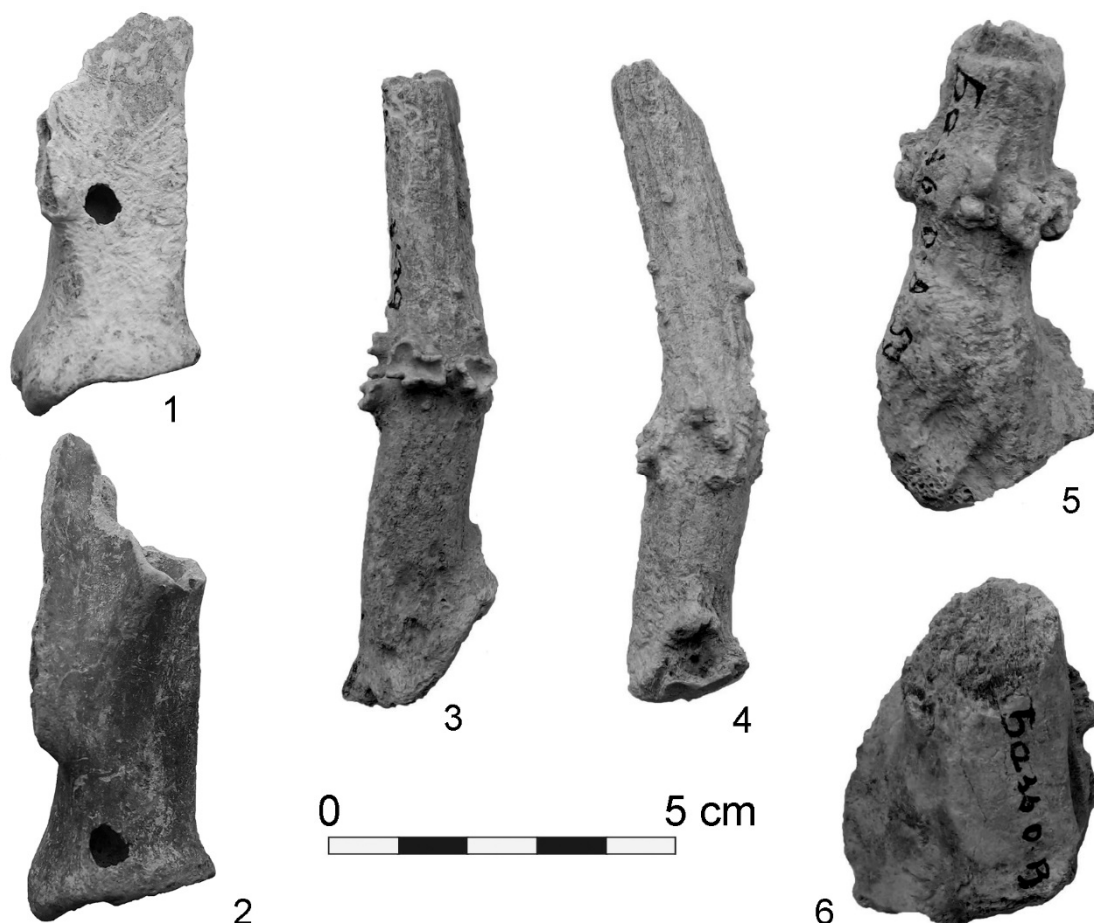

Рис. 1. Дистальні частини лівих лопаток козулі з отворами (1, 2) та роги самців козулі зрізані з тім'яної кістки черепа (3-6).

УДК 903.21 (478) “636”

Пересунчак О.С.

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КАМ'ЯНЕ-ЗАВАЛЛЯ-1 НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Стаття присвячена новим дослідженням поселення трипільської культури Кам'яне-Завалля-1, яке знаходиться на території Савранського району Одеської області, поблизу смт Завалля Гайворонського району Кіровоградської області. Хоч дана пам'ятка археологічній науці відома вже понад 40 років, але до цього часу комплексно не вивчалася. Артефакти з неї були введені у науковий обіг фрагментарно. Завдання даної публікації полягає в комплексному аналізі матеріалів з поселення: як тих, що вже відомі науковцям, так і тих, які були зібрані на поселенні учнями Заваллівського ліцею – учасниками гуртка «Юний археолог», та невідомі широкому загалу.

Ключові слова: трипільська культура, етап ВІ, керамічний комплекс, антропоморфна пластика.

This article is dedicated to new researches of the settlement of Trypillian culture Kamiane-Zavallya-1, which located in the territory of Savran district in Odessa region, near Zavallya of Gaivoron district Kirovohrad region. Although this history memo has been known to archeological science for over 40 years, it has not been comprehensively studied yet. Artifacts from it were introduced into scientific circulation in fragmentary way. The purpose of this article is to comprehensively analyze the materials from the settlement: both those already known to scientists and those unknown to the general public which gathered at the settlement by students of the Zavalevsky Lyceum – participants of the Young Archeologist circle.

Keywords: Trypillian culture, BI stage, ceramic complex, anthropomorphic plastic

Трипільське поселення Кам'яне-Завалля-1 було відкрите у 1974 р. археологічною експедицією Одеського державного університету ім. І. Мечнікова під керівництвом В. Н. Станко [14, 15]. В короткому звіті експедиції відзначалося, що на мисах крутого правого берега річки Південний Буг, за 1 км на південний-схід від шосейного мосту через річку, біля села Завалля Гайворонського району Кіровоградської області, зібрані одиничні кремнієві вироби: округлий скребок, двійний різець і кілька відщепів. Чіткої локалізації контурів пам'ятки не було встановлено. Тоді в науковий обіг пам'ятка ввійшла під назвою «Завалля-1», а за виявленими нечисленними артефактами її віднесли до раннього етапу трипільської культури [15].

З 1980-х територія, де знаходиться пам'ятка, почала використовуватися для сільськогосподарського виробництва, тому культурний шар зазнавав систематичного руйнування. У 1998 році місце поселення повторно обстежене автором, в результаті чого були виявлені сліди обмазки від зруйнованого житла. На поверхні пам'ятки були виявлені: фрагмент провушної бойової сокири (обушок), наконечники стріл, кремнієві скребки, кам'яні наконечники мотик, уламок статуетки та фрагменти кераміки. Ним же було встановлене нове датування поселення – етап ВІ [8].

У 2012 році цей район та територія поселення були досліджені Подільсько-Причорноморською експедицією Одеського археологічного музею НАНУ під керівництвом Д. В. Кіосака [5, с. 297].

У 2014 році була проведена магнітометрична зйомка поселення німецькими археологами під керівництвом професора Регенсбурзького університету Томаса Зайле та польським дослідником Мацеєм Домбецем. В результаті були встановлені контури меж пам'ятки та розташування на ній археологічних об'єктів. Зйомка також зафіксувала наявність на поселенні двох ровів [18].

У 2015 році в рамках роботи Подільсько-Причорноморської археологічної експедиції на місці передбачуваного рову був закладений шурф 4×1 м. На глибині біля 1,5 м були виявлені сліди стародавніх заглиблень, які, на думку археологів, використовувалися для закріплення частоколу.

У 2017 році ґрунти на площі пам'ятки вивчала доктор географічних наук, завідувач відділу палеогеографії Інституту географії НАНУ Ж. М. Матвіїшина. У шурфі, який був закладений на території поселення, дослідниця взяла зразки ґрунту трипільського періоду та дала йому характеристику [7].

Протягом 2000 – 2019 років пам'ятку систематично обстежували учасники гуртка «Юний-археолог» Заваллівського ліцею. На поверхні поселення ними зібрана велика кількість підйомного матеріалу. Зокрема, фрагменти кераміки, знаряддя праці та наконечники стріл, дротиків з кременю, фрагменти свердлених сокир, наконечники мотик зі сланцю. Зібрані матеріали були передані до фондів Одеського археологічного музею ІА НАНУ.

У 2018 р. гуртківці провели фіксацію підйомного матеріалу за GPS-координатами. Шляхом накладення пунктів збору на магнітометричний знімок було практично підтверджено висновки зарубіжних археологів та з'явилася можливість розділити виявлені зйомкою об'єкти на одиничні та групові.

Відповідно до розповсюдження підйомного матеріалу та магнітної зйомки, можна припустити, що площа поселення становить близько 2 га. Саме ж поселення знаходиться на пагорбі надзаплавної тераси правого берега Південного Бугу. Відстань у східному напрямку до русла річки становить 201 м, відстань до дороги, що з'єднує с. Кам'яне та смт Завалля складає біля 60 м. Відстань до мосту через р. Південний Буг – 358 м.

Розташування трипільських поселень на мисах та мисовидних узвишшях є характерним для етапу VI, загалом, та для пам'яток цього періоду на території Середнього Побужжя, зокрема. Аналогічне розташування в даному регіоні таких поселень, як Сабатинівка I [2], Березівська ГЕС [16], Шамраї [6], Козачий Яр I, Козачий Яр II [10], Довгий Яр [13], Тополі [9].

Слід зазначити, що Кам'яне-Завалля-1 вирізняється серед вище згаданих поселень значною віддаленістю від нинішнього русла Південного Бугу (180 – 200 м), у той час, коли інші знаходяться безпосередньо на березі ріки. Втім, можна припустити, що в період його існування водойма мала ширше русло, а тому її води могли омивати мис, на якому воно знаходиться на даний час.

Щодо існування в трипільські часи на даній ділянці якісних ґрунтів, маємо висновки Ж. М. Матвіїшиної, яка провела аналіз у шурфі №2 (координати 28012/14//, E – 30011//), що був закладений за 200 м від русла Південного Бугу. На основі дослідження морфології ґрунту, вчена прийшла до висновку, що «в трипільські часи сформувався більш гумусований, ніж сучасний (гумусний горизонт трипільського ґрунту – 0,25 м), хоча і короткопрофільний ґрунт [7].

Як вже зазначалося, зарубіжними вченими була проведена магнітна зйомка на площі біля 4 га, яка зафіксувала скупчення аномалій, які можуть бути «площадками». Зі східної, підлогової сторони, стародавнє поселення було обмежене двома паралельними ровами, які знаходилися на відстані близько 8 м один від одного. За допомогою пробної траншеї було встановлено, що внутрішній рів мав ширину 2,9 м та глибину 1,7 м. З внутрішньої сторони спостерігається зона, вільна від археологічних решток. На основі

даного дослідження було зроблено висновок, що «на даний час Кам'яне-Завалля-1 є найсхіднішим і, поки що, єдиним укріпленим поселенням на схід від Дністра. Із застосуванням геофізичної розвідки аномалії подібних паралельних ровів зафіксовано на поселенні Тростянчик Трипільля ВП. На супутникових знімках та при візуальних розвідках подібний рів також виявлено на пам'ятці Мирогоща-15 Трипільля СП» [3].

Протягом 2000 – 2019 років учасниками гуртка проводилися систематичні обстеження пам'ятки, під час яких зібрано кілька сотень зразків знарядь праці та елементів озброєння, опис яких подаємо в роботі.

Найбільшу кількість знахідок знарядь становлять кремнієві скребки та скребла. На поселенні знайдено 46 скребків. З них 9 (19,5 %) мають ретуш по всьому периметру. За кольорами кременю знахідки поділяються на 4 групи: світло-сірого забарвлення – 30 (65,2 %); чорного – 3 (6,5 %); темно-сірого – 10 (21,7%); тілесного – 3 (6,5 %). Кремнієвих вкладишів виявлено 6 екземплярів: прямокутної та трапецієвидної форми. З них: світло-сірого кольору кременю – 3 (50 %), темно-сірого – 3 (50 %).

На площі пам'ятки знайдено 3 нуклеуси: світло-коричневий – 1, темно-сірі – 2. Привертає увагу знахідка кремнієвої пластини світло-сірого кольору довжиною близько 12,3 см і шириною біля 2,8 см, яка, очевидно, слугувала для виробництва вкладишів. Подібні пластини були виявлені в складах Івано-Франківського та Сандрикського скарбів [9, с. 418]. Аналогії кремнієвим пластинам знайдені на поселеннях цього ж періоду: Козачий Яр І, Козачий Яр ІІ [10, с. 64], Сабатинівка І [2, с. 276] та Березівська ГЕС [16].

На поселенні Кам'яне-Завалля-1 нами виявлено кілька шліфованих знарядь, які ми умовно віднесли до кам'яних наконечників мотик (рис. 1).

Рис. 1. Кам'яні наконечники мотик

Наконечник № 1. Висота – 5,5 см, довжина робочої частини – 4,5 см, верхньої частини – 3,4 см. Матеріал – сірий сланець. Вся поверхня мотики старанно зашліфована. Робоча частина має скошений край довжиною 1,5 см.

Наконечник № 2. Висота – 7 см. Довжина робочої частини – 5 см, верхньої частини – 4 см. Матеріал – сланець сіро-зеленуватого кольору. Лезо добре заточене та має сліди ушкоджень, очевидно, в процесі використання.

Наконечник № 3. Має висоту – 5 см, довжину леза – 4 м, довжину верхньої частини – 3,4 см. Виріб виконаний зі сланцю світло-зеленуватого кольору. Аналогічні вироби були виявлені на поселеннях трипільської культури Могильне-1 та Могильне-3 [8, с. 149].

Сокири з поселення Кам'яне-Завалля-1 представлені 4 артефактами. До них відносяться верхні частини гранітних виробів (обушки) 3-х видів: прямокутний з

заокругленими кінцями, конусовидний та округлої форми. Всі фрагменти сокир виготовлені в техніці шліфування (рис. 2). Далі подаємо описи даних артефактів.

Рис. 2. Кам'яні сокири

Фрагмент сокири № 1. Гранітний обушок округлої форми у верхній частині має діаметр – 2 см. Від краю обуха до отвору відстань – 3,6 см, діаметр отвору – 2 см.

Фрагмент сокири № 2. Обух трикутної форми шириною 2,5 см. Відстань від краю до отвору – 5,9 см. Діаметр отвору через значну фрагментарність виробу встановити не вдалось. Артефакт виготовлений із сірого кварциту та має шліфовану поверхню.

Фрагмент № 3. Виконаний із світло-коричневого граніту. Форму обуку через сильну фрагментарність встановити не вдалось. Діаметр отвору – 2,2 см.

Фрагмент № 4. Матеріал – сланець кольору слонової кістки. Довжина – 3,5 см, ширина – 1,3 см. Відстань від обуха до леза – 7 см. Лезо зашліфоване до блиску та має напівовальну форму.

Подібні сокири виявлені на поселеннях етапу VI Середнього Побужжя Сабатинівка та Березівська ГЕС [1, с. 17].

До артефактів пов'язаних з озброєнням, які були знайдені на досліджуваному поселенні, слід віднести наконечники стріл та дротиків.

У результаті збору підйомного матеріалу на поверхні поселення нами виявлені наконечники стріл в кількості 30. З них 14 (47%) мають форму рівнобедреного трикутника, 16 (53 %) – видовжену підтрикутну. Подібні наконечники мають аналогії на поселенні Козачий Яр-1 [10, с. 64], Тополі [9, с. 60] на Південному Бузі та Ожеве-Острів – на Середньому Дністрі [12, с. 378–379].

Наконечників дротиків нами виявлено 6. Всі вони мають верболисну форму та більшу довжину, ніж наконечники стріл.

До металевій зброї слід віднести і знахідки 2-х кремнієвих наконечників списів. *Наконечник списа № 1* висотою – 7,5 см, з довжиною основи – 2,8 см. Виконаний з кременя чорного кольору з голубуватими і білими відтінками і має видовжену трикутну форму з ретушованими краями (рис. 3).

Наконечник списа № 2. Виготовлений з кременя світло-сірого кольору. Висота виробу – 7,5 см, довжина основи – 2,5 см. Локалізація наконечників на південно-східній частині поселення може також слугувати аргументом на користь можливих військових сутичок.

На користь останньої гіпотези свідчать знайдені тут же кам'яні кулі, виготовлені з граніту (5 екз.) та кварциту (2 екз.) шляхом пікетажу та шліфування.

Рис. 3. Наконечник списа № 1

Куля № 1. Овальної форми, виготовлена з кварциту сірого кольору і має діаметр біля 5,5 см. Куля № 2 виготовлена з кварциту світло-сірого забарвлення. Діаметр виробу – 6 см. Аналогії подібним артефактам мають місце на поселеннях трипільської культури Ожеве, Бернашівка [3]. В залежності від інтерпретації їх функціонального призначення серед дослідників такі артефакти одержали назви «розтирачі», «баласи», «камені для праці» [3, с. 454]. На обох артефактах з поселення Кам'яне-Завалля-1 чітко фіксуються сліди потертості, які залишилися від тривалого використання. Тому, на нашу думку, вони могли використовуватися також як розтиральники.

Фрагменти кераміки – найбільш масові знахідки на поселенні Кам'яне-Завалля-1. За складом тіста, характером випалу та оздоблення можна виділити кухонний і столовий посуд.

Кухонний посуд представлений фрагментами, в глині яких простежуються домішки крупнозернистого піску та подрібненого каменю. Всі зразки мають товсті стінки, поверхня кераміки нерівномірно випалена. На більшості фрагментів кераміки кухонного призначення, виявленої нами на поверхні пам'ятки, орнаментация відсутня. Але окремі екземпляри мають оздоблення у вигляді нігтьових зацепів, конічних виступів та точкових заглиблень.

Всього на розораній площі поселення нами було виявлено 23 фрагменти кухонного посуду та за орнаментациєю розподілено за наступними категоріями (табл. 1).

Фрагменти кухонного посуду (ПМ) – 23 (100 %)			
Тип орнаменту			Неорнаментовані фрагменти
Наліпи	Точкові заглиблення	Нігтьові вдавлення	
5 (21,7 %)	2 (8,7 %)	1 (4,3 %)	15 (65,2 %)

Таблиця 1. Орнаментация кухонного посуду

Подібні елементи оздоблення поверхні кухонного посуду знайдені на поселеннях Середнього Побужжя Сабатинівка-1, Березівська ГЕС [1; 16], Тополі, Козачий Яр-1 та Козачий Яр-2 [9; 10].

Столовий посуд на Кам'яному-Заваллі-1 виготовлений з добре відмудленої глини.

Під час збору підйомного матеріалу нами також знайдено фрагменти переважно тонкостінного столового посуду з гарно обпаленої глини, з майже непомітними домішками піску та дрібного шамоту. В деяких фрагментах спостерігаються домішки графіту. Таке «графітування» поверхні посуду широкими зонами дає підстави виділити подібну кераміку у оригінальний різновид, характерний для пам'яток сабатинівського типу [1].

Серед підйомного керамічного матеріалу виділяється уламок сіроглиняного, досить товстостінного горщика зі значною домішкою товчених мушель в тісті, прикрашеного низками овального штампу та вертикальними канелюрами. Схожий посуд був знайдений на трипільському поселенні Шамраї, яке знаходиться на відстані біля 2

км від Кам'яного-Завалля-1 і також відповідає етапу VI. Під час розкопок на поселенні Шамраї було виявлено скупчення керамічного матеріалу з аналогічними домішками. Дослідники пояснюють таку технологію виготовлення степовим впливом в середовищі трипільської спільноти [6].

На деяких таких виробках збереглися сліди заповнення білою пастою. Орнаментом у вигляді канелюрів у поєднанні зі штампованим візерунком прикрашалися кубки, горщики, чаші на піддонах. Розвал подібної посудини нами був виявлений після оранки поселення восени 2018 року (рис. 4).

Рис. 4. Розвал посудини

На поселенні Кам'яне-Завалля-1 нами також знайдено фрагменти посуду з орнаментом, який складає група заглиблених точок, що імітують, напевне, зерно. Присутні також стилістичне зображення змії, прокреслені лінії. Один з уламків посудини має сліди ремонту.

Всього на поселенні нами було виявлено 287 фрагментів столової кераміки, 68 з них – без орнаментатії. За типом орнаментів ми розподілили його на 4 групи (табл. 2).

Фрагменти посуду з орнаментом –219 (100%)		
№	Тип орнаменту	Кількість фрагментів
1	Пунктир (штампований орнамент)	109 (49,78 %)
2	Навскісні заглиблені короткі лінії	72 (32,88 %)
3	Точкові заглиблення	4 (1,82 %)
4	Канелюри зі штампом	22 (10,05 %)

Таблиця 2. Орнаментатія столового посуду

До столового посуду належить також виявлений нами фрагмент кришки грибовидної форми, орнаментованої заглибленим візерунком у вигляді двох канелюрів, з'єднаних навскісними заглибленими лініями. По краю ручки наявний орнамент у

Рис. 5. Ручка кришки

вигляді заглиблених точок, розташованих по колу, а біля місця з'єднання ручки з власне кришкою (обламаний край) – дві заглиблені лінії розташовані по діаметру (рис. 5). Подібну ручку грибовидної форми виявлено на поселенні Козачий Яр-1 [10]. Інша ручка має петлеподібну форму і належала посудині, виготовленій із світло-жовтої глини.

На поселенні Кам'яне-Завалля-1 нами зібрано 12 фрагментів столового посуду, який можна віднести до категорії мальованого. Він виготовлявся з дрібно структурованої відмуленої глини, поверхня добре обпалена. Аналогічна кераміка виявлена на сусідньому поселенні трипільської культури Березівська ГЕС і віднесена до імпорту з пам'яток культури Кукутень [16].

До керамічних виробів ритуального призначення слід віднести фрагмент масивної антропоморфної статуетки (рис. 6). Ширина нижньої частини тулуба становить 3,2 см, товщина – 1,4 см. Висота виробу – 4 см. Загалом артефакт плоский в перетині та має трапецієподібну форму. На поверхні спереду та з тильної сторони він прикрашений прокресленим орнаментом з такими характерними елементами, як ромб з крапкою на грудях. Нанесено «пояс» з двох прокреслених ліній, які закінчуються парою крапок перед невеликим розривом на „животі” та мають крапку посередині між ними [10]. Такий тип пластики можна віднести до категорії А1 за класифікацією А. Погожевої [11].

Безперечно, подібні артефакти використовувалися в магичній практиці і мали певне смислове навантаження. Знахідка даного артефакту підтверджує висновки про те, що в період VI на території Побужжя антропоморфна пластика зберігає архаїчні риси, притаманні ранньому етапу трипільської культури, а саме декоровані заглибленим орнаментом, яким покривалася вся її поверхня. Аналоги таких статуеток походять з Сабатинівки-1 та на Березівській ГЕС [2;16].

Рис. 6. Антропоморфна статуетка

Слід зазначити, що з моменту відкриття поселення і до нинішнього часу тут був виявлений лише один зразок антропоморфної пластики. Ця обставина може ще раз підтвердити теорію О. В. Цвек про те, що на етапі VI трипільської культури кількість статуеток значно зменшується порівняно з етапом А [16].

Джерела і література

1. Бурдо Н. Б. Место памятников сабашиновского типа в структуре культурного комплекса Кукутень-Триполье. – Одесса, 2015. – С. 11–26.
2. Добровольский А. В. Поселение трипольской культуры в с. Сабатинівка на Южном

- Буге // Матеріали з археології Північного Причорномор'я. – Вип.13. – Одеса, 2015. – С. 270–282.
3. Енциклопедія Трипільської цивілізації / авт. кол.: Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко, В. О. Дергачов, В. П. Дудкін [та інші]; за ред. М. Ю. Відейка. – Київ, 2004. – Т. 2. – 654 с.
 4. Кіосак Д. В., Литвинчук Ю., Пресунчак О.С. Кам'яне–Завалля 1 – трипільське поселення етапу ВІ на півночі Одещини // Древнее Причерноморье. – Вип. Х. – Одесса: ФЛП «А. С. Фридман», 2013. – С. 295–299.
 5. Кіосак Д., Бруяко И, Денисюк В. Комплекс археологических памятников «Каменное-Завалье» в Среднем Побужье. Работы 2011–2012 гг. // Tyragetia, s.n., vol. VIII [XXIII], nr. 1, 2014, 73-88 [In Russian].
 6. Кіосак Д. В. Степовий вплив на пам'ятки типу Сабатинівка І (за матеріалами поселення Шамраї) // Стародавнє Причорномор'я. Вип.ХІ. – Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова, 2016. – С. 226–232.
 7. Матвишина Ж. Н. Заключение о результатах палеопедологического изучения в 2017 г. археологических памятников Мельнична круча (Кировоградская обл., Благовещенский р-н), с. Сабатиновка (Кировоградская обл. Ульяновский р-н), Каменное-Завалье (Одесская область Савранский р-н). Рукопись.
 8. Пересунчак О. С. Нові трипільські поселення на Південному Бугу // Земледельцы и скотоводы Древней Европы. – К.; СПб., 2012. – С. 149–159.
 9. Пересунчак О. С. Нове трипільське поселення Тополі на Південному Бугу // На східній межі Старої Європи: Матеріали міжнародної наукової конференції (Кіровоград, Небелівка, 12-14 травня 2015 року). – Кіровоград, 2015. – С. 59–61.
 10. Пересунчак О. С. Поселення трипільської культури поблизу урочища Козачий Яр на Середньому Побужжі // Вісник НІАЗ «Кам'яна Могила». Вип. II. – Запоріжжя: Дике поле, 2017. – С. 61–68.
 11. Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья / АН СССР. Сиб. отд-ние. Ин-т истории, филологии и философии. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1983. – 145 с.
 12. Радомский И. Генезис кремневой индустрии Триполья В/І в Среднем Поднестровье // Revista Archeologica, seria noua. – Vol. XII. – Nr. 1-2. – Chisinau, 2017. – С. 22–41.
 13. Рудь В., Пересунчак О., Собчук В. Звіт про роботу Східно-Подільської археологічної експедиції на території Кіровоградської області у 2017 р.: обстеження пам'яток археології Казавчинської сільської ради Гайворонського району. – К.; Кропивницький, 2018. – С. 17–28.
 14. Смольянинова С. П. Разведка памятников каменного века на севере Одесской области // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. – К.: Вища школа, 1976. – С. 121.
 15. Станко В. Н., Зиньковская Н.Б. Разведки памятников эпохи энеолита в северных районах Одесской области // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. – К.; Одесса, 1976. – С. 149.
 16. Цвек Е. В. Новые данные об исследовании поселения у с. Березовка // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. – К., 2005. – С. 314–316.
 17. Черновол Д., Радомський І. Крем'яні вістря трипільського поселення Ожеве-Острів // Культурний комплекс Кукутень-Трипіль та його сусіди. Збірка наукових праць пам'яті В. Круца. – Львів: Астролябія, 2015. – С. 367–383.
 18. Saile Thomas. Prospections magnetometriques sur des sites de la culture Cucuteni – Trypillia sur le cours du Dniestre et tu Boug de sud neamt county museum complex Cucuteni eneolithic art museum of Piatra-Neamt cucuteni culture international research centre cucuteni culture within the european neo-eneolithic contex / S. Thomas, M. Posselt, M. Dèbiec, D. Kiosak, T. Tkachuk // Proceedings of the International Colloquium „Cucuteni – 130” 15-17 October 2014. – Piatra-Neamts 2016. – P. 581–596.

УДК 903.2'13 (282.247.314-197.4) "636"

Радомський І.С.

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОМПЛЕКСІВ КРЕМ'ЯНИХ АРТЕФАКТІВ З ПОСЕЛЕННЯ ОЖЕВЕ-ОСТРІВ

За доби енеоліту технології кременеобробки переживають значні зміни. Кожна культура має властиві лише для неї особливості – від збору сировини до технологічних прийомів, що вкладаються в окремі хронологічні рамки. Ми, в загальних рисах, розглядаємо комплекс крем'яних артефактів, що був отриманий в процесі досліджень одношарового поселення трипільської культури етапу VI – Ожеве-Острів. Час існування поселення припадає на період кризи, що її переживає культура.

Ключові слова: енеоліт, Трипілья, Ожеве-Острів кременеобробка.

In the Eneolithic, flint knapping have undergone significant changes. Every culture has its own peculiarities from the collection of raw materials to the technological techniques that fit into separate chronological frames. We are looking at a complex of flint artifacts that was obtained during a study single-layer settlement of the Trypillian culture of stage VI – Ozheve-Ostriv. The settlement has been in existence for the period of the crisis that the culture is experiencing.

Keywords: eneolithic, Trypillia, Ozheve-Ostriv, flint knapping.

Кукутень-Трипільська спільність, в процесі розвитку впродовж 2-х тисячоліть, пройшла кілька етапів розвитку, що відзначались різними культурними процесами: від міграційних процесів та утворенню багатьох локально-хронологічних груп в широкому розумінні, до незначних змін у технологічних принципах виготовлення інвентарю. У запропонованому матеріалі, пропонується розглянути лише один аспект (кременеобробка) з життя невеликої групи людей в межах короткочасного існування одного поселення – Ожеве-Острів, що за відносною хронологією датується часом Кукутені А3/А4 – серединою-кінцем етапу Трипілья VI.

У 2009 р. Дністровською комплексною експедицією, під час розвідкових робіт, було виявлене трипільське поселення, що знаходилося на острові р. Дністер на схід від с. Ожеве Сокирянського р-ну Чернівецької області [3, с. 463]. У 2012 – 2013 рр. були проведені стаціонарні дослідження одношарового поселення, що було датоване другою половиною етапу VI (Кукутені А4). Поселення розташовувалось на першій надзаплавній терасі. В результаті досліджень надводної частини поселення, відкрито залишки шести глинобитних споруд (№№ 1, 3, 4, 5, 6, 7), чотири комплекси рівчачків, окремі частини затоплених об'єктів (житло № 2), господарські ями тощо. Східна та західна частини поселення були затоплені водами Дністра.

Значна кількість досліджених об'єктів, дала можливість автору досліджень, Д.К. Черноволу, зробити спробу реконструювати планування давнього поселення [4]. Базуючись на тому, що вхід у будівлі маркували залишки печі, що розташовувались праворуч від входу [4, с. 278] було зроблено висновок про те, що споруди №№ 1, 3 та 6 були зорієнтовані в різних напрямках, а житла №№ 4, 5, 7 розміщувались перпендикулярно до вище згаданих будівель і входом орієнтовані на схід (на малюнках входи показано стрілками).

З культурного шару поселення було отримано 10102 крем'яних артефактів (без підйомного матеріалу). З них 8322 од. (81,8%) віднесені до відходів виробництва та заготовок, 1780 од. (18,2%) – до виробів із вторинною обробкою. З них 5251 екз. та 1128

екз. відповідно були виявлені у наземних (житлових) об'єктах (6379 екз. або 63,3% від всього комплексу). Ще 591 артефакт було зібрано при розчистці чотирьох комплексів рівчачків та 3132 екз. виявлено у міжжитловому просторі (5,8% та 30,9% відповідно).

Аналіз розповсюдження крем'яних артефактів на площі поселення дав цікаві результати [5]. У способі використання корисної площі жител в контексті кременеобробки [1], були виділені три варіанти заповнення внутрішнього простору робочими місцями («рухомі елементи інтер'єрів»).

Якщо у способі використання внутрішнього простору була відмічена різниця між житлами, то техніко-типологічна характеристика є більш одноманітною. Всі житла характеризуються високим відсотком відходів виробництва, які складають більшість артефактів (від 78,7 до 82,7%). Серед них найбільший відсоток припадає на відщепи (74,8-84,4%). Відповідно відсоток платівок без вторинної обробки менший і складає до 10% в усіх житлах. Причому лише у третьому та шостому житлах фіксується використання останніх в якості вкладнів до землеробського інструментарію. На другому за чисельністю місці знаходяться нуклеуси. Серед останніх переважають для відщепів та нуклевидні уламки (88,9-98,4%). Лише у третьому, п'ятому та сьомому житлах виявлені нуклеуси із круговим розщепленням та однобічно сплюснені екземпляри (в сьомому житлі останні відсутні). Дископодібні присутні в усіх об'єктах окрім четвертого та п'ятого жител. Нуклеуси для платівок складають меншість (від 1,6 до 11,1%). Одноплощадкові із круговим розщепленням представлені в усіх об'єктах окрім четвертої площадки. Натомість в останній та в третьому житлі наявні однобічно-сплюснені екземпляри. Так, платівчасте розщеплення в усіх комплексах характеризується круговим зняттям заготовок. У техніці сколювання також фіксується одноманітність – у всіх без винятку житлах виділяється використання посередника. Причому у третьому, четвертому, п'ятому та шостому житлах фіксується використання посередника із підготовкою робочої зони. На основі аналізу продуктів розщеплення, дисертант приходить до висновку про використання рогового посередника. Характерних особливостей, що притаманні для сколів отриманих мідним посередником [6], ми не знаходимо. В третьому житлі фіксується незначний відсоток платівок, що були отримання із використанням посиленого відтиску, в сьомому – ручного.

Технологія розщеплення була зорієнтована на отримання двох типів заготовок – відщепів та платівок. При чому відсоток виробів на відщеповій заготовці в усіх комплексах більший за відсоток знарядь на платівках (46,2-51,2% та 27,2-48,8% відповідно). Цікаво відзначити, що найменший відсоток платівчастих знарядь припадає на житло № 3.

При отриманні платівчастих заготовок виробництво було спрямоване, в основному, на отримання макропластин. Останні є домінуючими в комплексах знаряддевого інвентарю всіх жител. Пластини, хоч і мали менший попит, проте їхнє використання обумовлювалось конкретними знаряддовими потребами (серед останніх проколки, частина скребків, вкладні тощо).

Вироби із вторинною обробкою мають приблизно однаковий відсотковий діапазон у наземних об'єктах поселення Ожеве-Острів: 17,3-21,3%. Відщепи були основною заготовкою для більшості категорій знаряддевого інвентаря в усіх спорудах (скребків, виїмчастих знарядь, проколок/свердл, вістер тощо). Виключення складають лише третє та п'яте житла, де скребки на платівчастій заготовці є домінуючими. Так само і ретушовані відщепи є домінуючими серед виробів із вторинною обробкою (за винятком шостого та сьомого жител).

Відщепи використовувались і для виробництва біфасіальних вістер металльної зброї. Фіксуються преформи, готові знаряддя та уламки біфасів. В кількох випадках зустрінуті браковані вироби. Технологія виробництва біфасів має спільні риси у всіх

житлових об'єктах. У третьому ж житлі фіксуються біфасіальні вироби, що були продуктами навчання виробництва біфасіальних вістер. Нагадаємо і те, що в цьому ж об'єкті фіксується кількісно найбільша колекція трикутних вістер (відсотково вони стоять на другому місці).

Серед платівчастих виробів із вторинною обробкою виділяються ретушовані платівки із заполірованими краями. Останні кількісно переважають у третьому житлі (відсотково займають 4-те місце). Відзначається їхня реутилізація, переоформлення у знаряддя іншого призначення.

Маргінальне ретушування виробів як на відщепових так і платівчастих заготовках було домінуючим (винятком є четверте житло). І лише у третьому житлі фіксується використання струменевого, відтискного ретушування (1,6% від всіх виробів із вторинною обробкою).

При формуванні рублячих знарядь використовувалась оббивка плитчастих конкрецій, плоским ретушуванням формувалась робоча поверхня і в деяких випадках фіксується часткова пришліфовка виробів.

Отже, процес крем'яного виробництва (за виключенням незначних, спорадичних відсоткових відхилень) був стандартизованим у всіх наземних об'єктах окрім третього житла. Цей об'єкт виділяється і за значною кількістю робочих місць, і за кількісно-відсотковими показниками, і за технологічними прийомами виробництва. Якщо ми подумки відкинемо присутність інших категорій інвентарю в цьому житлі, то тоді можна було б назвати це житло «колективною майстернею з обробки кременю». Проте, дослідження виробів з інших матеріалів (кераміка, кістка тощо) можуть надати інший статус, або інше пояснення функціонування цього об'єкту, що є справою майбутнього.

Різниця ж у кременеобробці 1-, 4-, 5-, 6- та 7-го жител прослідковується в більшій мірі виключно за способом використання внутрішнього простору.

Техніко-типологічні особливості артефактів з комплексів рівчачків є подібними до матеріалів з житлових об'єктів.

Матеріали із міжжитлового простору демонструють подібність та доповнюють результати дослідження техніко-типологічних особливостей із житлових об'єктів та рівчачків. Суттєвих відхилень у морфологічних особливостях артефактів, їх кількісно-відсотковому співвідношенні чи у техніці розщеплення не прослідковується.

Виробництво базувалась, в основному, на місцевих виходах кременю, що були розташовані у відносній близькості до поселення. Виявлені на території поселення жовна (0,3%) дають можливість стверджувати, що сировина потрапляла сюди у вигляді цілих конкрецій, іноді з кількома «тестовими» сколами. Ми маємо всі підстави вважати, що на поселенні проходив повний цикл кременеобробки від первинного розщеплення до виготовлення знарядь та їх переоформлення. Незначна кількість реутилізованих знарядь та невиснажені, а переоформлені у відбійники нуклеуси дають можливість говорити про забезпеченість населення Ожеве-Острів кременевою сировиною.

Комплекс артефактів характеризується значним відсотком відходів виробництва та сколами без вторинної обробки (заготовками) – 81,8% (8322 од.). Серед відходів найбільшу кількість складають відщепи – 80,4%. Нуклеуси та їх уламки складають 13,1%, а платівки – 6,1%. Вище зазначені факти, присутність значної кількості первинних відщепів (20,2% від відщепів), первинних платівок (9,9% від платівок), нуклеусів (разом із пренуклеусами) а також результати поквдратного аналізу виявлених артефактів дають можливість стверджувати про те, що виробництво проходило безпосередньо всередині споруд у спеціально відведених для цього місцях.

Нуклеуси представлені як призматичними екземплярами для отримання платівчастих заготовок (2,7%) так і нуклеусами для відщепів (51,6%). Відсоток платівчастих сколів з усього комплексу становить 10,8. З них 5,8% – це знаряддя.

Відповідно прослідковуються дві лінії індустрії поселення, що були направлені на отримання платівчастих напівфабрикатів та відщепових. Обидві лінії мали на меті виробництво конкретного цільового продукту.

Відщепові заготовки отримувались з одноплощадкових нуклеусів (характерними є екземпляри низьких форм із круговим зняттям та однобічно-сплощені вироби), двоплощадкових (зустрічаються виключно ортогональні), дископодібних біфасіальних із радіальним розщепленням та багатоплощадкових. Як виключення трапляються триплощадкові нуклеуси.

Заготовками для переважної більшості знарядь слугував відщеп. Відсоток таких виробів складає 52,7%. На нашу думку, основною метою відщепового розщеплення були біфасіальні вістря, відсоток яких складає 4,9 від всіх знарядь. Серед останніх наявні преформи, уламки та готові вироби. Лише 1 вістря, серед 91 екз., було виготовлено на платівці. На основі аналізу преформ та вже виготовлених вістер прослідковується кілька варіацій виробництва в залежності від обраного напівфабрикату:

1) оформлення напівфабрикату (при необхідності зняття кірки та надання заготовці необхідних підтрикутних обрисів) → підготовка до зняття сколів стоншення (площадки формувались на ребрі преформи кількома способами: а) крайовим ретушуванням по одному довгому краю преформи, часто з одного боку та основи виробу; б) поперемінним зняттям сколів з двох боків від ребра так, щоб була створена площадка на самому ребрі; в) зняттям кількох сколів з одного боку так, щоб між сколами була створена площадка на ребрі. Два останні варіанти передбачали одночасно стоншення напівфабрикату, самі ж площадки часто піддавались абразії) → стоншення заготовки (за допомогою плаского ретушування, що часто заходило на середину заготовки) → загострення країв заготовки (паралельним, тонким ретушування, іноді трапляється струменеве ретушування);

2) оформлення напівфабрикату (надання підтрикутних обрисів заготовці пласким ретушуванням, яке могло і не заходити на середину виробу. Така ретуш, одночасно, загострювала краї → оформлення жала виробу (його загострення). Інколи, якщо заготовка дозволяла, виробництво вістер зводилось лише до загострення ріжучих кромek та жала.

В залежності від функціонального призначення майбутнього виробу (вістря списа, дротика чи стріли) обиралась відповідних пропорцій заготовка, що впливало на варіант виробництва. Так, перша варіація біфасіального розщеплення є характерним для виробництва списів, розміри яких були більші, а відповідно розщеплення вимагало і більших ресурсних витрат. Другий варіант, де напівфабрикатами слугували відносно тонкі та невеликі відщепи, був характерним для виробництва вістер дротиків та списів. Хоча, безумовно, є й виключення.

В деяких випадках прослідковується пришліфовка жала. Інша ж частина виробу лишалась гострою, іноді з дрібними зубцями [5]. Це може свідчити про спосіб кріплення вістер у древко. Як слушно зазначав Д.Ю. Нужний, обмотка використовувалась в тому випадку, якщо ребра були затупленими, відповідно, не різалась і сама обмотка [2, с. 123]. Отже, цілком можливо, що вістря з поселення закріплювались у древках за допомогою смолоподібних речовин.

Також були відмічені продукти «навчання», мета яких була не виготовлення біфасу, а зняття пласких сколів – сколів стоншення. Такі екземпляри були виготовлені з кременю першої групи, менш якісного та крихкого.

Пренуклеуси, для призматичного розщеплення, оформлювались за допомогою однобічного, біфасіального ребра. Рідше трапляються екземпляри, на яких були підготовлені двобічні ребра, або уніфасіальні.

Платівчасті заготовки отримувались переважно з одноплощадкових нуклеусів із круговим зняттям. Як виключення трапляються одноплощадкові із однобічним (однобічно-сплощені) і торцевим зняттям, та двоплощадкові. Відсоток нуклеусів для

платівок незначний – 2,7%. Основною технікою сколювання був удар через посередник і як виключення використовували відтискні техніки. Хоча в процесі розщеплення кількісно більше отримувалось пластин, максимальний відбір заготовок для продукування знарядь припадає на макропластини.

Платівки були необхідною складовою сільськогосподарського інструментарію – вкладнів до вкладневих серпів, жнивних ножів тощо. Типологічно ці вироби не виокремлюються з поміж інших артефактів. Ідентифікуються такі знаряддя на основі фіксації заполірованих країв на макрорівні. На поселенні виявлено 20 таких платівок. Два екземпляри не були ретушованими. В кількох випадках фіксується переоформлення цих виробів – поверх люстру наносилась нова ретуш. Судячи з того, що ці фасетки більше не залощувались, приходимо до висновку про використання таких платівок в інших операціях (таких виробів налічується всього чотири екземпляри). Відзначимо ще й те, що було виявлено 1 ретушований відщеп, який також мав кутову заполіровку. Ми зробили припущення про використання вкладнів такого гатунку у молотильних дошках.

Знаряддєвий набір (або вироби із вторинною обробкою) включають у себе: ретушовані платівки та відщепи (20,5 / 34,0% відповідно), скребки (13%), виїмчасті знаряддя (5,2%), проколки/свердла (4,7 %), різці (0,5%), рублячі знаряддя та їхні проформи (0,9%), а також фіксуються знаряддя для розщеплення: відбійники та ретушери. Якщо майже для всіх вище перелічених категорій інвентарю обиралась переважно відщепова заготовка, то для скребків, основним напівфабрикатом стала платівка. В основному прослідковується маргінальне, дрібне ретушування виробів. Цікаво відзначити, що струменеве, паралельне ретушування також мало місце серед матеріалів поселення, хоча і з дуже низьким відсотком (0,6% від всіх виробів із вторинною обробкою).

Формування рублячих знарядь проходило шляхом оббивання конкрецій та зняттям пласких сколів, так, щоб була сформована відносно гладка поверхня. Інколи фіксується часткова пришліфовка робочих частин знарядь.

В цілому, розглянуті технологічні та типологічні особливості, ми можемо приймати за середньостатистичний характерний набір (в середині якого, безумовно, можуть бути незначні відхилення) крем'яної індустрії поселення Ожеве-Острів.

Джерела і література

1. Дяченко А.В., Черновол Д.К. Склад сім'ї населення західнотрипільської культури // Археологія. – №3. – 2009. – С.3-12.
2. Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців. – Київ 2008 – 306 с.
3. Черновол Д.К., Пічкур Є.В., Дяченко О.В., Корвін-Піотровський А.О., Кириленко О.С. Рятівні роботи поблизу с. Бернашівка // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. — К.: ІА НАН України, 2010. — С. 463-465.
4. Черновол Д.К. Розкопки поселення Трипільської культури Ожеве-острів // Археологічні дослідження в Україні 2014 р. – 2015. – С. 277-279.
5. Черновол Д.К., Радомський І.С. Крем'яні вістря з трипільського поселення Ожеве-Острів // Культурний комплекс Кукутень-Трипілья та його сусіди. – Л.: Астролябія – 2015. – С.367-383.
6. Pelisiak A., Saile Th., Dębiec M. Late Tripolye (C2) Chipped Assemblage from Western Ukraine. Technological Aspects of Large Blade Productions // Cucuteni culture within the European Neo-Eneolithic Context. Proceedings of the International Colloquium «CUCUTENI – 130» 15-17 October 2014, Piatra-Neamț, Romania // Memoriam Dr. DAN MONAH. PIATRA-NEAMȚ 2016. – 819-834.

УДК 903'13 (477-89 Под.) "634.7/636"

Клочко В.І.

ТРИПІЛЬСЬКА КАМ'ЯНА СОКИРА-МОЛОТ З ДУНАЄВЕЦЬКОГО РАЙОНУ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

На прикладі кам'яної сокири-молота з трипільського поселення у Дунаєвецькому районі Хмельницької області порушується питання про час та шляхи появи на тернах України технологій обробки твердих порід каменю, а також про генетичний зв'язок трипілья з культурами шнурової кераміки.

Ключові слова: Поділля, трипільська культура, культура шнурової кераміки, кам'яні сокири-молоти.

The example of a stone ax-hammer from a Trypillia settlement in the Dunaevtsi district of the Khmelnytsky region raises questions about the timing and ways of the emergence of technologies for the treatment of crystalline rock in Ukraine. About the genetic relationship of Tripillya with corded pottery cultures.

Keywords: Podillia, Trypillia culture, corded pottery culture, stone ax-hammers.

Кам'яні сокири-молоти трипільської культури досі ще не були об'єктом спеціального дослідження. Тож знахідка нового типу таких сокир має особливе значення.

Переважає більшість відомих мені таких сокир, від раннього Трипілья (Бернашівки Кербунського скарбу) аж до самого пізнього Трипілья (Усатово, Траянів, Софіївська група) виготовлені з відносно м'яких осадових порід каменю [1, р. 190-199; 2, р. 21-27, 40-59; 3, с. 15-17, 33-42]. Вважається, що сокири-молоти, виготовлені з твердих кристалічних порід каменю, характерні для доби ранньої бронзи, для культур шнурової кераміки та культур ямних і катакомбних. А технології обробки твердих порід каменю вперше були розроблені на Близькому Сході. Питання про час і шляхи розповсюдження таких технологій на Україні залишається відкритим, зокрема виділяємо роль та місце Трипілья у цьому процесі.

У 2018 році місцевий житель Михайло Григорович Шемчук знайшов кам'яну сокиру-молот незвичної форми на поселенні трипільської культури (вірогідно, періоду ВІІ – СІ) у Дунаєвецькому районі Хмельницької області (координати 48°47'42" N, 27°38'51" E).

Сокира-молот виготовлена з темно-сірого кристалічного гранітоїду з білими кварцовими вкрапленнями. Довжина виробу 16,5 см. Отвір конічний, діаметри 2,8 та 2,2 см., стінки його гладкі – свердлення трубчатим кістяним свердлом з абразивом. (Рис. 1, 2) Лицева сторона сокири сплюснена, загальний обрис подібний до сокир типу Кербуна раннього Трипілья (Рис. 1,1), а зворотна сторона заокруглена та звужена, подібна до лодьєподібних сокир-молотів культури шнурової кераміки та ямно-катакомбних сокир типу Аккермень (Рис. 1,3) [2, р. 21-27, 124; 3, с. 15-17, 82; 4].

Таким чином, маємо приклад еволюції форм знарядь та технологій їхнього виготовлення від трипільської культури до культур шнурової кераміки на Поділлі, додаткові докази про генетичний зв'язок Трипілья з культурами шнурової кераміки.

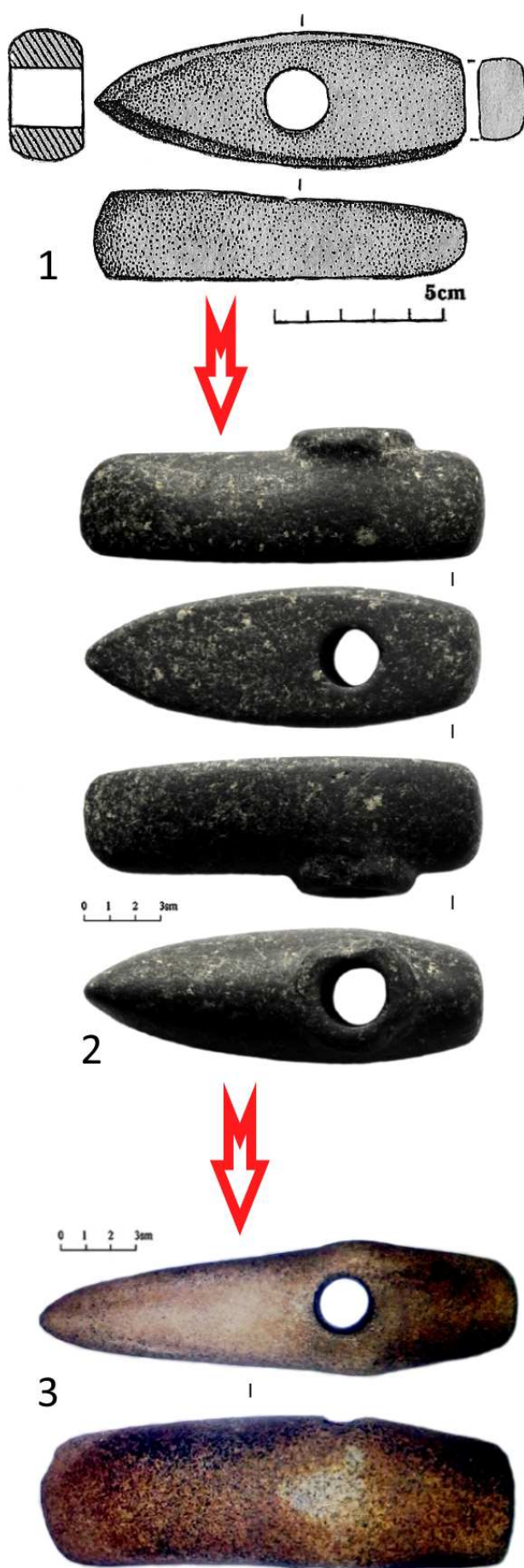

Рис. 1. Еволюція кам'яних сокир-молотів IV – III тис. до н.е. на Поділлі: від раннього Трипілья (1. Кербунський скарб, за В.А. Дергачовим), до середнього Трипілья (2. Дунаєвецький район), та до культури шнурової кераміки (3. Вінниця).

Джерела і література

1. Дергачев В.А. Кэрбунский клад. – Кишинэу: Из-во АНМ, 1998.
2. Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України. – К.: АртЕк, 2006.
3. Klochko V.I. Weaponry of Societies of the Northern Pontic Culture Circle: 5000-700 BC // Baltic-Pontic Studies. – Vol. 10. – Poznań, 2001.
4. Petrougne V.F. Petrographical-litological characteristics of stone materials from Late Tripolye Cemeteries of the Sofievka type // Baltic-Pontic Studies. – Vol. 3: Cemeteries of the Sofievka type: 2950-2750 BC. – Poznań, 1995. – P. 190-199.

УДК 903'1 (447.7+477-89 Под.) "637"

Іванова С.В.

«ПОДІЛЬСКИЙ ФРОНТИР»: ЕНЕОЛІТ ТА БРОНЗОВА ДОБА НА ПОРУБІЖЖІ ДВОХ РЕГІОНІВ

В статті йдеться про деякі теоретичні аспекти концепції фронтиру та особливості цього поняття в контексті археології. Розглядаються умови формування зони фронтиру на півдні Поділля, на його межі з Північно-Західним Причорномор'ям.

Ключові слова: фронтір, енеоліт, доба бронзи, Поділля, Північно-Західне Причорномор'я.

The paper is dedicated to studying the theoretical aspects of the frontier's concept and the peculiarities of this concept in the archeological context. The conditions of formation of the frontier zone in the south of Podillya, on its border with the North-Western Black Sea region, are considered.

Keywords: frontier, eneolith, Bronze Age, Podillya, North-Western Black Sea region.

Роботи американського соціолога Дж. Тернера (кінець XIX ст.) давно перетворилися в класику, а основні положення його теорії фронтиру отримали з часом не тільки світове визнання, а й подальший розвиток. В його концепції фронтір виступає як перехідна зона, динамічна рухома межа, де відбувається зіткнення між «варварством» і «цивілізацією» [10]. Поняття «фронтір» було модернізовано і перенесено потім на Євразію, і в цьому заслуга, перш за все О. Латтімора і деяких інших вчених. Визначаючи фронтір як зону інтенсивної взаємодії різних культур, дослідниками були показані неоднорідність території фронтиру, наявність внутрішнього та зовнішнього фронтиру, які відмінні етнічним складом населення, його ідентичністю та т.п. Надалі ця концепція набула розвитку, переважно, в англо-американській науковій літературі. Зазначимо, що концепція фронтиру, з усіма її численними науковими конотаціями, лише недавно привернула увагу археологів і соціальних антропологів (70-80-ті роки XX століття). В низці наукових праць, присвячених цій тематиці, наведені численні приклади фронтиру як рухомої зони інновацій та рекомбінацій, завдяки якій культурні матеріали з багатьох джерел також переміщалися і трансформувалися. У той же час дослідники виявляють процеси фронтірної історії, які дають можливість проводити загальноісторичні порівняння: виникнення фронтиру, його відношення до основної області та взаємодії між ними; розвиток соціального обміну, взаємини між раніше окремими групами населення, що мешкають тепер у зоні фронтиру і т.п. (див. огляди основних робіт: [11; 13]) У роботах, пов'язаних з давньою історією, було запропоновано розглядати фронтір як відкриті соціальні системи, при цьому увага вчених акцентувалася на еволюції фронтиру та його місці в етноархеологічних дослідженнях.

Першим українським вченим, який переніс теорію фронтиру на український ґрунт, став Я. Дашкевич (1989). Він не тільки відзначив той факт, що Україна була довгий час зоною етнокультурної взаємодії між українським населенням і степовими сусідами, але й виділив кілька видів природних і антропогенних кордонів, звернувши увагу на населення прикордоння, їх контакти та взаємопроникнення. Слідом за ним відносно нову для себе тему стали розробляти інші українські історики. На пострадянському просторі роботи, пов'язані з давньою історією і археологією, поодинокі [4 та ін.]. В українській археології тема фронтиру практично не розроблена. Система міжкультурних

комунікацій залежить від багатьох факторів, одним з яких виступає історія формування культурного ландшафту території, на якій йде процес міжкультурних комунікацій. Специфіка джерельної бази історії та археології, особливо в рамках дописемного періоду, визначає можливості (і відмінності) вивчення фронтиру цими науками. Необхідно враховувати також особливості археологічних артефактів, на які багато в чому спирається вивчення археологічних культур: вони можуть поширюватися на досить великі відстані шляхом обміну, без переміщення людей.

Фронтир і контактна зона в археології. Відправною точкою фронтиру є зустріч різних соціумів і початок взаємодії між ними, що дає поштовх трансформаціям. З розробкою феномену фронтира пов'язані нові перспективи в історичних дослідженнях – саме він надає можливість об'єднати різні напрямки життєдіяльності населення. Здавалося б, в археології вже є термін для визначення території взаємодії різних археологічних культур – контактна зона. Різниця між нею і фронтиром, на наш погляд, істотна: контактній зоні притаманні статичні межі (природно, не настільки чіткі, як державні), на відміну від фронтиру, характерною особливістю якого є саме динамічність меж і тенденція до їх просування, розширення, переміщення. Розуміння фронтиру як процесу дозволяє перейти від його просторової локалізації до соціальних аспектів, що дає можливість застосування концепції фронтиру для інтерпретації археологічних даних.

Але необхідно враховувати, що в різні хронологічні періоди і на різних територіях на передній план виступають різні вектори відносин між суспільствами і різні моделі культурного діалогу: торгові, військові, ідеологічні, релігійні, шлюбні і т. д. Тому вважати територію фронтиру «завжди конфліктною зоною», як пропонують деякі дослідники, буде все ж-таки досить спрощено. Сучасні історики дійшли висновку, що фронтир – це вже не тільки фронт, межа, агон, тобто зіткнення двох полярних «співучасників», але ще й новий відкритий світ нелімітованих можливостей, що вабить і дає надію бурхливого розвитку і процвітання. Сучасний погляд на фронтир – це погляд не на зіткнення та битву антиномій, але ідея процвітання, нових ресурсів і нових перспектив розвитку.

Подільський фронтир: енеоліт В мідному віці на Поділлі домінувало населення Трипільської культури. Воно було прийшлим, просунувшись сюди з заходу та південного заходу, з ареалу культури Кукутень. Подалі, на середньому етапі Трипільля саме Поділля постає центром де зафіксовано найбільшу кількість пам'яток, саме звідси відбувалося освоєння східного ареалу Трипільля населенням із мальованим посудом¹. Трипільські пам'ятки відомі й на півночі того регіону, що межує з Поділлям – у Північно-Західному Причорномор'ї. Трипільське населення з'явилося тут не з Поділля, а також з заходу, й просувалось поступово далі на схід, про що свідчить подібність таких пам'яток як Хебешешть (Румунія) – Нові Русешти (Республіка Молдова) – Сабатинівка I (Україна, Південний Буг) [2, с. 80]. Але статусу фронтиру територія поки ще не набула, бо йде її засвоєння відносно однорідним населенням, хоча на трипільських пам'ятках відомі степові керамічні імпорти (Сабатинівка I) та кам'яний скіпетр (Березовська ГЕС).

А ось історія сусідньої Волині у той час була більш насиченою. Її близькість до центральноєвропейських культур сприяла формуванню тут фронтиру достатньо рано. Західну Волинь у ранньому енеоліті обживало населення малицької та волино-люблінської культур. В середньому періоду з ними контактувало трипільське населення. В пізньому енеоліті простежено переміщення різних груп населення, які супроводжувалися контактами між носіями різних етносів. наприклад, волинською неолітичною культурою та малицькою, волино-люблінською, пізньотрипільською; пізньотрипільської з культурами лійчастого посуду (КЛП), кулястих амфор ККА [9].

¹ Дякую професору М. Відейку за консультацію щодо цього питання.

Трохи пізніше з'являється населення культур шнурової кераміки (КШК) (рис. 1: 1). Область їх компактної локалізації не обмежується лише річками Золота Липа і Верхній Буг, оскільки відомі пам'ятки цієї культури, розташовані на Поділлі і Волині [12]. Скоріш за все, аттрактором був метал з мідних родовищ Волині та дністрянських мідистих пісковиків, якій вже був відомий трипільському населенню з етапу VI [7].

Подільський фронтір: пізній енеоліт – доба ранньої бронзи.

Межа Волинського фронтиру бронзової доби з часом просувається на схід та південний схід, що маркується іншокультурною керамікою та деякими інноваціями на пізньотрипільських пам'ятках північно-західного Поділля². Відомі на Поділлі й окремі пам'ятки КЛП, але лише людність ККА продвинула зону фронтиру на південний схід та південь. На початку III тис. до н.е. носії ККА зайняли Поділля (де відділено Подільську групу) (рис. 1: 2). в цілому розмістившись на території, де мешкали пізньотрипільські групи (гординештська, косенівська та софієвська). Просуваючись з Поділля на південь, населення ККА з'являється на Молдавській височині, де формується окрема Серетська група; простежуються впливи ККА на деяких пам'ятках в Північно-Західному Причорномор'ї і в межиріччі Південного Бугу та Дністру. При цьому не слід забувати й про процеси «баденізації», що охопили Європу та мали деякий вплив й на трипільську людність.

Територія Поділля лежить між басейнами річок, які впадають в Чорне та Балтійське моря, зумовивши особливу роль регіону в формуванні торговельних шляхів, що поєднували населення межимор'я. Наприкінці IV та протягом III тис. до н.е. (пізній енеоліт – рання бронзова доба) формується Дністровський шлях³. Він був провідним у розширенні межі Подільського фронтиру на південь, сприяючи проникненню окремих (відносно невеликих) груп населення (та традицій і впливів) культури кулястих амфор на територію Північно-Західного Причорномор'я. Скоріш за все, тим же шляхом йшло проникнення невеликих груп населення культури шнурової кераміки (КШК) на південний схід, у Північно-Західне Причорномор'я, де в похованнях ямної/буджацької культури знайдений посуд, подібний до різних типів кераміки КШК. Через північну частину Поділля населення КШК також просувається на далеко схід, де формуються середньодніпровська та фат'янівська культури, що належать до кола КШК.

Степ освоюється не тільки прибульцями здалеку, але й пізньотрипільським населенням, яке відоме у Північно-Західному Причорномор'ї за культурними групами Вихватинці, Кирилень та Гординешти. Гординештська група має західне походження, а ось розташована на Дністрі вихватинська група, скоріш за все, просунулась вздовж Дністру з Поділля.

В той же хронологічний час мале місце розповсюдження окремих традицій культури Усатово на північ та північний захід. Типовий усатівський реманент в Поділлі є поодиноким – наприклад, клад з Лошні, Тернопільська обл. [7]. Але група кераміки з рисами усатівської культури в ареалі культури Злота в Малопольщі, можливо, свідчить, про проникнення та асиміляцію якоїсь групи усатівського населення скрізь Поділля в Малопольщу⁴. На Поділля просувається населення буджацької/ямної культури та ямної

² Окремі взаємодії між Трипіллям та Центральною Європою відомі і раніше, на середньому етапі Трипілля.

³ Також у III тис. до н. е. почав формуватися, а в II тис. до н. е. активно функціонував торговий шлях – Бог–Буг, який проходив по Західному Бугу, Південному Бугу (Богу) та акваторії Чорного моря, з'єднуючи басейни Балтійського і Середземного морів. За допомогою цього шляху балтійський бурштин потрапляв в Східне Середземномор'я, а середземноморські металеві вироби – на Поділля [6].

⁴ Хоча за думкою П. Влодарчака, ці традиції були перенесені не саме усатовцями, а носіями ККА [16].

культури Дніпро-Бузького межиріччя. Знахідки на півдні Поділля поховання з візком, срібними скроневими подвісками (Писарівка) вказують на зв'язок його з ареалом Північно-Західного Причорномор'я. Можливо, через Поділля та Волинь⁵ до Центральної Європи надійшли ті носії ямної культури, що залишили там поодинокі поховання «ямного типу». На самому півдні Поділля, на межі з Північно-Західним Причорномор'ям формується Ямпільський центр, виділені окремі, Подільські, варіанти ямної культури та КШК, пов'язані з Ямполем [3]. Невипадковим, мабуть, є той факт, що унікальний Івонівський скарб металевих сокир ямної культури знайдено саме на півдні Подолії, не дуже далеко від цього центру. Характеризуючи постшнуровий горизонт, Я. Махник звернув увагу на строкатість пам'яток, в яких поєднувалися риси попередньої культури і нові зразки кераміки (культури Хлопце-Веселе і з рисами карпато-дунайських культур ранньої бронзи), а також металеві речі кавказького і карпато-дунайського походження. Саме в Подільському регіоні як би перетиналися старі традиції і нові, які йшли із заходу і з півдня [1]. Слід додати й вплив бабинської культури, артефакти з її рисами відомі не тільки на Поділлі, але й на заході Волині. Р.О. Литвиненко вважає, що йдеться про інфільтрацію бабинської людності зі східнішої лісостепової смуги чи південної України [8, с. 11-12].

Таким чином, наприкінці доби енеоліту та в ранню-середню бронзову добу на Поділлі формується та розвивається зона фронтиру, межі якого розширюються в південному та східному напрямках. Поділля є й зоною трансферу, через яку відбувається зв'язок людності окремих культур з населенням Центральної Європи. Найбільш виразна зона контактів в рамках фронтиру знаходилась на межі двох великих культурно-географічних регіонів, саме Поділля та Північно-Західного Причорномор'я. Постає питання: чому протягом всього енеолітичного періоду населення Поділля традиційно просувалося у східному напрямку, і лише в пізньому енеоліті воно рушило також і на південь. У зворотному напрямку відбувався в цей же час рух степового населення в Поділля і далі, у Центральну Європу. Традицію було подовжено у ранню бронзову добу, і саме на межі двох великих природно-географічних ареалів сформувалася активна зона фронтиру, що розширявся у різних напрямках, та в межах якого відбувалися культурні та соціальні зміни.

На наш погляд, думка Я. Махника щодо «кордону» з ККА, який заважав руху людності КШК аж до фіналу ККА, не зовсім вдала: в Північно-Західному Причорномор'ї риси КШК проявляються досить рано [5]. Але кожне населення обирало свою екологічну нішу, тому населення Центральної Європи не дуже й прагнуло до постійного життя в степу. Відомі кліматичні зміни (аридизація) привели до розширення степової зони на північ, вимусивши мешканців лісостепу спочатку пристосуватися до нових кліматичних і природних умов, а потім попрямувати на південь, освоюючи степовий простір, змінюючи свою економіку і соціальний стиль. Як раз півдню Поділля й довелося, внаслідок географічного розташування, перетворитися у активну фронтірну зону, з динамічними межами, з шляхами, що її прорізають та з'єднують з іншими територіями, зону, де народжуються нові варіанти відомих культур – внаслідок контактів та соціальних змін.

Чому фронтірна зона начебто зв'язала два сусідніх географічних регіони? Треба звернути увагу на ситуацію з визначенням природно-кліматичних зон, концепція яких змінювалася – від точки зору Л. Берга (початок XX ст.) до думки Ф. Милькова (сер. XX ст.) і знову до Л. Берга (початок XXI ст.). За Ф. Мильковим, межа між степом та лісостепом проходить південніше, по лінії Леово – Південноукраїнськ – Донецьк (і далі на схід). Згідно Л. Бергу, ця межа йде північніше, по півночі Більського степу, через Балту

⁵ Тут є поодинокі поховання з рисами ямної культури [1].

на м. Дніпро (і далі на схід). Обговорення цих варіантів виходить за рамки роботи, відзначимо лише, що саме так, як межа Л. Берга, проходить й кліматична «вісь Войейкова», що надає додаткову перевагу концепції Л. Берга. Тоді формування зони фронтиру на стику двох природно-кліматичних зон, в яких мешкає населення з різними економічними укладами, цілком зрозуміло, як і тенденція його розвитку при кліматичних змінах.

Джерела і література

1. Бунятян К.П. Етнокультурна ситуація на Західній Волині за доби ранньої бронзи // Археологія. – 2013. – № 1. – С. 33-59.
2. Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Трипольская культура // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одеса: СМІЛ, 2013. – С. 43-84.
3. Влодарчак П. Порівняння обрядів: проблема зв'язків поховальних традицій ямної культури та культури шнурової кераміки на Поділлі // Комплекси курганных могильників населення III та першої половини II тисячоліть до Р.Х. з території Наддністянщини неподалік міста Ямпіль Вінницької області. З досліджень північно-західного рубежу пам'яток культур понтійської зони епохи ранньої бронзи. – Познань: Наука та Інновації, 2014. – С. 313-340.
4. Епимахов А. В. Социальные структуры в условиях фронта: пример бронзового века Южного Зауралья // Stratum plus. – 2018. – № 2. – С. 91-108.
5. Иванова С.В. Культурно-исторические контакты населения Северо-Западного Причерноморья в раннем бронзовом веке: Запад-Восток // Stratum plus. – 2013. – № 2. – С. 199–258.
6. Ключко В. Торговельний шлях Буг-Бог // Na pograniczu światów. – Poznań: Adam Mickiewicz University, 2008. – S. 240-249.
7. Ключко, В. І. 2017. Івонівський скарб і проблема «дністровської» міді // Магістеріум – Вип. 67: Археологічні студії. – С. 25-36.
8. Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): Автореф. дис. ... докт. істор. наук. / Ін-т археології НАНУ. – К., 2009. – 32 с.
9. Охрименко Г., Скляренко Н. Західна Волинь у IV–II тисячоліттях до Р.Х. // Археологічні дослідження Львівського Університету. – 2009. – вип.12. – С. 45-59.
10. Тернер Ф. Значення фронтиру в американській історії // Україна модерна. – 2011. – № 18. – С. 11-46.
11. Feinman G. M. On the Cutting Edge or Out of Bounds? Archaeology Approaches the Frontier // Anthropology. – 1986. – Vol. X (1). – P. 43-53.
12. Machnik J. Uwagi o najstarszym osadnictwie pasterskiej ludności kultury ceramiki sznurowej (III tysiąclecie przed Chr.) w strefie karpackiej // Dzieje Podkarpacia. – Krosno, 1998. – T. II. – S. 99-120.
13. Parker B.J., Rodseth. L. Untaming the Frontier in Anthropology, Archaeology and History – Tucson: The University of Arizona Press, 2016. – 304 p.
14. Pelisiak A. The Funnel Beaker Culture settlements compared with other Neolithic cultures in the Upper and Middle part of the Dnister Basin // Analecta Archaeologica Ressorviensia. – Rzeszow, 2007. – T. 2. – P. 23-56.
15. Szmyt M. The circulation of People and Ideas in the Baltic and Pontic Areas during 3rd millennium BC // Environment and Subsistence – forty years after Janusz Kruk's "Settlement studies". – 2013. – S. 441-458. (Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa – 11).
16. Włodarczak P. Kultura złocka i problem genezy kultury ceramiki sznurowej w Małopolsce // Na pograniczu światów. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2008. – S. 511-532.

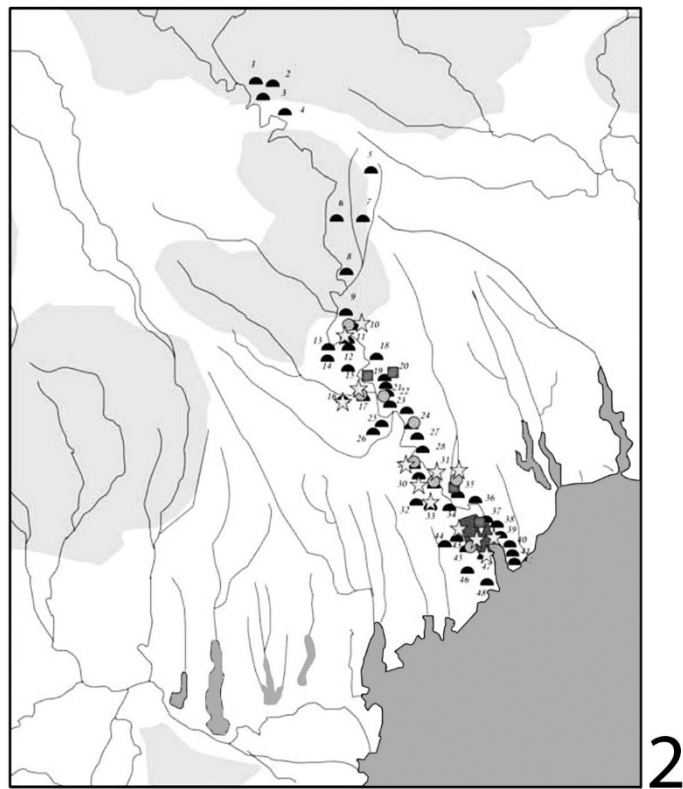
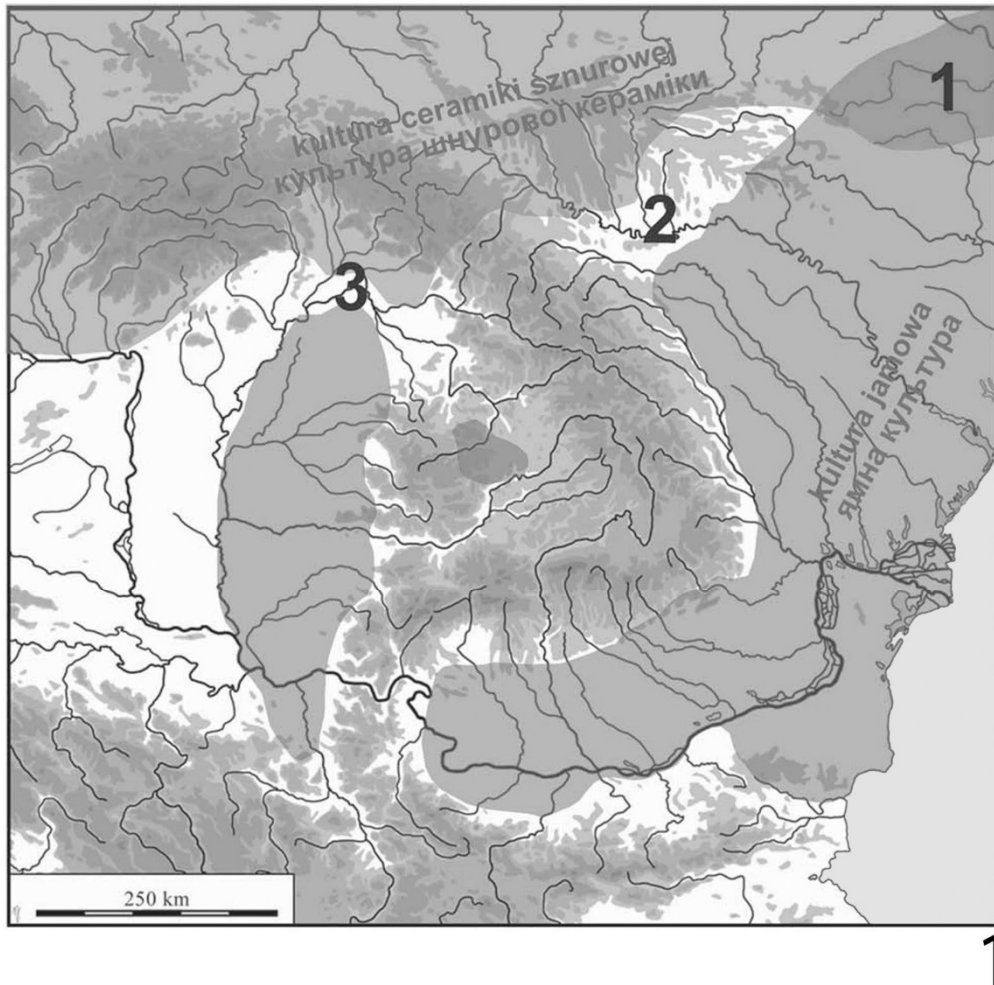

Рис. 1. Балто-понтійські зв'язки у IV-III тис. до н.е.:
1.1. (за: [15, р. 443, fig. 2]); сірий колір – ККА; 1.2. (за [14, р. 35, fig. 5]).

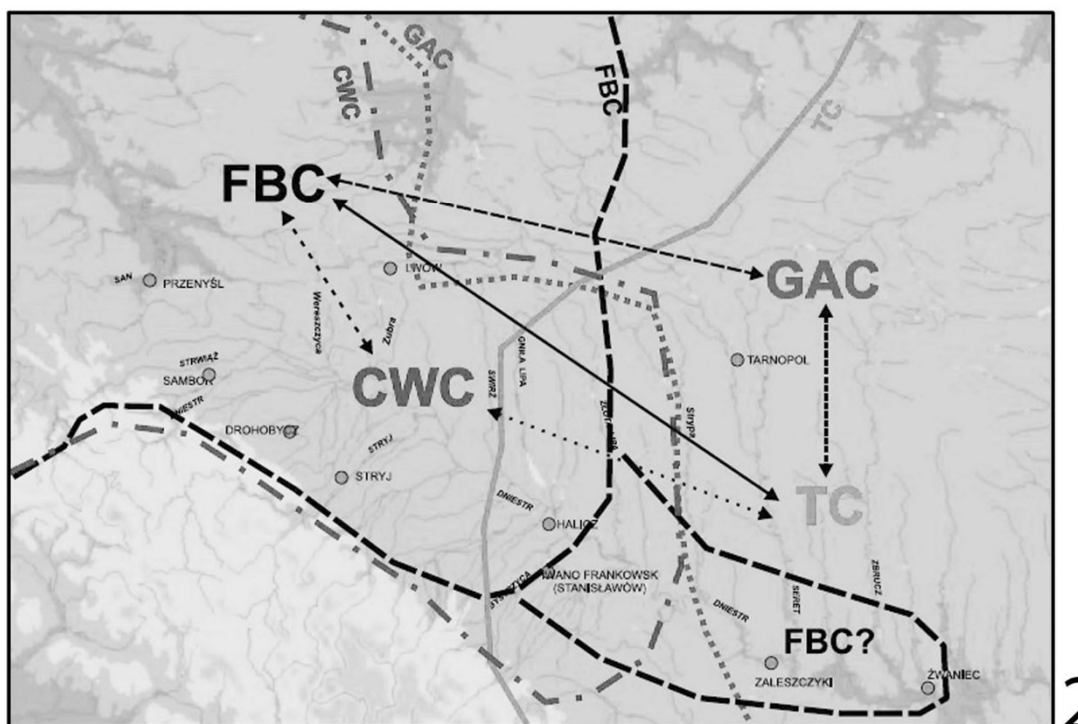
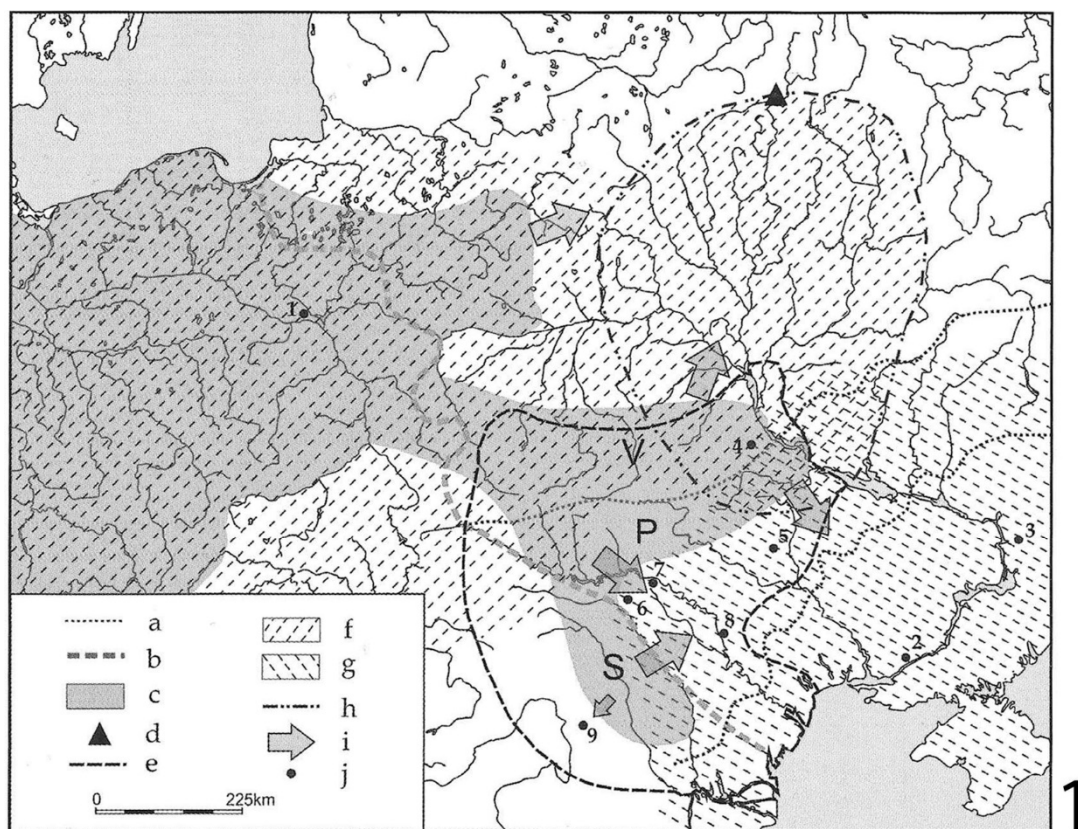

Рис. 2. Контакти населення півдня Поділля та Північно-Західного Причорномор'я: Дністровський шлях.

2.1. Три зони „близького контакту» населення ЯК та КШК: **1** – середньодніпровська, **2** – середньодністровська, **3** – верхньотиська (за: [3, р. 314, fig. 4.2]);

2.2. Карта поширення пам'яток Буджацької/ямної культури у Наддністрянщині.

Умовні позначки: прямокутники – візки, коло – срібні прикраси, зірки – характерний посуд («буджацькі банки»), півкола – курганний могильник.

УДК 903.5-055.2 (4-11) "637"

Гришук О.М.

ПРО ОДНУ ГРУПУ ЖІНОЧИХ ПОХОВАНЬ ДНІПРО-ДОНСЬКОЇ БАБИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В статті порушується проблема соціальної інтерпретації жіночих поховань у могильниках дніпро-донської бабинської культури (ДДБК). Розглядаються нетипові для жінок поховання зі стрілами та пряжками, що зазвичай трактуються, як суто чоловічі атрибути. Рідкісність таких поховань у бабинців натякає на особливий стан жінки в середовищі скотарів доби фіналу середньої бронзи межиріччя Дніпра і Дону.

Ключові слова: Східна Європа, доба бронзи, дніпро-донська бабинська культура, могильники, поховальний обряд, гендерні ролі, жінки.

The paper deals with the problem of social interpretation of women's burials in the graves of the Dnipro-Don Babyne culture (DDBC). Non-typical burial grounds for women with arrows and buckles, which are usually treated as purely male attributes, are considered. The rarity of such burials in DDBC hints at the special condition of a woman in the midst of pastoralists during the finals of the Middle Bronze Age of the Dnieper-Don watershed.

Keywords: Eastern Europe, Bronze Age, Dnieper-Don Babyne culture, burial grounds, funeral rite, gender roles, women.

Вступ. Для дописемних соціумів, до яких належить і людність дніпро-донської бабинської культури (ДДБК), основним джерелом інформації виступають археологічні джерела. В свою чергу, для вивчення соціальної стратифікації більше інформації дають матеріали могильників. Поховальна обрядовість, особливо інвентарна її складова, завдяки методам порівняльного аналізу може виявити соціальну диференціацію всередині суспільства. Жіночі поховання ДДБК також є неоднорідними, а різняться за кількісним і якісним складом поховального приданого. Також серед них виділяються захоронення з нетиповим реманентом – наконечниками стріл і пряжками, які зазвичай характеризують чоловічі комплекси. Саме ця категорія поховань є найцікавішою з точки зору гендерних досліджень. В сучасній українській науці, особливо серед праісторичних проблем, особливо помітним є брак досліджень з гендерної проблематики. Доба бронзи, вивчення якої ґрунтується переважно на археологічних джерелах, досліджена в цьому плані доволі слабо. Існують лише поодинокі праці, які торкаються питань статевовікової диференціації чи особливостей поховального обряду представників різних культур. Ґрунтовного, всебічного дослідження саме жіночих поховань цього періоду в Україні немає, зокрема таких нетипових поховань, які випадають з існуючих уявлень про ритуально-обрядові дії та інвентарні складові жіночого поховального обряду. Цими обставинами зумовлюється актуальність розпочатого дослідження, метою якого є спроба визначення місця жінок, похованих з чоловічим реманентом, у середовищі скотарів доби фіналу середньої бронзи. Запропонована стаття є спробою подивитись на жінок ДДБК крізь призму гендерних досліджень, спираючись на доступні археологічні джерела.

Раніше автором вже було запропоновано бачення ролі й місця жінки в середовищі ДДБК [Гришук 2016]. Серед іншого, нами порушувалося й питання такої нетипової для жінок обрядової категорії поховань, як поховання зі стрілами та пряжками в загальному контексті жіночої обрядовості ДДБК. Повернення до цієї проблематики було зумовлено

відкриттям у 2015 році на території Старобешевського району Донецької області (курган 193.5/1) жіночого поховання, яке містило поховальне придане притаманне саме цій категорії нетипових поховань [Шевченко 2017]. З подачі професора Р.О. Литвиненка, в середовищі археологів цей комплекс називають похованням «бабинської АТОшниці»¹. Це відкриття стало приводом знову порушити питання інтерпретації подібних знахідок в контексті «жіночого питання» в середовищі культурного кола Бабине.

Джерела й методика. Джерельна база дослідження складається з наявного у розпорядженні автора масиву джерел, який становить 88 поховань, ідентифікованих як жіночі на підставі антропологічних визначень і/або обрядово-інвентарних ознак, спираючись при цьому на розробки В.В. Отрощенко [Отрощенко 1992] і Р.О. Литвиненка [Литвиненко 2007]. З них 6 поховань (6,8%) становлять підгрупу зі стрілами та пряжками. Загальна база жіночих поховань ДДБК, звичайно ж, є більшою, але в дослідженні були використані лише доступні авторові матеріали. Загальну археологічно вибірку було укомплектовано, спираючись на принцип бінарної опозиції, виявлений у поховальній обрядовості чоловіків і жінок. Таким чином, поховання, що не мали антропологічних визначень, відносились до жіночих за наявності елементів «жіночої» обрядовості. При аналізі поховального приданого застосовувався метод кореляції.

Історіографія. Проблема вивчення статевікової диференціації ДДБК тісно пов'язана з проблемою загальної періодизації культурного кола Бабине. Поступове накопичення джерел від середини минулого сторіччя призвело до необхідності вивчення та інтерпретації матеріалів чисельних курганных могильників. Однією з перших схем періодизації бабинських пам'яток стала схема, розроблена І.Ф. Ковальновою для північно-степового Лівобережжя Дніпра, в якій бабинська культура (КБК) була представлена лише похованнями зі західною орієнтацією кістяка [Ковалева 1981, с. 17-20]. Схожа періодизація була створена І.О. Писларієм для Східної України [Писларий 1982]. Обидві схеми відносили поховання зі східною орієнтацією небіжчика до пізнього періоду існування культури. Невдовзі О.Р. Дубовська запропонувала нову періодизацію для бабинських пам'яток Сіверського Дінця та Північно-Східного Приазов'я, в якій здійснила чіткіший розподіл поховань за комплексом екстрапольованих на стратиграфію критеріїв: тип поховальної споруди, положення небіжчика, склад поховального інвентарю [Дубовская 1985]. Загалом авторка виділила вісім обрядових груп, розподілених по чотирьох хронологічних горизонтах. В ранньому горизонті поховань дослідницею було виявлено дві підгрупи, які різнилися позою небіжчика: група А характеризувалась положенням на лівому боці зі західною орієнтацією, а група Б – правобічна зі східною орієнтацією. Як зазначалося вище, саме східна група в попередніх періодизаціях вважалася пізнішою від західної.

Спираючись на це відкриття, В.В. Отрощенко проаналізував матеріали поховань з територій Ростовської, Харківської, Полтавської, Дніпропетровської та Запорізької областей [Отрощенко 1992]. За його припущенням, поховання групи Б у схемі О.Р. Дубовської є захороненнями жінок, оскільки в них присутні прикраси та відсутні зброя й інші ознаки чоловічих поховань. Дослідження у цьому напрямку продовжив Р.О. Литвиненко, який, в свою чергу, довів, що виявлене статеве протиставлення груп А і Б (жіноча і чоловіча) є притаманним для раннього періоду ДДБК, а в пізніших горизонтах цей принцип, хоча і фіксується, проте в розмитому вигляді [Литвиненко 2007]. Така поховальна обрядовість, захід – схід або чоловік – жінка, є проявом існуючої бінарної опозиції, при якій зберігається спільний для обох статевих груп обрядовий

¹ Рятівні роботи здійснювалися в зоні проведення антитерористичної операції, безпосередньо на лінії фронту.

знаменник – звернення небіжчиків обличчям до півночі. Це дало підстави зробити висновок, що «статева диференціація в поховальній практиці бабинського населення, що проявляється в наявності двох відповідних обрядових груп (чоловічої й жіночої), достовірно фіксується лише в Дніпро-Донській БК, причому на ранньому етапі». Саме жіноча група поховань на ранньому етапі ДДБК й розглядається у запропонованому нами дослідженні.

Окремо слід зазначити, що наше дослідження здійснюється в рамках популярних на сучасному етапі археології гендерних студій. Особливо вони активізувались у 2000-х роках. Наразі гендерна проблематика в археології досліджується на теренах Європи, Азії та Америки. Серед європейських дослідників слід виокремити Яна Турека, серед праць якого є присвячені інтерпретації жіночих підліткових поховань, зокрема зі зброєю та сагайдаками [Turek 2013]. В українській історіографії відзначимо праці О.Є. Фіалко, яка досліджує жіночі поховання скіфської доби [Фіалко 2012]. Важливими для нас стали праці В.В. Циміданова, зокрема його ґрунтовного дослідження з соціальної структури зрубної культури [Циміданов 2004], методика якого та висновки нерідко запозичуються фахівцями для вивчення соціальної диференціації давніх суспільств, насамперед доби бронзи. Проте, як зазначалося вище, наразі практично відсутні праці, які би досліджували місце та роль жінок у бабинському суспільстві.

Дослідження. Об'єктом запропонованого дослідження є жіночі поховання дніпро-донської бабинської культури. Доцільним, з нашої точки зору, було б зрозуміти не просто факт наявності категорії жіночих поховань зі стрілами та пряжками, а й, можливо, місце цих жінок в соціумі ДДБК за життя. Тоді розпочати дослідження варто з визначення базових термінів і понять, а саме – «статус» та «ранг». Безумовно, при вивченні питання соціальної структури будь-якого суспільства, а особливо прадавнього, питання приналежності до окремого соціального прошарку є важливим для розуміння ролі групи всередині соціуму. На нашу думку, в цьому випадку доречним є застосування визначень «статус» і «ранг», обґрунтовані В.В. Цимідановим [Циміданов 2004, с. 37]. У розумінні цього автора, *статус* – це соціальна роль, а саме відношення людини до відправлення визначеної функції. У багатьох індоєвропейських народів таких функцій три: військова, культова і виробнича. «*Ранг* – це положення індивіда або групи в соціальній ієрархії та суспільній думці» [Циміданов 2004, с. 37]. Таким чином, соціальна структура – це дві перпендикулярні вісі/шкали, утворюючі полігон, на якому визначається статус і ранг. Всередині свого соціуму людина належить до певної групи, в якій має свій статус і ранг, який підвищується протягом життя в процесі руху по «кар'єрній драбині». Наприклад, представники соціальної групи воїнів можуть мати різний ранг, що потенційно відбивається і в поховальній обрядовості, згідно положення похованого. Таким чином, поховальний обряд може демонструвати розбіжності як на ранговому, так і на статусному рівні [Циміданов 2004, с. 37-38]. Зазначимо, що питання рангових розбіжностей у своєму дослідженні ми практично не торкалися, сконцентрувавши увагу на статусах – тобто соціальних ролях.

Одну із груп жіночих поховань ДДБК складають могили, які містили дві категорії поховального приданого, не типового для жінок: кістяні пряжки та вістря стріл. Традиційно такі предмети пов'язують з чоловічими комплексами, що є типовим для більшості культур Євразійського Степу від доби бронзи до часів ранніх кочовиків (скіфів, савроматів і сарматів). У вітчизняній історіографії неодноразово поставало питання зв'язку між пряжками та колісничними культурами бронзової доби Євразійського Степу [Литвиненко 2004а, 2005; Отрощенко 1998].

Поховання жінок з таким «приданим» було розподілені на дві підгрупи: до першої було віднесено три поховання з вістрями стріл, до другої – три поховання з кістяними пряжками. Стосовно стріл можна було би припустити, що вони спочатку знаходились у

тілі небіжчиці (смертельне поранення), але їх локалізація в могилі заперечує таку можливість. Відтак покладання стріл до поховання мало інше змістове навантаження. В одному з випадків стріли були єдиним елементом поховального приданого, але у випадку з курганом 193.5/1 ситуація була іншою. Вістря крем'яної стріли розташовувалось з правої частини черепа, було трикутної форми з арочною виїмкою. Серед іншого, до могили було покладено й інші обрядові речі. Найцікавішим серед них є металевий бронзовий виріб, вкритий зеленою патиною, круглої форми із отвором посередині. По краю виріб мав вдавлення у вигляді прикраси та ближче до середини, з трьох сторін мав пробоїни. Дослідник Ігор Шевченко вважає, що можливо, це була прикраса, яка нашивалася на головний убір [Шевченко 2017, с. 35]. Також поховальний набір речей містив пастові бісерини різного кольору, 2 вироби із зубів тварин з просвердленим отвором для підвішування, мушлі з отворами для підвішування, які Ігор Шевченко інтерпретує як прикраси для волосся, а також вироби з металу, які на його ж думку, могли бути накладками до поясу [Шевченко 2017, с. 36]. Зазвичай трактування процесу переходу пов'язують зі забезпеченням небіжчика тими речами, що оточували його за життя, відображали елементи повсякдення; переміщуючись між світами, він мав би опинитись у новому місці в оточенні звичних речей. Природньо, що в різних культурах жіночими атрибутами вважалися посуд і прикраси, що ми й бачимо в більшості жіночих поховань ДДБК. Стріли в такому випадку можуть слугувати індикатором у визначенні статусності поховань, в тому числі й приналежності до якоїсь соціальної групи всередині одного суспільства.

Друга підгрупа – поховання з кістяними пряжками. Таких поховань на сьогодні відомо три – Вуглегірськ 1/1 [Клименко, Усачук, Цымбал 1994, с. 83], Ріпний 7/7 [Глебов 2004, с. 77-108; Рогудеев 2001, с. 405] і Мамай-Гора 161/7 [Тоцев 1997, с. 82-83], відкриті на території Ростовської, Донецької та Запорізької областей. У двох випадках (Ріпний та Мамай-Гора) поховання були парними.

Традиційно кістяні/рогові пряжки асоціюються з чоловіками. В.В. Отрощенко пов'язує походження таких пряжок із доно-волзькою абашевською культурою, де вони начебто були атрибутом воїнів-колісничних, а на ранніх етапах одночасно виступали, як індикатор окремої соціальної групи. Поширюючись у середовищі колісничних, пряжки спочатку фіксували належність конкретної людини до цієї соціальної групи [Отрощенко 1998]. Між тим, слід зазначити, що на існування такого соціального прошарку в ДДБК вказують лише непрямі докази, серед яких фігурують і пряжки, як можливий елемент портупеї. Таку позицію не поділяє Р.О. Литвиненко, який, по-перше, заперечує віднесення ДДБК до почету колісничних культур, а по-друге, не бачить переконливих підстав вважати пряжки маркером колісничних, зокрема й тому, що зрідка в похованнях вони супроводжують жінок. Дослідник припускає, що частина цих виробів пришивалася у вигляді бляхи або підвішувалася як медальйон до різних частин одягу, в тому числі й до пасу, виконуючи при цьому не стільки функціональне, скільки семіотичне навантаження, виступаючи маркером якогось статусу, наприклад «адміністратора», місце якого в окремих випадках могли посідати жінки [Литвиненко 2004, с. 275, 284]. Слід зазначити, що три згадані вище жіночі поховання з пряжками відносяться до раннього хронологічного горизонту ДДБК. Всі вони належать дорослим жінкам, і супроводжуються захороненнями дітей. Наявність супроводжуючих поховань, а також спорудження над їх могилами власних курганних насипів також може вказувати на їх високий ранг [Литвиненко 2004, с. 275].

Ян Турек у своєму дослідженні зауважував, що гендерні ролі – це непостійна складова [Turek 2013]. У різних народів вони мають не дві (жінка та чоловік), а більше категорій (жінка, чоловік, жінка-чоловік, чоловік-жінка). За таких обставин частина традиційно чоловічих функцій делегуються жінці, чи навпаки. Така ситуація

залишається невизначеною до моменту ініціації, коли хлопчики офіційно отримують статус дорослого. До того їх могли вважати «безстатевими» і навіть, у випадку смерті, ховати відповідно до жіночого обряду. Схожі з ДДБК паралелі на рівні поховального обряду дають європейські шнурові культури та культура дзвіноподібних кубків, де, серед іншого, трапляється і змішаний поховальний інвентар². У такому випадку наявність у жіночих похованнях суто чоловічого атрибуту – кістяної пряжки – може мати кілька пояснень:

- 1) відображення соціальної ролі;
- 2) визначення приналежності жінки до прошарку чи родини воїнів;
- 3) зміна гендерних ролей на протилежні (жіночої на чоловічу, і навпаки).

Як вже зазначалося вище, у першому випадку жінка могла належати до соціальної верхівки, виконувати роль «адміністратора», яка обіймалася за визнанням чи була спадковою. Пряжка була таким собі індикатором статусу, своєрідним символом влади, яка не втрачалася і при переході до потойбіччя.

Висновки. Серед загального масиву жіночих поховань дніпро-донської бабинської культури малодослідженою залишається категорія поховань із нетиповим для жінок поховальним приданим. До нього нами було віднесено стріли та пряжки, що частіше асоціюються із чоловічими похованнями. Попри те, що лише 6% могил мають ознаки такого ритуалу, ці нечисленні комплекси дають яскраві матеріали для наукових досліджень.

Джерела і література

1. Алёкшин В.А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ (по археологическим материалам Средней Азии и Ближнего Востока) / В.А. Алёкшин. – Л.: Наука, 1986. – 191 с.
2. Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) / С.И. Берестнев. – Харьков: Амет, 2001. – 264 с.
3. Берсенева Н.А. Женские погребения с оружием: реалии жизни или отображение социальной идентичности? (по материалам саргатской культуры) / Н.А. Берсенева // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2011. - №1 (14). – С. 72-79.
4. Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV – III вв до н. э.) / Е.П. Бунятян. – К.: Наук. думка, 1985. – 131 с.
5. Бунятян Е.П., Отрощенко В.В. Об уровне социально-экономического развития срубного общества / Е.П. Бунятян, В.В. Отрощенко // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья: Тез. – Саратов, 1991. С. 6-7.
6. Бунятян Е.П., Отрощенко В.В. Формы собственности на скот и способы их изучения по археологическим данным / Е.П. Бунятян, В.В. Отрощенко // Хозяйство древнего населения Украины. Ремесла и промыслы древнего населения Украины. – К.: Музейное объединение «Киево-Печерский государственный историко-культурный заповедник», 1995. – С. 93-131.
7. Геннеп А., ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / Пер. с франц. Ю.В. Ивановой, А.В. Покровской. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. – 198 с.

² Прикладом такого комплексу для ДДБК є Ріпний 7/7, де разом з фаянсовим намистом та напутьною їжею було знайдено кістяну пряжку.

8. Глебов В.П. Исследование курганных могильников Репный I, Раскатный I, Калинов II / В.П. Глебов // Труды Археологического научно-исследовательского бюро. – Т. 1. – Ростов-н/Д, 2004. – С. 57-186.
9. Грищук О.М. Жінки в бабинському соціумі / О.М. Грищук // Донецький археологічний збірник. – Вінниця, 2016. – № 20. – С. 44-53.
10. Гуляев В.И. Погребальные памятники и погребальная обрядность: проблемы анализа и интерпретации / Под ред. В.И. Гуляев, В.С. Ольховский // Погребальный обряд: реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. Сборник статей. – М.: Восточная литература, 1999. – С. 10-18.
11. Дубовская О.Р. Погребения культуры многоваликовой керамики Донетчины и Северо-Восточного Приазовья / О.Р. Дубовская // Археология и краеведение в школе: Тез. обл. семинара. – Донецк, 1985. – С. 19-21.
12. Кислый А.Е. К вопросу о половозрастной дифференциации в среде срубных племен / А.Е. Кислый // Археология и методы исторических реконструкций // К.: Наук. думка, 1985. – С. 169-177.
13. Клименко В.Ф. Курганные древности Центрального Донбасса / В.Ф. Клименко, А.Н. Усачук, В.И. Цымбал. – Донецк: РИП «Лебедь», 1994. – 127 с.
14. Ковалёва И.Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке / И.Ф. Ковалёва. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1981. – 80 с.
15. Литвиненко Р.А. «Пряжки» и колесничество: проблема соотношения / Р.А. Литвиненко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004а. – № 2. – С. 257-290.
16. Литвиненко Р.А. Курган эпохи бронзы у села Запорожец / Р.А. Литвиненко, Н.П. Зарайская // Археологический альманах. – № 14: Курганы Донбасса. – Донецк: Лебедь, 2004. – С. 203-232.
17. Литвиненко Р.О. До проблеми псаліїв, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі / Р.О. Литвиненко // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 37-52.
18. Литвиненко Р.О. Статеві-вікова диференціація в поховальному обряді бабинських культур / Р.О. Литвиненко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до кіммерійців. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2007. – № 7. – С. 156-172.
19. Литвиненко Р.О. Поховання культурного кола Бабіне з виробничим реманентом / Р.О. Литвиненко // Наукові студії: зб. наук. праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Інститут археології Жешівського університету. – Вип. 8. Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні. – Винники; Жешів; Львів: Априорі, 2015. – С. 113-136.
20. Литвиненко Р.О. Керамічний посуд в поховальній обрядовості бабинських культур / Р.О. Литвиненко // Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р. / під заг. ред. К.В. Балабанова. – Маріуполь: МДУ, 2016. – С. 209-213.
21. Литвиненко Р.А., Зарайская Н.П. Курганы эпохи бронзы у села Запорожец (бассейн Кальмиуса, Северо-Восточное Приазовье) / Р.А. Литвиненко, Н.П. Зарайская // Археологический альманах. – № 14: Курганы Донбасса. – Донецк: Лебедь, 2004. – С. 203-232.
22. Луговая Л.Н., Шилов Ю.А. Михайликовский курган раннесрубного времени / Л.Н. Луговая, Ю.А. Шилов // Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава, 1990. – С. 43-56.
23. Отрощенко В.В. К вопросу о социальной структуре племен срубной культурно-исторической общности / В.В. Отрощенко // Проблеми історії та археології Української РСР. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 162-163.

24. Отрощенко В.В. О ранней обрядовой группе погребений культуры многоваликовой керамики / В.О. Отрощенко // История и археология Слободской Украины: Тез. докл. и сообщ. Всеукраинской конф. – Харьков, 1992. – С. 163-165.
25. Отрощенко В.В. Феномен кістяних пряжок / В.В. Отрощенко // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности и культурно-исторической общности многоваликовой керамики. – Запорожье, 1998. – С. 113-117.
26. Писларий И.А. О методе проверки однородности массива археологических памятников / И.А. Писларий // Новые методы археологических исследований. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 169-193.
27. Писларий И.А. Погребальный обряд племен культуры многоваликовой керамики / И.А. Писларий // Древняя история населения Украины. – К., 1991. – С. 52-66.
28. Рогудеев В.В. Могильник Репный I и проблема преемственности посткатакомбных и раннесрубных памятников степного Подонья / В.В. Рогудеев // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 404-413.
29. Серегин Н.Н. Общие и особенные характеристики женских погребений раннесредневековых тюрок Центральной Азии (к реконструкции некоторых аспектов гендерной истории) / Н.Н. Серегин // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2012. – № 2 (17). – С. 61-69.
30. Тощев Г.Н. Памятники неолита и бронзы на Мамай-Горе (по материалам раскопок 1988-1995 гг.) / Г.Н. Тощев // Древности степного Причерноморья и Крыма. – Вып. VI. – Запорожье, 1997. – С. 71-84.
31. Фіалко О.Є. Поховання дівчат зі зброєю в скіфському кургані на Херсонщині / О.Є. Фіалко // Археологія. – 2012. – № 1. – С. 82-92.
32. Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников) / В.Ф. Генинг, Е.П. Бунятян, С.Ж. Пустовалов, Н.А. Рычков. – К.: Наук. думка, 1990. – 304 с.
33. Цимидапов В.В. Социальная структура срубного общества / В.В. Цимидапов. – Донецк, 2004. – 204 с.
34. Шевченко І. Рятувальні розкопки поховання періоду пізньої бронзи на Донеччині у зоні активних дій АТО / І. Шевченко // Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки: матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції (26 квітня 2017 р.). – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2017. – с. 35-36.
35. Stefanović, S. Animal canines as possible symbol of rank in Early Bronze Age Mokrin / S. Stefanović // Structural and Semiotic Investigations in Archaeology, ed. A.V. Yevglevsky. – Donetsk: Donetsk University Press., 2006. – P. 488-494.
36. Turek J. Children in the burial rites of complex societies. Reading gender identities / J. Turek // Child and childhood in the Light of Archaeology. – Wrocław: Chronicon, 2013. – P. 75-87.

УДК 903.4 (477-89 Под.) "638"

Литвиненко Р.О.

ПОДІЛЛЯ В СИСТЕМІ КУЛЬТУРНОГО КОЛА БАБИНЕ

Пропонується перше узагальнене дослідження бабинських пам'яток Поділля, включаючи поселення і могильники. Подано їхню оцінку в системі культурного кола Бабине, згідно якої подільський масив бабинських старожитностей належить до дніпро-прутської бабинської культури, проте є неоднорідним, репрезентуючи пам'ятки всіх трьох її локальних варіантів – дніпро-бузького, дніпро-дністровського і дністро-прутського, що локалізуються у різних районах досліджуваної області. Ця обставина засвідчує порубіжний характер Поділля в системі культурного кола Бабине.

Ключові слова: Поділля, бронзовий вік, культурне коло Бабине, дніпро-прутська бабинська культура, поселення, могильники

The first generalized study of the Babyne Culture of Podillya is offered. Analysis of the burial mounds data shows that Podillya sights belong to Dnepr-Prut Babyne Culture (DPBC), but in different parts of Podillya these monuments represent different local variants of DPBC: Dnepr-Bug, Dnepr-Dniester, Dniester-Prut. This circumstance attests to the border character of Podillya in the system of the Babyne Cultural Circle.

Keywords: Podillya, Bronze Age, Babyne Cultural Circle, Dnepr-Prut Babyne Culture, burial ground, settlement

Вступ. Поділля, з огляду на наявні сьогодні джерела і рівень археологічної дослідженості цього регіону, наразі входить до західної периферії культурної області Бабине, виступаючи при цьому не кордоном в означеному напрямі, а, скоріш за все, прикордонням. Подільські бабинські пам'ятки жодного разу не виступали об'єктом окремого дослідження, тим більше узагальнюючого, на відміну, скажімо, від крайніх західних проявів Бабине – на Волині та Галичині, які знайшли певну оцінку в науковій літературі [1-3; 23-25; 28; та ін.]. Для розуміння ситуації варто навести об'єктивні дані щодо відповідної джерельної бази.

Поселення. Пам'ятки бабинського кола представлені на Поділлі нечисельними поселеннями й похованнями, виявленими здебільшого у східній половині досліджуваного регіону. Нам відомо понад дюжину поселенських пунктів (рис. 1), зосереджених у верхів'ях Росі (Борисівка), басейні верхів'їв Гнилоп'яті – правої притоки Тетерева (Вовчинець 15, Жежелів 1, Мшанець 2, Пустоха 2), басейні Ятрині – правобережної притоки Синюхи (Кочержинці, Собківка, Шарин), на Південному Бузі (Берецьків, Сабатинівка, Матвіївка I; два останні – вже на південно-східній межі Подільського регіону), а також у верхів'ях його правобережної притоки Савранки (Червона Гребля, Червона Українка) [4; 5, рис. 1; 6, с. 79-80, рис. 2; 7; 9, с. 119-121, рис. 1: 1-3; 14, с. 87; 15, с. 11-13, 23, 30, мал. 6: 5, 6, 8; 50: 10; 16, с. 163, рис. 2: 1]; інформація про бабинські матеріали з поселення Сандраки на Південному Бузі [5, рис. 1: 49] не знайшла підтвердження [17, с. 133]. Більшість поселень виявлено в ході розвідок і розкопками не досліджено, проте на деяких здійснювалися різного масштабу розкопки (Сабатинівка, Собківка – бл. 93 м², Матвіївка I – бл. 3000 м², Шарин – 258 м²). Бабинський матеріал (рис. 2), переважно кераміка, на поселеннях зазвичай сполучався з іншокультурним (трипільським, сабатинівським, тшинецьким, білогрудівським, скіфським тощо) і не складав значних серій, що ускладнює його оцінку.

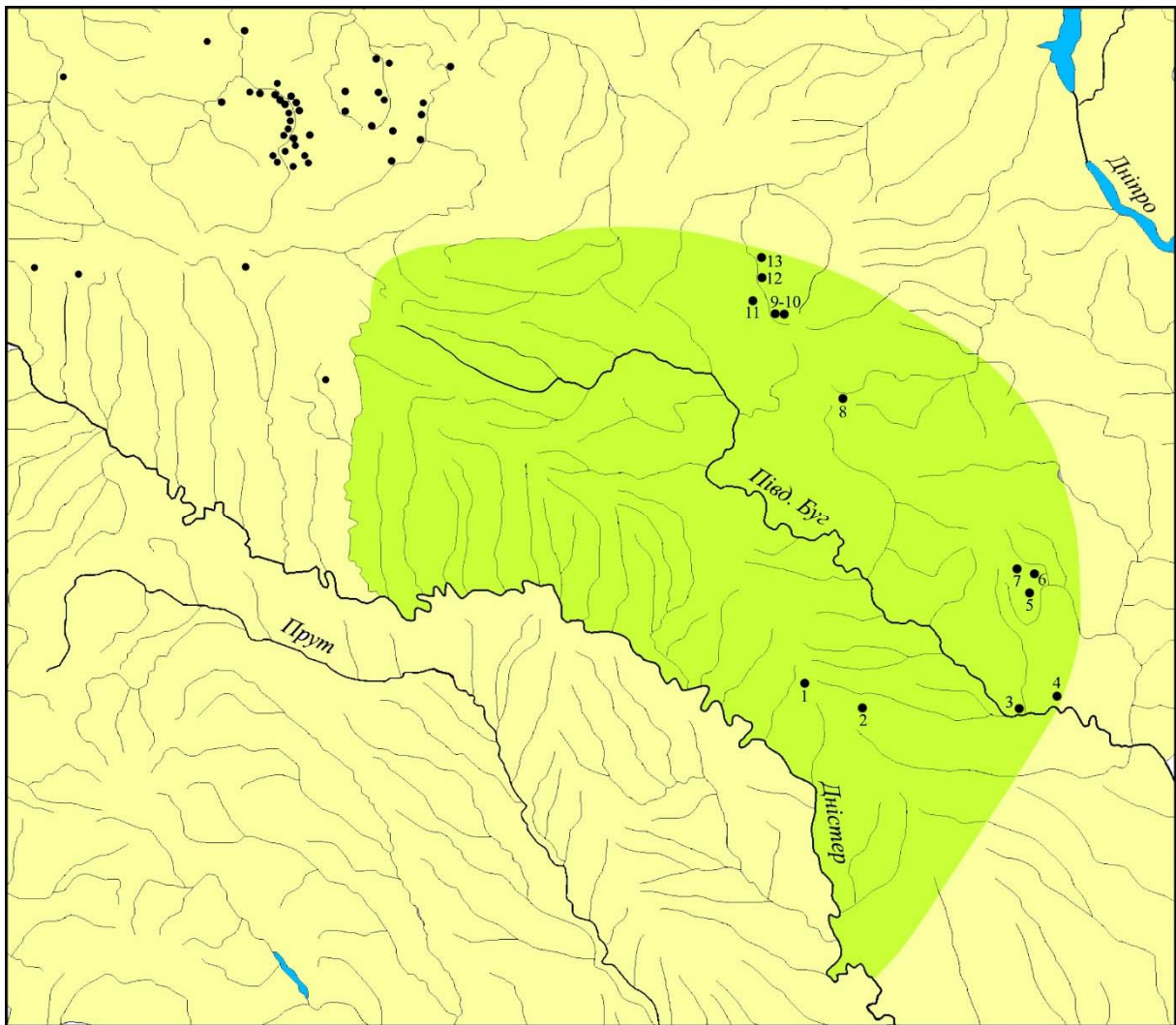

Рис. 1. Бабинські поселення Поділля: *Одеська обл.*: 1 – Червона Українка; 2 – Червона Гребля; *Кіровоградська обл.*: 3 – Сабатинівка; 4 – Лозувата; *Черкаська обл.*: 5 – Шарин; 6 – Собківка; 7 – Кочержинці; *Вінницька обл.*: 8 – Борисівка; 9 – Мшанець-2; 10 – Пустоха-2; 11 – Вовчинець-15; 12 – Жежелів-І; *Житомирська обл.*: 13 – Гришківці

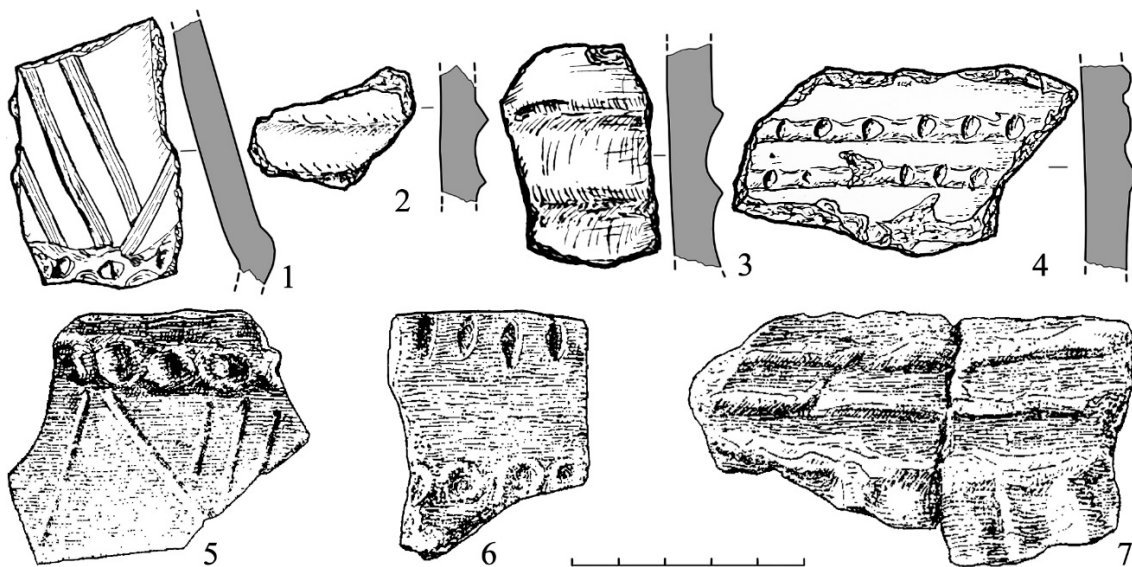

Рис. 2. Кераміка з бабинських поселень Поділля: 1 – Жежелів І; 2 – Мшанець 2; 3 – Пустоха-2; 4 – Вовчинець 15 [1-4 за: 14, мал. 6: 5, 6, 8]; 4-6 – Собківка [за: 6, рис. 2]

Могильники. Бабинські поховальні пам'ятки також відомі лише в східній половині Поділля, тобто там, де провадились дослідження курганных могильників (рис. 3) [8; 10; 11; 13; 21; 22; 26; 29-31]. Неважко помітити, що на мапі ці некрополі утворюють три умовні групи, з умовними робочими назвами: 1) південну, яку ми назвали *дубоссарською*; 2) північнішу від першої, яку ми назвали *ямпільською* (хоча адміністративно вона об'єднує пам'ятки півдня Вінниччини та півночі Молдови; 3) *східноподільську* – дещо аморфну і не таку компактну, як дві перші. Загалом некрополів у цих групах налічується 23: з них походить щонайменше 61 поховання бабинського кола, зосереджених у 37 курганах. Переважна кількість поховань були впускними в насипи ранньої-середньої бронзи і при цьому не супроводжувались досипками (98,3% комплексів з визначеною стратиграфічною позицією). Лише раз зафіксовано впускне з досипкою бабинське поховання (1,7%).

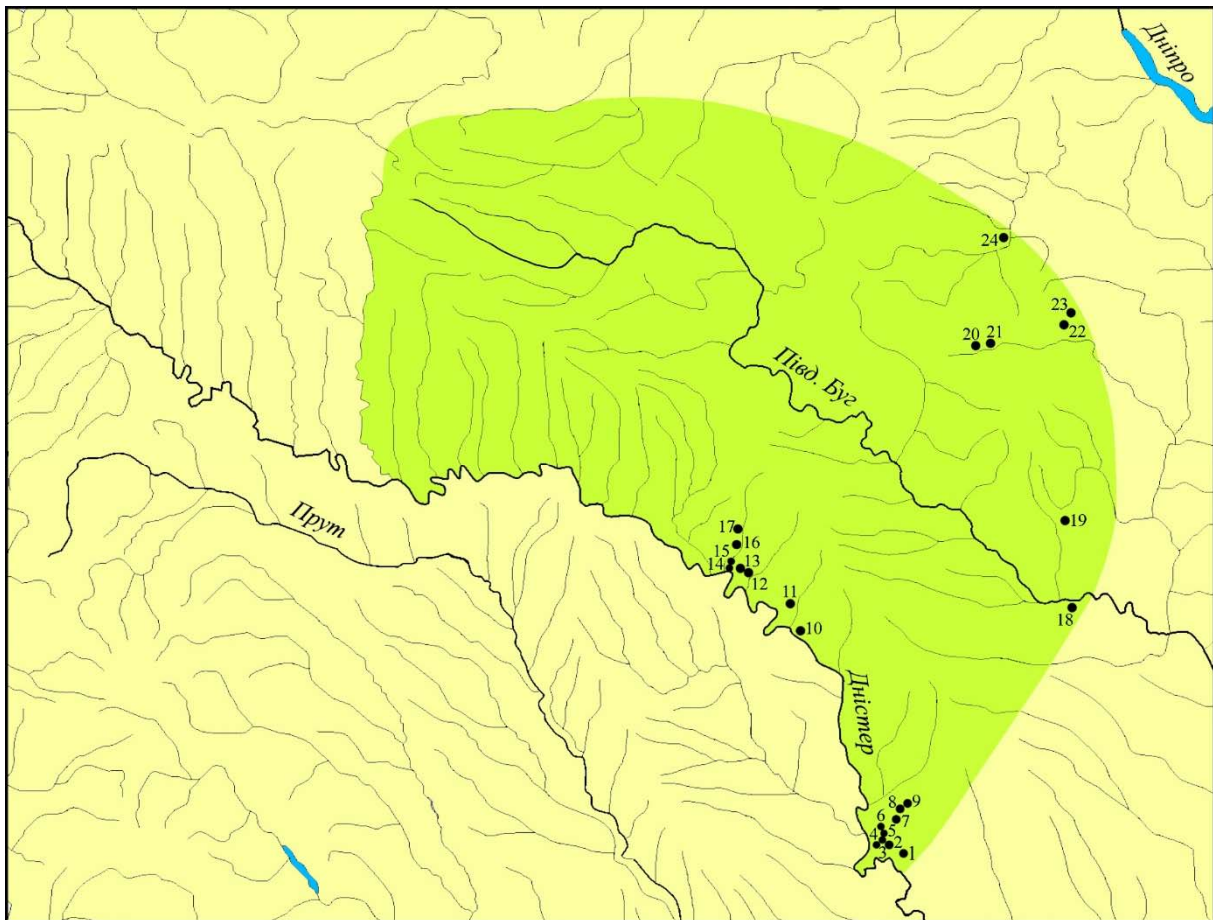

Рис. 3. Бабинські курганні могильники Поділля:

Дубоссарська група: 1 – Красне; 2 – Дороцьке; 3 – Дубинове; 4 – Погребя; 5 – Дзержинське; 6 – Дубоссари; 7 – Красний Виноградар; 8 – Василівка; 9 – Дубівка;

Ямпільська група: 10 – Кам'янка; 11 – Окниця (Кузьмин); 12 – Підлісівка; 13 – Северинівка; 14 – Пороги; 15 – Добрянкa; 16 – Писарівка; 17 – Клембівка;

Східноподільська група: 18 – Дубинове; 19 – Бузок; 20 – Новоселка; 21 – Яцковиці (Долинка); 22 – Баштечки; 23 – Нагірне; 24 – Володарка

У понад половині випадків (33 поховання – 54,1%) тип могильної споруди з'ясувати не вдалося. У решти поховань найпоширенішими були ґрунтові ями (22 випадків), перекриті деревом (3 випадки, в одному з яких зафіксовано подовжню спрямованість плах) і камінням (5 випадків, в одному з яких засипка ями складалася з ґрунту та дрібного вапняку). Форма в плані поховальних ям демонструє певну

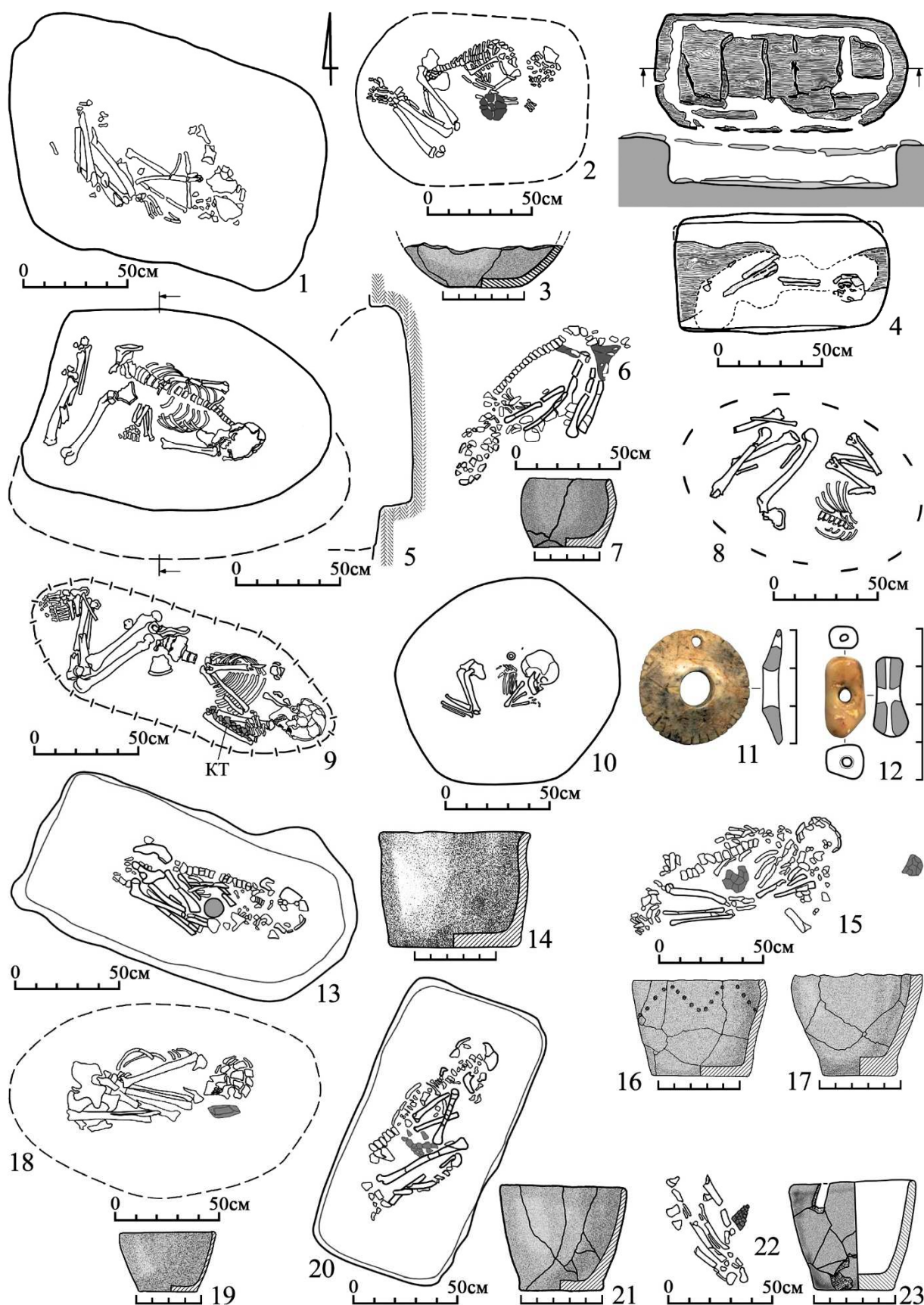

Рис. 4. Бабинські поховання Ямпільської групи: 1 – Писарівка 9/1; 2, 3 – Писарівка 8/4; 4 – Северинівка 2/2; 5 – Підлісівка 1/7; 6, 7 – Добрянкa 1/10; 8 – Підлісівка 1/13; 9 – Підлісівка 1/5; 10-12 – Северинівка 1/4; 13, 14 – Добрянкa 1/11; 15-17 – Пороги 4/1; 18, 19 – Ямпіль 3/5; Пороги 4/9; 22, 23 – Добрянкa 1/1 [за: 13]

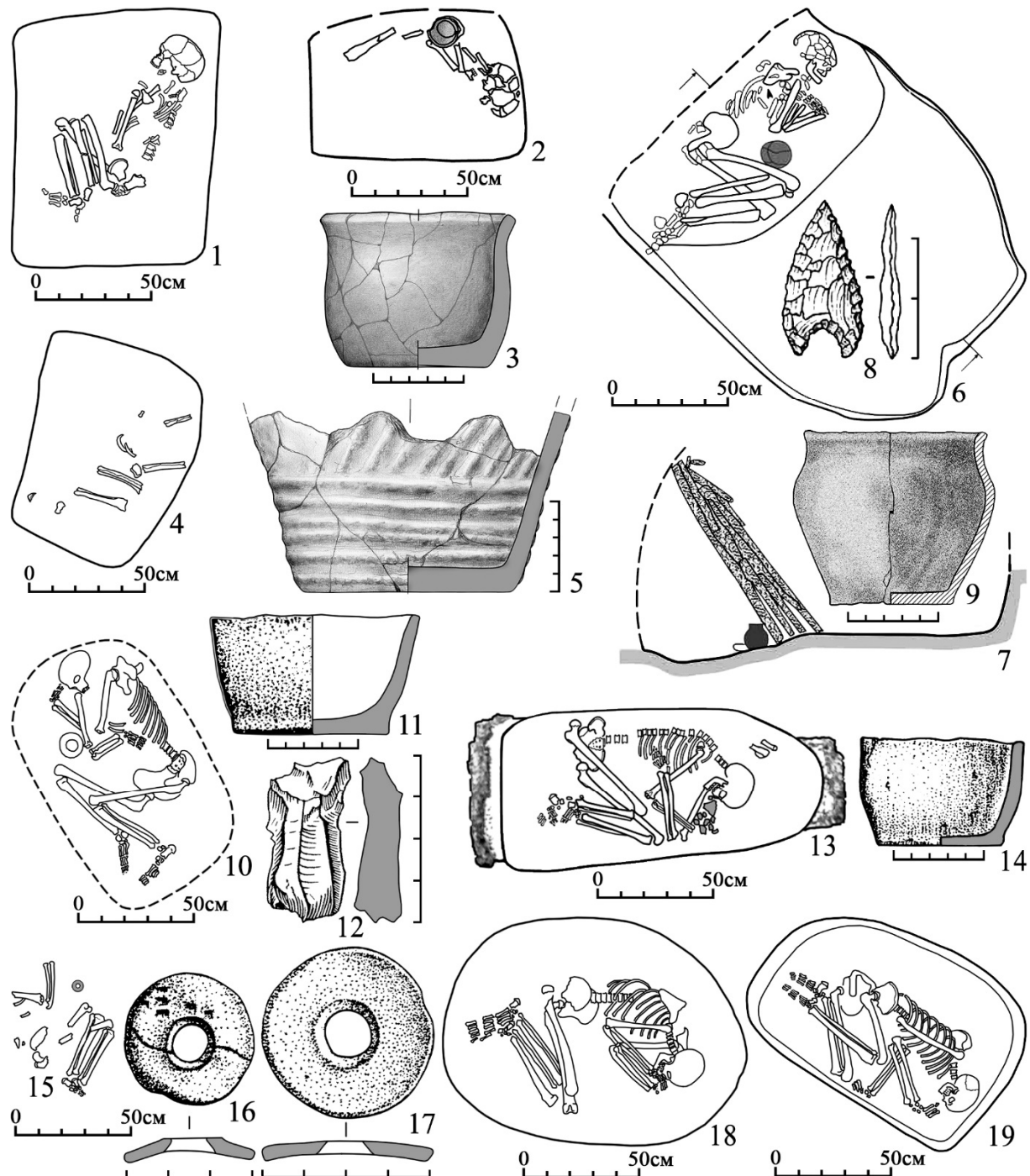

Рис. 5. Бабинські поховання Ямпільської групи: **1** – Клембівка 1/12; **2, 3** – Клембівка 1/3; **4** – Клембівка 1/2; **5** – Клембівка 1/1; **6-9** – Добрянка 1/3; **10-12** – Окниця 6/7; **13, 14** – Окниця 3/2; **15-17** – Окниця 2/2; **18** – Окниця 7/2; **19** – Окниця 6/26 [за: **13; 22**]

варіативність (рис. 4-7): прямокутні з чіткими і закругленими кутами, трапецієподібні, овальні, округлі; пропорції також змінюються від вузьких до широких, не демонструючи певної тенденції загалом, так і на рівні мікрорегіонів. Розміри ям є незначними, довжина варіює в діапазоні 0,94-1,98 м, ширина – 0,56-1,16 м.

Тричі зафіксовано підбійні споруди, одна з яких зберегла багат шаровий заслон камери з кам'яних плит (рис. 4: 7; 5: 6-7).

У 5 похованнях виявлено вузькі прямокутні, з округленими кутами, коритоподібні труни з довбаних колод дерева (рис. 4: 4; 5: 13; 6: 19; 7: 1, 4), які розміщались в ґрунтових ямах.

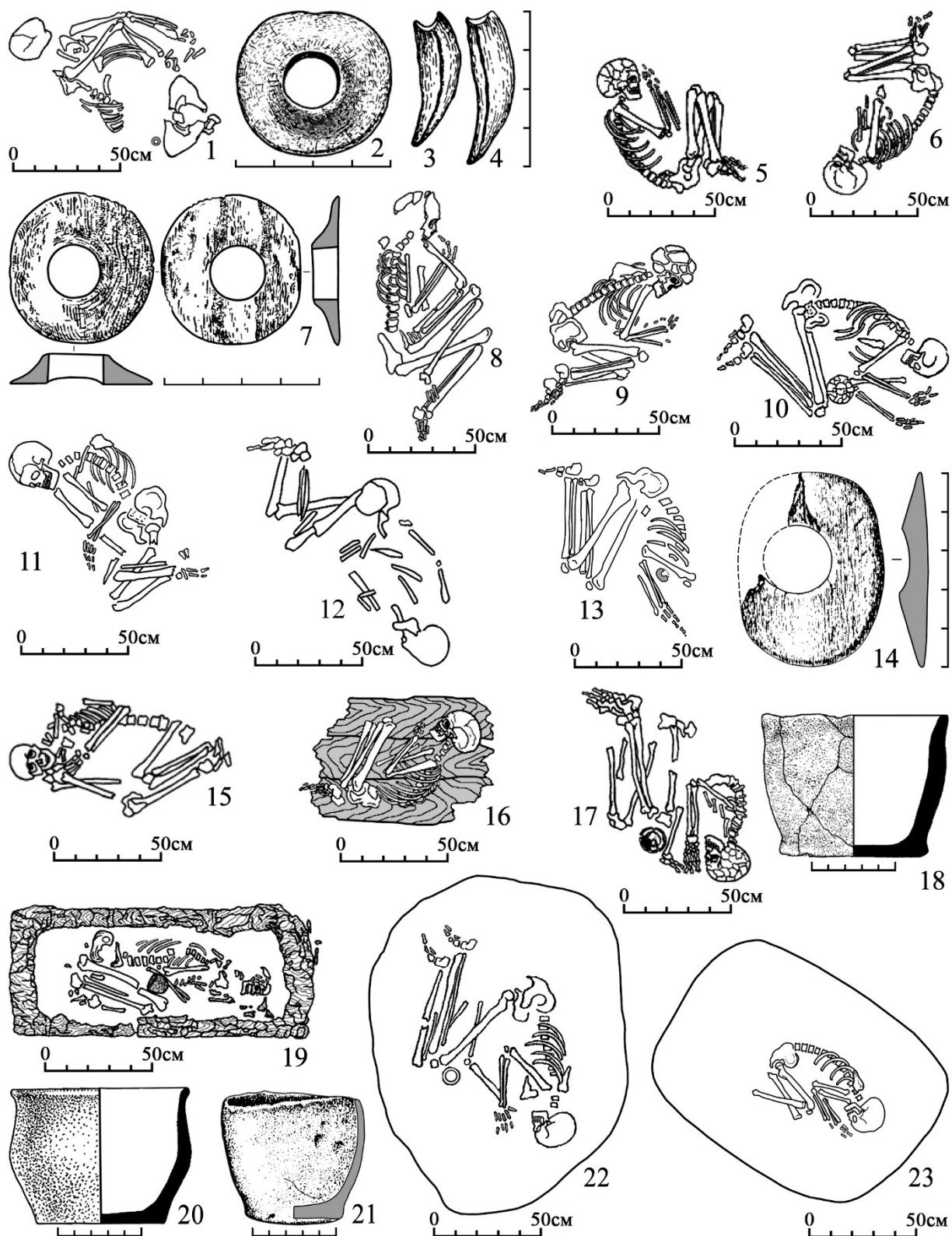

Рис. 6. Бабинські поховання Дубоссарської групи: 1-4 – Дубове 40/3; 5 – Красний Виноградар 31/1; 6 – Красний Виноградар 31/3; 7 – Василівка 40/4; 8 – Дубове 43/3; 9 – Дубове 43/4; 10 – Красне 1/6; 11 – Красне 5/1; 12 – Володарка 3/2; 13, 14 – Красне 7/4; 15 – Погребя 7/1; 16 – Красний Виноградар 31/8; 17, 18 – Погребя 9/1; 19, 20 – Дубоссари 17/1; 21, 22 – Красне 2/1; 23 – Красне 2/2 [за: 10; 12; 22; 27]

Збереженість трун-колод переважно незадовільна, що утруднює їх метричну, морфологічну і конструктивну характеристики. Для виготовлення рун використовувалися стовбури дерев (зокрема дубу) діаметром щонайменше 0,6-0,8 м, довжина варіювала в межах 1,23-1,71 м; лише тричі вдалося зафіксувати простір внутрішньої камери труни, що складав 1,07×0,46×0,2 м, 1,17×0,43×0,2 м, 1,45×0,65×0,15 м. В одиничних випадках вдалося зафіксувати перекриття трун-колод подовжніми плахами, іноді обпаленими.

Для 1 поховання на долівці зафіксовано дерев'яний настил/щит з трьох подовжніх дошок, на який укладено небіжчика (рис. 6: 16). Ширина настилу/щита – 0,6 м. Не виключено, що ці залишки деревини були рештками труни-колоди [12, с. 110].

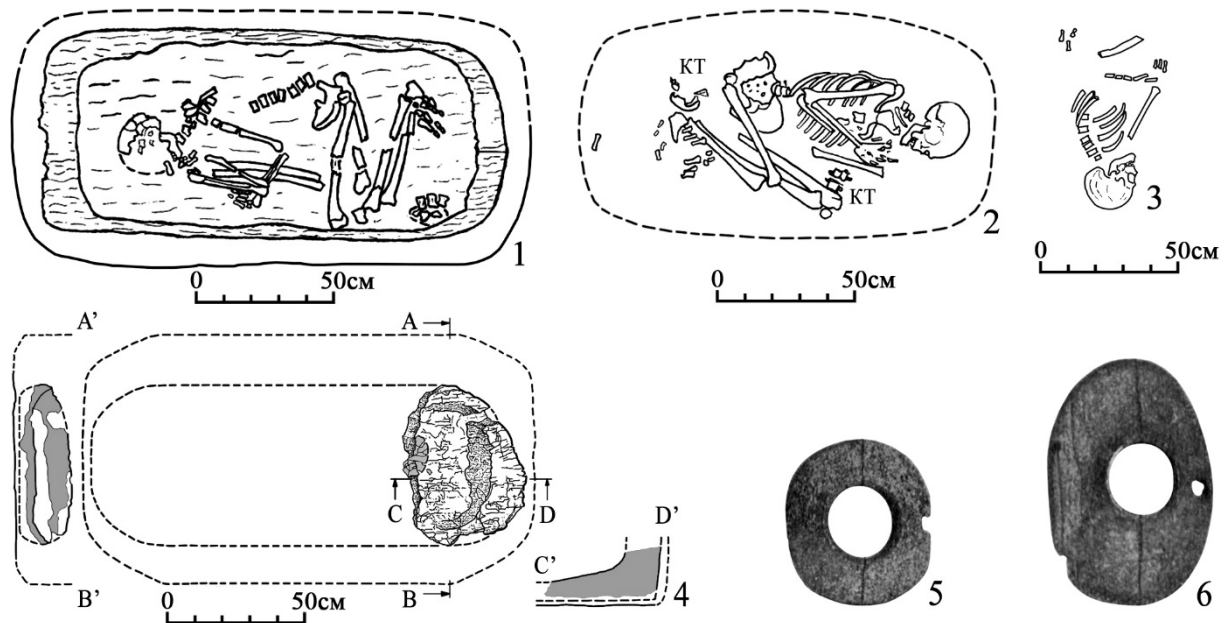

Рис. 7. Бабинські поховання Східноподільської групи: 1 – Нагірне 49/2; 2 – Баштечки 60/1; 3 – Дубове 43/5; 4 – Бузок п. 2; 5 – Новосілка к. 27; 6 – Яцковиці к. 45 [за: 8; 11; 30; 31]

Способом захоронення небіжчиків виступає сильно скорчена на боці інгумація: здебільшого на лівому боці (39 випадків), рідше – на правому (17). Позиція рук демонструє певну варіативність (табл. 1), яка демонструє повне домінування адоративної позиції (VI), яка в системі культурного кола бабине засвідчує пізні хронологічні позиції пам'яток.

Позиція	I	II	III	IV	V	VI	РАЗОМ
		L	V	LJ	LV	W	
Кількість	2	4	1	6	2	26	41
Питома вага (%)	4,9	9,8	2,4	14,6	4,9	63,4	100

Табл. 1. Позиції рук небіжчиків у бабинських похованнях Поділля

Орієнтація небіжчиків головою є нестійкою і презентована ледве не всіма напрямками горизонту (15 із 16 фіксованих). Натомість цей показник демонструє виразне переважання східного напрямку, з домінуванням тут східного – південно-східного векторів (рис. 8).

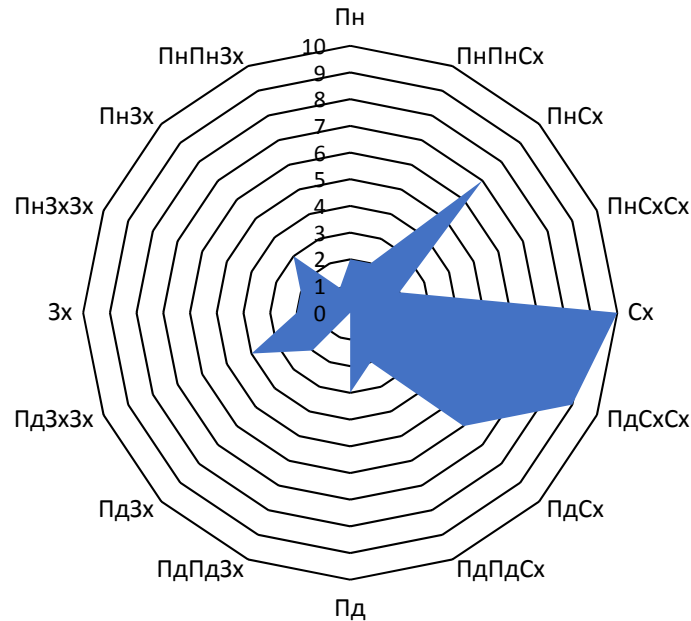

Рис. 8. Діаграма орієнтацій небіжчиків з бабинських поховань Поділля

Щоправда три умовно виділені нами регіональні групи (дубоссарська, ямпільська і східноподільська) проявляють локальні особливості в орієнтації небіжчиків (рис. 9), аналіз яких дозволяє виявити і зрозуміти «конструктивні елементи» загального подільського полігону орієнтації.

Понад половину бабинських поховань містили якийсь інвентарний супровід (34 комплекси – 56%), безінвентарними виявилися 27 захоронень (44%).

Керамічним посудом супроводжувалося 21 поховання (34%). Майже завжди в них знаходилася одна посудина, лише одного разу – дві. Практично вся кераміка представлена маленькими посудинками об'ємом від 0,05 до 0,61 л. Більшість з них відповідають, скоріше, чаркам для питва, ніж ємностям для їжі. Таке сприйняття підтверджується і формою посудин, які здебільшого представлені обрізано-конічними, рідше циліндричними, баночками (рис. 4: 7, 14, 16, 17, 19, 21, 23; 5: 3, 11, 14; 6: 18, 21), в одиничних випадках – невеликими біконічними горщиками з невисокою шийкою (рис. 5: 9; 6: 20). Посуд зазвичай неорнаментований; лише одну баночку прикрашено зигзагом, утвореним кільцевими відбитками зрізу рурочки (рис. 4: 16). На цьому тлі більшими розмірами і декором виділяється придонна частина горщика, вочевидь, використаного в якості «тризни», повністю орнаментована горизонтальним і навкісним поясами багаторядних наліпних валиків (рис. 5: 5).

Другою серійною категорією поховального інвентарю виступають т. зв. пряжки з кістки, якими супроводжувалися 7 комплексів (11,5%), один з яких містив 2 пряжки. Пряжки виявлено як у похованнях дорослих, так і дітей. Ці вироби представлено кількома типами, що різняться формою (кругла чи овальна) та перетином (плаский чи випнуто-увігнутий) щитка, наявністю/відсутністю малого додаткового отвору на периферії щитка, а також наявністю/відсутністю рельєфного бортика навколо центрального отвору. Одна з пряжок виділяється таким, рідкісним для даної категорії виробів, елементом, як оздоблення щитка по периметру короткими радіальними нарізками (рис. 4: 11).

Інші категорії артефактів є поодинокими. Серед них є прикраси: пронизка з просвердленого зубу оленя (рис. 4: 12); 2 просвердлених ікла собак, вочевидь, від

Рис. 9. Діаграма орієнтацій небіжчиків з регіональних груп Поділля

шийного намиста (рис. 6: 3, 4). Крем'яні вироби представлено відщепом (рис. 5: 12) і вістрям стріли з виїмчастою основою (рис. 5: 8), якою було поранено людину.

Приблизно кожне восьме поховання (13%) супроводжувалося кістковими рештками тварин, здебільшого свійських (велика і дрібна рогата худоба, свиня) і зрідка диких (олень благородний) тварин. Серед ідентифікованих об'єктів присутні щелепа (2 випадки), кістки кінцівок (2), ребра (1), хребет (1), куприк (1). При цьому кінцівки виявлено в заповненні могил (можливо, з перекриття), щелепи – біля стоп небіжчиків, що контекстуально і за формою не варто сприймати за їжу. Натомість грудинку, хребет і куприк, що локалізувалися перед черепом, грудьми і руками, логічно тлумачити в якості м'ясної напутньої їжі.

Частина антропологічного масиву розглядуваних пам'яток (10 поховань – 16,6%) має статевікові визначення. Серед них переважають дорослі (8), серед яких домінують чоловіки (6) над жінками (1?).

Культурно-хронологічна оцінка. Оскільки для бабинських поселень наразі не існує критеріїв культурно-таксономічної ідентифікації, розв'язання цього завдання здійснюється на підставі могильників, завдяки яким, до речі, і відбулося виділення в межах культурної області Бабіне окремих бабинських культур і їхніх локальних варіантів [20].

Наведені вище дані щодо курганних некрополів надійно засвідчують приналежність бабинських пам'яток Поділля до дніпро-прутської бабинської культури (ДПБК). Насамперед, це підтверджується на рівні загальних обрядово-інвентарних характеристик: нерозвинене курганне будівництво (1,7%), домінуючий впускний без досипок стратиграфічний статус поховань з використанням для цього південного сектору насипів;

відповідний набір типів поховальних споруд – ями, підбої, дерев'яні труни-колоди; переважання сильно скорчених адоративних поз небіжчиків, характерна роза їхніх орієнтацій з виразним домінуванням східного сектору. Показовими для ДПБК є висока питома вага поховань з керамічним посудом, репрезентованим здебільшого простими банковими формами. Характерним для ДПБК є також набір кісткових решток тварин, яким супроводжували поховання, насамперед м'ясної напутньої їжі у формі грудини, хребта й куприка [19, с. 8-10]. Список фонових характеристик, які підтверджують наш висновок, можна було би продовжити. Однак це лише загальна оцінка розглядуваного масиву пам'яток, що не розкриває їхньої специфіки, яка простежувалась вже на рівні наведених вище диференційованих даних, зокрема по умовних мікрорегіональних групах – дубоссарській, ямпільській та східноподільській. Крім того, слід враховувати, що Поділля своїми теренами накладається на ареали всіх трьох локальних варіантів ДПБК в зоні їхнього контакту. А ця обставина вже заздалегідь унеможливорює гомогенність подільських бабинських пам'яток. Чи простежується ця неоднорідність в межах досліджуваних нами пам'яток?

Шість десятків комплексів є замалою вибіркою для надійних статистичних викладок, а тим більше – для зіставлення між собою її складових, представлених трьома мікрорегіональними групами. Натомість деякі тенденції виявити все-таки вдається. Насамперед звернемо увагу на те, що загальна для Поділля роза орієнтацій (рис. 8), більше нагадує аналогічні діаграми по дніпро-дністровському та дністро-прутському локальних варіантах ДПБК [18, рис. 131], насамперед другим за значущістю північно-східним вектором. Однак мікрорегіональні діаграми (рис. 9) засвідчують, що цей вектор здебільшого забезпечується похованнями ямпільської групи, а не дубоссарської, як можна було очікувати, з огляду на її локалізацію на стику двох вищезазначених локальних варіантів. У цьому зв'язку, не випадковим може виявитися присутність в ямпільській групі двох захоронень у підбоях, притаманних саме для дніпро-дністровського локального варіанту ДПБК, і основний масив яких знаходиться південно-східніше – в Дніпро-Буго-Дністровському степу. Відтак ямпільські поховання у підбоях видаються суттєво відірваними у північно-західному напрямку від основного масиву підбоїв. І в цьому зв'язку не випадковим може виявитися факт поранення стрілою небіжчика в одній з підбійних могил: Добрянка 1/3 (рис. 5: 6-9).

Деяку інформацію дають кістяні пряжки. Знахідки зі східноподільської групи (Новосілка к. 27, Яцьковиці к. 45 – рис. 7: 5, 6), що належать до типу 3о, є типовими для пізніх пам'яток культурного кола Бабине загалом. До пізнього різновиду (тип 2о) належить і пряжка з поховання Северинівка 1/4 ямпільської групи (рис. 4: 11). Цей тип трапляється у всіх локальних групах ДПБК, хоча розглядуваний екземпляр вирізняється рідкісною для бабинських пряжок ознакою – декоруванням краю щитка по периметру нарізками (такий декор у дещо відмінному виконанні є відомим на одиничних пряжках різних локальних варіантів усіх бабинських культур – волго-донської, дніпро-донської та дніпро-прутської). Пряжки з поховань дубоссарської групи (Василівка 40/4, Дубове 40/3 – рис. 6: 7) [10, с. 111, рис. 97: 4; 27, с. 122, рис. 51: 14; с. 128, рис. 55: 4; с. 180, № 17] належать до більш раннього типу 2, що цілком узгоджується з обрядом останнього комплексу (обряд першого – нам є невідомим); натомість вони не мають вузької культурно-таксономічної прив'язки. Дві пряжки з комплексу Окниця 2/2 (рис. 5: 16, 17) є однотипними – з круглим жолобчастим щитком і центральним отвором без бортика (тип 2жб). Такий тип пряжок є притаманним саме для дністро-прутського локального варіанту ДПБК, хоча локалізація окницького могильника, умовно віднесеного до ямпільської групи, на лівобережжі Середнього Дністра є дещо віддаленою від основного масиву знахідок подібних пряжок, що тяжіють до півдня Підістровсько-Прутського межиріччя [27, рис. 51].

Культурно-ідентифікаційним маркером виступають також дерев'яні труни-колоди, серію яких відкрито в курганах Поділля, причому у всіх трьох мікрогрупах. Практика використання трун-колод мала місце в двох локальних варіантах ДПБК – дніпро-бузькому і дністро-прутському [18, с. 117-118, 133]. Нам вдалося виявити певні регіональні обрядово-інвентарні особливості поховань в колодах, що підтверджують приналежність їх до названих локальних варіантів ДПБК: конструкції колод, орієнтації небіжчиків, наявність/відсутність керамічного посуду, типи пряжок [18, с. 148]. В нашому випадку ці критерії набувають особливого значення, з огляду на те, що Поділля є регіоном, де перетинаються ареали трьох суміжних локальних варіантів ДПБК, а відтак культурно-таксономічна ідентифікація комплексів з прикордонних районів потребує додаткової уваги.

Отже з п'яти достеменних трун-колод Поділля – 2 (Баштечки 49/2, Бузок п. 2) належать до східноподільської групи, цілком відповідають ознакам дніпро-бузького варіанту ДПБК (насамперед, відсутністю керамічного посуду, де ця ознака характеризує 96,3% комплексів у колодах) і при цьому локалізуються в його ареалі. Поховання в труні-колоді Дубоссари 17/1, з огляду на присутність в ньому характерного керамічного горщикя, вписується в стандарти дністро-прутського варіанту ДПБК (для якого 78,6% трун-колод забезпечені посудом), чому не протирічить і його географія. Дві останні труни-колоди відкриті в могильниках умовної ямпільської групи (Окниці 3/2, Северинівка 2/2), які тереново розміщались у порубіжжі дністро-прутського і дніпро-бузького локальних варіантів. Вочевидь, ця обставина відбилась і на характеристиках обох комплексів: північніший з них (Северинівка 2/2) своєю безкерамічністю більше тяжіє до дніпро-бузьких пам'яток, а забезпечений посудиною південніший (Окниця 3/2) – більше відповідає дністро-прутським. Втім присутня в останньому похованні керамічна баночка видається більше притаманною дніпро-бузькій бабинській традиції, аніж дністро-дністровській, де труни-колоди містили лише профільовані горщики різних типів. Таким чином, очевидно є присутність в могильниках Наддністрянщини бабинських поховань з ознаками різних, нехай і сусідніх, локальних варіантів ДПБК, а також поховань зі змішаними обрядово-інвентарними характеристиками.

Висновки. Судячи з викладених вище даних, Поділля так чи інакше входило до культурної області Бабине. Нерівномірність археологічної дослідженості цього регіону не дозволяє бути впевненим у поширенні бабинського ареалу по всіх подільських теренах. Достеменно щодо цього можна говорити лише для східної половини регіону. Натомість присутність бабинських проявів західніше Поділля, на Волині та навіть Галичині, натякає на те, що бабинський ареал поширювався і на Західне Поділля. При цьому слід враховувати, що на Волині бабинський компонент присутній не в чистому вигляді, а в контексті поселень місцевої стжижовської культури, іноді навіть у синкретичному бабинсько-стжижовському вигляді (кераміка), що натякає на проникнення бабинських впливів (населення?) в іншопольське середовище. Відтак питання західних кордонів власне бабинського культурного ареалу залишається відкритим. Можна лише припускати, що шукати його слід на теренах Західного Поділля, наразі вкрай слабо дослідженого для періоду середньої бронзи.

Загалом демонструючи на рівні могильників приналежність до дніпро-прутської культури (ДПБК), бабинські пам'ятки східної половини Поділля, з одного боку, різною мірою виявляють ознаки всіх трьох локальних варіантів ДПБК, а з іншого, проявляють певну синкретичність на рівні обрядово-інвентарних характеристик, яка ускладнює їхнє культурно-таксономічне визначення. Насамперед це стосується курганних могильників Лівобережної Наддністрянщини, умовно об'єднаних в рамках дубоссарської та ямпільської груп, в яких присутні поховання з дніпро-бузькими, дніпро-дністровськими і дністро-прутськими рисами. Така ситуація може пояснюватися порубіжним характером

Наддністрянського Поділля або ширше – Буго-Дністровського межиріччя, де стикуються або перетинаються ареали трьох локальних варіантів ДПБК. З огляду на те, що межиріччя Південного Бугу й Дністра, особливо в його лісостеповій зоні, є вкрай слабо дослідженим, можна прогнозувати, що подальше накопичення матеріалів з цього регіону, насамперед в такій діагностичній частині, як курганні могильники, може призвести не лише до уточнення запропонованих нами кордонів ДПБК та її локальних варіантів, а й до певного їх корегування.

Подяки

Висловлюємо щирю вдячність Ю.В. Болтрику та Л.І. Кучугурі за люб'язну згоду на використання й публікацію матеріалів з їхніх польових досліджень.

Джерела і література

1. Бандрівський М.С. Відкриття пам'яток культури багатоваликової кераміки на Львівщині / М.С. Бандрівський // Археологія. – 1997. – № 1. – С. 138-142.
2. Бандрівський М.С. Північно-західна периферія культурного кола Бабине: спостереження за хронологією та поховальним обрядом / М.С. Бандрівський // Історія релігій в Україні. – Кн. 1. – Львів: Логос, 2006. – С. 8-21.
3. Бандрівський М. Проблеми етно-культурної атрибуції пам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи / М. Бандрівський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 10. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2006. – С. 72-91.
4. Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине / С.С. Березанская // СА. – 1960. – № 4. – С. 26-41.
5. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики / С.С. Березанская // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 5-43.
6. Березанская С.С. Поселение предскифского времени в с. Собковка / С.С. Березанская, Г.Т. Титенко // КСИА АН УССР. – 1952. – Вып. 1. – С. 78-84.
7. Біляшівський М. Досліди на городищі біля с. Борисівки, Линецького району (б. Липовецького повіту), на Київщині / М. Біляшівський // Коротке повідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні досліди року 1925. – К., 1926. – С. 67-70.
8. Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є., Литвинова Л.В. Звіт Побузької експедиції про охоронні дослідження двох ямних курганів на Заході Кіровоградщини в 2003 р. – НА ІА НАНУ. – № 2003/50.
9. Ванчугов В.П. Новые памятники эпохи поздней бронзы и раннего железа в междуречье Южного буга и Днестра / В.П. Ванчугов, В.Г. Кушнир // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. – К.: Наук. думка, 1980. – С.119-127.
10. Дубоссарские курганы / [Н.А. Кетрару, В.С. Синика, С.Н. Разумов, Н.П. Тельнов]; отв. ред. О. Левицкий. – Тирасполь: Stratum plus, 2014. – 238 с.
11. Иванова С.В. Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра / С.В. Иванова, В.Г. Петренко, Н.Е. Ветчинникова. – Одесса, 2005. – 207 с.
12. Кетрару Н.А. Курганная группа у с. Красное / Н.А. Кетрару, Н.Л. Серова // Археологические исследования в Молдавии в 1979-1980 гг. – Кишинев: Штиинца, 1983. – С. 137-150.
13. Комплекси курганных могильників населення III та першої половини II тисячоліть до Р.Х. з території Наддністянщини неподалік міста Ямпіль Вінницької області. З

- досліджень північно-західного рубежу пам'яток культур понтиїської зони епохи ранньої бронзи. Дослідження 1984-2014 рр. / За ред. О. Коська, М. Потупчика, С. Разумова // *Archaeologia Bimaris*. – Т. 6: Monografie. – Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014. – Książka 1. – 424 s.; Książka 2. – 424 s.
14. Кучугура Л.І. Звіт про археологічні розвідки в Козятинському районі Вінницької області (басейн річки Гнилоп'яті) у 1992 році. – НА ІА НАНУ. – № 1992/190. – 117 арк.
 15. Кучугура Л.І. Розвідки на Вінниччині і Хмельниччині // *Археологічні дослідження на Україні 1992 р.* – К., 1993. – С. 86-88.
 16. Кушнір В.Г. Разведки памятников эпохи бронзы в северных районах Одесской области / В.Г. Кушнір // *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья*. – К.: Наук. думка, 1978. – С.159-164. (с.163, рис.2, 1)
 17. Лагодовська О.Ф. Поселення часу пізньої бронзи в с. Сандраки / О.Ф. Лагодовська // *Археологія*. – 1954. – Т. IX. – С. 133-141.
 18. Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): дис. ... д-ра іст. наук.: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2009. – 799 с. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 879.
 19. Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... д-ра іст. наук.: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2009. – 32 с.
 20. Литвиненко Р.О. Методика культурно-таксономічного групування пам'яток бабинського типу / Р.О. Литвиненко // *Вісник Донецького національного університету*. – Серія Б: Гуманітарні науки. – 2009. – № 1. – С. 141-150.
 21. Лысенко С.Д. Погребения Среднего Поднепровья в колодах / С.Д. Лысенко // *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*. – Донецк: Східний видавничий дім, 2000. – С. 70-72.
 22. Манзура И.В. Каменные курганы / И.В. Манзура., Е.О. Клочко, Е.Н. Савва. – Кишинев: Штиинца, 1992. – 133 с.
 23. Охріменко Г. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / [Г. Охріменко, Н. Складенко, О. Каліщук та ін.]. – Луцьк, 2007. – 732 с.
 24. Охріменко Г. Окремі питання бабинської культури на Волині / Григорій Охріменко, Наталія Складенко, Світлана Локайчук // *Волинсько-Подільські археологічні студії*. – 2012.
 25. Охріменко Г. Бабинська культура на Волині / Г. Охріменко, Н. Складенко // *Нариси етнокультурної історії Північно-Західної України доби бронзи: монографія* / [Г. Охріменко, Н. Складенко, І. Маркус, С. Локайчук, О. Романчук]. – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – С. 218-242.
 26. Покас П.М., Солтис О.Б. Отчет о работах Курганного отряда Днепровской Древнерусской экспедиции (Белоцерковская экспедиция) по раскопкам курганов в п.г.т. Володарка Киевской обл. в 1992 г. – НА ІА НАНУ. – № 1992/196.
 27. Савва Е.Н. Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья / Савва Е.Н. – Кишинев: Штиинца, 1992. – 226 с.
 28. Ткач В. Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки) // [Охріменко Г., Складенко Н., Каліщук О., Ткач В., Романчук О.] Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. – С. 571-613.
 29. Bydłowski A. Mogiły w Nowosiolce // *Światowit*. – 1904. – 5. – S. 59-80.
 30. Bydłowski A. Mogiły w Jackowicy w pow. Lipowieckim // *Światowit*. – 1905. – 6. – S. 8-30.
 31. Bydłowski A. Mogiły w Nowosiolce w powiecie Lipowieckim gub. Kijowskiej // *Światowit*. – 1905. – 6. – S. 1-7.

УДК 903.5 (4-11) "637"

Отрощенко В.В.

ПОХОВАННЯ З КУТОВИМИ ЯМКАМИ В КОНТЕКСТІ ГОРДІЙВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

У статті подано стислий перелік усипальниць з кутовими ямками від доби ранньої бронзи до фінального періоду бронзового віку. Продемонстровано їх тяглість у часі та просторі в ареалі півдня Східної Європи. Ці специфічні споруди зіставлені з аналогічними конструкціями Гордіївського могильника. Висловлено припущення, що поховання Гордіївського могильника репрезентують елітний прошарок населення білогрудівської культури та зроблено спостереження, що кутові ямки могли імітувати «колеса» символічного катафалка в уявленнях населення доби бронзи та раннього залізного віку.

Ключові слова: Східна Європа, бронзовий вік, могильники, поховальний обряд

The article presents a short list of tombs with angular pits from the Early Bronze Age to the Final Bronze Age. Their stiffness in time and space in the area of the South of Eastern Europe is demonstrated. These specific structures are compared with similar designs of Hordiyivs'ky burial ground. It has been suggested that the burial of the Hordiyivs'ky burial ground is represented by an elite stratum of the Bilogrudivs'ka culture and observations have been made that corner pits could imitate the "wheels" of a symbolic hearse in the ideas of the Bronze Age and Early Iron Age population.

Keywords: Eastern Europe, Bronze Age, burial grounds, burial rite

Серед комплексів Гордіївського могильника мимоволі привертають увагу численні усипальниці з кутовими ямками (16 на 40 поховальних комплексів, або ж 40%). Їхня особлива роль в контексті Гордіївського могильника проявляється вже при планіграфічному аналізі. Могили, що містять поховання з кутовими ямками утворюють генеральну вісь могильника з південного сходу на північний захід (кургани №№ 28, 5, 11, 37, 34). При цьому кургани № 5 та № 37 є найбільшими та головними в південно-східній та північно-західній групах насипів могильника, відповідно [37, S. 2, Taf. 1; 8, с. 7, 8, 90, рис. 1]. Показово, що в південно-східній групі усипальниці з кутовими ямками складають меншість (8 проти 22-х поховань на 29 курганів), а в північно-західній групі – більшість (8 проти 2-х поховань на 9 курганів). Конструкції з кутовими ямками відрізняються більшими розмірами, додатковими конструктивними елементами в середині ями, численнішим та якіснішим речовим супроводом, попри те, що саме ці усипальниці були піддані ґрунтовнішому пограбуванню.

Додатковим свідченням неординарного статусу гордіївських поховань з кутовими ямками є факт високого відсотку поховань зі золотими прикрасами (11 з 16-ти, або ж 68,8%). У похованнях без ямок відсоток комплексів зі золотом дещо менший (11 з 24-х, або ж 45,8 %), але також вражаючий. Коли ж зробити поправку на тотальний грабунок гордіївських могил (87,5%), то відсоток поховань зі золотом міг би зрости в обох групах. З 16-ти поховань з ямками пограбовано 15 (93,8%), а з 24-х інших – порушено 20 (83,3%).

Системне пограбування просторих та багатих усипальниць стає повсякденністю саме за доби фінальної бронзи (XII-X ст. до н. е.), що було помічене ще під час розкопок могил білозерської культури з тими ж таки кутовими ямками в степах Надчорномор'я [20, с. 193]. Тому сам характер пограбування (у Степному пограбовано 9 з 14-ти

поховань, або ж 64,3%) стає певним хронологічним репером, уточненим зіставленням поховальних конструкцій, речових супроводів та серій 14С дат в контексті поховань білозерської культури [38, р. 338-364] та Гордіївки [8, с. 8-39].

Отже, є підстави відносити поховання з кутовими ямками з Гордіївки до категорії неординарних та пошукати їм аналогії в часі й просторі доби ранніх металів. Автор розпочав ці пошуки ще на початку 70-х років ХХ ст., після розкопок могильника білозерської культури на землях радгоспу «Степний», розташованого неподалік від с. Заповітне Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. Там розкрито 14 поховань в 13-ти могилах, де виявлено 5 конструкцій з кутовими ямками, 35,7% [20, с. 194-197, рис. 2-3; 38, р. 338-340, fig. 2, 3; р. 343-345, fig. 6-7; р. 353-354, fig. 14-15; р. 359, fig. 17; р. 360-361, fig. 18]. Тобто, кутові ямки, як конструктивний та знаковий елемент, зацікавили мене задовго до розкопок Гордіївського могильника. Першу доповідь на цю тему «Поховання з кутовими ямками» автор зробив на конференції ІА АН УРСР в Дніпропетровську (1980 рік). Але там йшла мова про поховання з кутовими ямками зрубної культури, на тлі зіставлення комплексів бережнівського типу на Волзі та маївського на Дніпрі. Відкриття помітного числа аналогічних споруд у Гордіївці надало дослідникам додаткові й вагомні аргументи на користь доцільності глибшого вивчення згаданих неординарних конструкцій.

Ряд ранніх споруд з кутовими ямками досліджено під могильними насипами майкопської культури. Серед них вивисується власне Майкопська Могила доби ранньої бронзи на Північному Кавказі (висота – 10,65 м). Ось витяг зі звіту М.І. Веселовського про розкопки 1897 р. в м. Майкоп на вулиці, яка нині має назву Курганна: «По кутах могильної ями забиті доволі товсті колоди, 4-6 вершків у діаметрі, які не збереглися, залишилися лише отвори, що входили в дно могили вельми небагато, вершків на 4» [23, с. 44]. Простора поховальна споруда (5,3×3,7×1,5 м, орієнтація – північ-південь) була обшита деревом і розділена дерев'яними перетинками на три камери для трьох небіжчиків.

Відомі й дещо пізніші поховання з кутовими ямками в могилах майкопської культури, як от двокамерна усипальниця в групі II, кург. 1, пох. 3 біля селища Чегем в Кабардино-Балкарії [35, с. 195-198, рис. 25; 26: 3]. Ймовірно, традиція побудови таких конструкцій веде початок від майкопської культури (середина IV тис. до н.е.). Звідти вона могла поширитися в середовище степових племен доби ранньої бронзи.

Дозволю собі зробити деякі зауваження щодо основної споруди Майкопської Могили. По-перше, відзначу її багатокамерність. Головній особі виділили велику камеру в південній половині ями, а залежним – дві вузькі, що розділили північну її половину на два прямокутники. Точка дотику усіх трьох камер знаходилася в геометричному центрі ями, де в пізніших багатокамерних усипальницях міг знаходитися центральний стовп. По-друге, М.І. Веселовський помітив відсутність дерева в кутових ямках, що важливо для їхньої подальшої інтерпретації. Наступні дослідження відзначають, що доволі часто в кутових ямках відсутні рештки дерева для системи опорних стовпів. Водночас, на дні кутових ямок, іноді, знаходять різні речі: бронзові вудила та інші деталі кінської вузди (пох. 1, кург. 34 Гордіївського могильника) чи керамічне прясло (пох. 1, кург. 9 могильника Степний). Схоже, що кутові ямки могли використовуватися не лише як гнізда для опорних стовпів, але й виконувати інші знакові функції, лишаючись не засипаними ґрунтом і після перекриття усипальниці накатом з дерева, трави чи кам'яних брил та завершення побудови могильного насипу понад нею.

Добою ранньої бронзи датуються кургани І-1 та І-12 могильника Усатове І біля м. Одеса, де в центральному похованні першого виявлені канавки попід довгими стінками ями, а в центральному похованні другого – конструкція з кутовими ямками. Надалі ми пересвідчимося в тому, що кутові ямки неодноразово сполучалися в одній

усипальниці з канавками по периметру. Варто також відзначити відсутність стовпчиків в кутових ямках, потужний кам'яний панцир над усипальницею та яскравий речовий супровід небіжчика з пох. 1 в кург. І-12 [24, с. 106-113, рис. 1-4].

В Степовому Надчорномор'ї досліджені окремі комплекси зі залишками чотирьох стовпчиків по кутам ями нижньомихайлівської культури, як от кург. 25, пох. 1 біля с. Старогорожене на Миколаїщині [36, с. 116, рис. 11: 1-3].

Помітно більше таких складних конструкцій фіксується в похованнях ямної спільноти у Західному Надчорномор'ї на Одещині та півдні Республіки Молдова [10, с. 83-93]. Загалом зафіксовано 129 випадків наявності кутових ямок лише на дні ям-камер, а ще вони фіксувалися на виступах (8 конструкцій). С.В. Іванова відзначає соціально-неординарний характер цих поховань [10, с. 93]. Вона ж припускає, що такі конструкції імітують житлові споруди «ямників» чи криті вози [10, с. 90-92, рис. 6]. Звернуто увагу на певний зв'язок кутових ямок з канавками попід стінами поховальних споруд [10, с. 88-89, рис. 5].

Яму з канавкою по периметру зафіксовано в гр. ІІІ, кург. 1, пох. 13 (кемі-обинська культура) біля с. Ковалівка Миколаївського р-ну на правому березі р. Південний Буг [12, с. 97, рис. 54: 4-5]. У тому ж таки кургані досліджено пох. 8 (ямна культура) з канавкою по периметру та символічними кутовими ямками (діаметр – 0,1-0,15 м, глибина – 0,05 м). Зрозуміло, що жодних ознак присутності деревини в цих ямках виявлено не було [12, с. 92-93, рис. 51: 1-2].

Наголосимо на поховальній споруді пох. 2, кург. 6 (ямної культури, основного) біля с. Писарівка Ямпільського р-ну Вінницької обл., де виявлено яму з вісьмома заглибленнями для стовпчиків. Довкола ями також викопано 8 стовпових ямок, симетрично до нижніх ямок. Важливо, що тут кутові ямки були про-дубльовані парами коліс, покладених горизонтально на краях ями, дотично до її кутів, утворюючи сукупно з ямою чотирипелюсткову композицію [28, с. 97-98]. Аналогічну композицію з колесами, розкладеними дотично до кутів ями, дослідив І.В. Синіцин у кург. 9 групи «Три брати» в Калмикії [30, с. 152, рис. 16].

На переході від ранньої до середньої доби бронзи та з утвердженням ритуалу поховання в катакомбах традиція облаштування поховальних «кімнат» чи камер з кутовими ямками відсувається на схід, до регіонів Середнього Дону та Середньої Волги, де зберегли її саме для поховання неординарних небіжчиків. Наприклад, у пох. 1 в кург. 5 середньодонської катакомбної культури з могильника Висока Гора в Богучарському р-ні Воронежської обл. майстра-стрілочника супроводили пенал з інструментарієм, горщик, офіра бика (букраній) та людини під індивідуальним курганом [2, с. 28-30, рис. 21-22].

В Самарському Поволжі, де катакомбний ритуал, загалом, не набув поширення, у пізньому ямному похованні (Утьовка І, кург. 1, пох. 1) 3 кути ями були позначені кавалками вохри, а четвертий – горщиком. І.Б. Васильєв уважав, що там був похований вождь середньоволзької групи племен ямної культури [6, с. 34-36, 55, рис. 3: 1]. Поза тим, в Утьовському 1 та 4, Красносамарському 1 та 2, Сусканському та Володимирівському могильниках Самарщини досліджено виразну серію усипальниць скотарської еліти з використанням дерев'яних кілків, особливо товстих на кутах ям (діаметр – 5-25 см, глибина – до 65 см). Самарський дослідник відзначає сполучення декількох елементів: «виступів та кілків, кілків та канавок, і виступів, і кілків, і канавок» в окремих похованнях [5, 1979, с. 32].

Героїчна доба бойових колісниць на початку II тис. до н. е. підводить рису широкому використанню катакомб у поховальних ритуалах та добі середньої бронзи загалом. Відновлюється практика інгумацій в ямах різних конструкцій, зокрема й з кутовими ямками. Класичні зразки ям останніх з обшитими дошками стінами та долівкою дає могильник на р. Синташта, що на півдні Челябінської обл. Це могили 1 та

7 на Малому ґрунтовому цвинтарі Синташта 2 [7, с. 295-305, 314-324, рис. 167-169, 173, 181, 182]. Ці усипальниці вже конструктивно наближені до споруд з кутовими ямками діб пізньої та фінальної бронзи. Вони наближені до центрального ритуального стовпа в ритуальному будиночку в центрі цвинтаря по осі північ-південь. Проте, кожна споруда має певні відмінності. Стовпові ямки могили 1 трохи відведені від кутів ями (як і споруди Гордіївського могильника), а в могилі 7 ці ямки врізані в кути ями, утворюючи своєрідні виступи-пелюстки.

Ритуальний стовп з можливим конструктивним та важливим ідеологічним навантаженням з'являється безпосередньо в контексті усипальниць синташтинської, доно-волзької абашевської культур та пам'яток потапівського типу, тобто, в культурах бойових колісниць. Такі споруди автор запропонував називати склепами колісничних. Адже в склепах колісничних знаходили, як рештки колісниць, так і скелети загнзуданих коней, колісничного та залежних від нього осіб, плюс зброя, атрибути влади та елементи запряжної вузди [21, с. 66-72, рис. 1]. Такий трьох- чи чотирьохкамерний склеп утворюють центральний стовп, кутові та пара бокових ямок. Класичним зразком його є споруда пох. 3 в кург. 1 Ширяєвського могильника на Середньому Доні, помилково віднесена в публікації до ямної культури [26, с. 151-153, рис. 1]. Фактично, в склепі влаштовані чотири камери з суміжними стінами та кутовими ямками. Такий склеп можна було використовувати для наступних поховань неодноразово.

На базі культур бойових колісниць виросла, зрештою, покровська зрубна культура, успадкувавши традицію спорудження як склепів колісничних, так й усипальниць з кутовими ямками. Зразком тут може служити могильник на землях радгоспу «Солнечний» у Самарській обл., де в кург. 2 влаштовували довжелезну поховальну споруду (7,7×2,4×0,6 м), розподілену кутовими стовпчиками на 4 камери в лінію. В сусідньому кург. 3 влаштовано будову з центральним стовпом та кутовими ямками, за схемою склепу колісничних [25, с. 76-78, рис. 3: 4-5].

У кург. 11 могильника Сади в м. Вороніж кутові ямки були фактично винесені за межі прямокутної ями, утворивши таку собі чотирипелюсткову споруду [32, с. 75-79, рис. I, II]. Така конфігурація поховальної споруди асоціюється з облаштуванням горизонтально покладених коліс у стик з кутами у згаданих вище усипальницях ямної спільноти. Мабуть, ця асоціація не є випадковою.

На Середньому Доні виявлені також комплекси поховань з розташуванням корчаг чи горщиків по кутам поховальної ями [27, с. 28; 2, с. 39-40, рис. 30: 1]. Отже, кутові ямки, часом, імітувалися за допомогою посуду, шматків вохри чи навіть каменів. Останній випадок зафіксований в похованні зрубної спільноти з кургану на р. Каратиш, ліва притока р. Берди в Надазов'ї [4, с. 188]. Таким чином, потреба у той чи інший спосіб позначити кути ями диктувалася, поза всім іншим, ще й наміром підкреслити певне символічне значення чотирьох кутів ями чи наземної поховальної споруди.

Серед наземних поховальних споруд з присутністю чотирьох кутових стовпів відзначимо основне поховання на горизонті попід дерев'яним навісом в пох. 1, кург. 3 на південній околиці м. Новоаннінськ Волгоградської обл. [14, с. 219-220, рис. 2], а також споруду з чотирьох стовпів, які утворювали квадрат над рештками кремації БМЗК в кург. 3, гр. 1 біля с. Черноглазове Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. [11, с. 104-106, рис. 288].

В пох. 1, кург. 1 (18) біля с. Новополтавка Костянтинівського р-ну Донецької обл. розчищені три пари неглибоких круглих ямок без слідів дерева в них. І хоча це поховання відноситься до БМЗК, але на перекритті ями виявлено біконічну посудинку, виготовлену в традиціях культурного кола Бабіне [3, с. 6-7]. Хоча для останнього поховання з кутовими ямками показовими не були, але останні три комплекси (Новоаннінськ, Черноглазове, Новополтавка) містять виразні «бабинські» елементи.

Прояви певних родових чи спадкових традицій під час спорудження усипальниць з кутовими ямками фіксуються на матеріалах кург. 2 біля с. Іванівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл., де в прозорій стратиграфічній послідовності розкопані 4 поховання цього типу. Після здійснення останнього з них було зведено об'єднувальну досипку з крихкого чорнозему та шару викопної глини грубиною до 0,2 м. Загальна висота кург. 2 складала 2,37 м, а діаметр – близько 60 м. На зв'язок усипальниць з ямками в кург. 2 поміж собою вказує також розташування їх в один ряд на осі захід-схід. Кількість ямок в поховальних спорудах складала 2 чи 3 пари [1, с. 32-34]. У пох. 6 (основному) зафіксовано кутові ямки (глибина – до 0,4 м, діаметр – до 0,16 м) та вертикальну обшивку торцевих стін дошками, по 12 на кожній. В наступному, за часом здійснення, пох. 3 розчищені 3 пари ямок овальної форми (глибина – 0,11 м). Стінки ями прикривали за периметром прямокутні та загострені донизу плахи. У нижній частині кожної з плах, поставлених вертикально, просвердлено круглий отвір (діаметр – 0,1 м), вписаний у різьблене коло (діаметр – 0,3 м). До однієї з плах була приставлена та підперта кілочком половинка колесоподібного виробу (зовнішній діаметр – 0,2 м, внутрішній – 0,07 м). Одна з плах мала в нижній частині квадратний отвір (0,09×0,09 м) зі стесаною під кутом вгору верхньою стороною. Не виключено, що до пох. 3 були поставлені частини воза, а овальні ямки на дні імітували присутність коліс, аналогічно до прикопаних в землю коліс з усипальниць синташтинської та петровської культур [1, с. 33].

Два поховання в усипальницях із виступом по периметру та трьома парами стовпових ямок досліджено в могильнику біля с. Павлівка Васильківського р-ну Дніпропетровської обл.: кург. 1, пох. 7; кург. 3, пох. 5 [15, с. 8-10, рис. 2: 1-4; с. 14-15, рис. 3: 4-5]. У першому з них виявлено кістяну вісімковидну застібку з різьбленими концентричними колами на лопатях [15, с. 10, рис. 2: 4]. Аналогічної форми та орнаментативної застібки виявлені в усипальниці з кутовими ямками (кург. 37, пох. 1) з Гордіївки [8, с. 110, рис. 72: 3-4].

Загалом, найяскравішу серію з 36-ти споруд з кутовими ямками надають матеріали розкопок могил бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК). Найбільше їх зосереджено від лівобережжя р. Самари до північних районів Херсонщини. Схема конструкції передбачала наявність 4-6 ямок. Об'єм найбільших кімнат досягав 7-12 куб. м. Окремі конструкції з кутовими ямками відомі в ареалі сабатинівської культури (Кирнець), північний кордон якої сягав півдня Вінницької обл. [13, с. 159-165].

Для синхронізації БМЗК зі західними сусідами важливе значення має пох. 4, кург. II поблизу від с. Іванна Тернопільської обл., що належало до тшинецького культурного кола. Там конструкція зі залишками стовпів у чотирьох кутових ямках була вибудована над рештками кремації на стороні, яку супроводив орнаментований бронзовий кинджал та посуд [29, с. 159-168].

На XIII-XII ст. до н. е. – час формування білозерської та білогрудівської культур – спорудження усипальниць з кутовими ямками поширилося на теренах України від Західного Донбасу до Волині та від Західного Надазов'я до Південної Молдови. В степовому ареалі білозерської культури вона мала три осередки проявів. По-перше, це місцевість по обидва боки від р. Білозерка (Степний, Широка Могила біля с. Мала Лепетиха на півночі Херсонщини). Саме там такі конструкції були відомі й серед поховань попередньої БМЗК. По-друге, трикутник поміж лівим берегом Нижнього Дніпра та Чорним морем в межах Південної Херсонщини. По-третє, межиріччя Дністра та Прута з низин Дунаю включно. Гордіївський могильник білогрудівської культури істотно доповнює названі вище осередки з півночі, з виходом поза ареал білозерської культури, в Лісостеп.

Отже, традиція використання усипальниць з кутовими ямками нараховувала понад 2 000 років у населення Надчорномор'я та півдня східної Європи загалом. Вона поширювалася, переважно, серед спільнот та культур індоіранської лінії розвитку. Важливо, що вона не припинилася з переходом до раннього залізного віку та номадизму в культурах історичних киммерійців та скіфів царських [19, с. 90-96]. В.С. Ольховський розглядає ймовірність генетичного зв'язку скіфських усипальниць з кутовими ямками з аналогічними спорудами зрубної спільноти та білозерської культури. Наведені вище матеріали істотно поглиблюють цю традицію в часі.

Автором висловлювалося припущення, що в склепах колісничних та усипальниць з кутовими ямками мали ховати носіїв тогочасної влади – представників харизматичних кланів, які остаточно сформувалися за доби бойових колісниць [22, с. 169-170]. Знаменно, що всі дослідники, яким довелося мати справу з такого типу спорудами, відзначають неординарний статус небіжчиків, яких там знаходили.

Так, кургани типу Майкопської Могили були занесені до переліку могил, «де, ймовірно, були поховані найшляхетніші люди, представники родоплемінної верхівки, вожді» [16, с. 102-112]. Щодо головного небіжчика з Майкопського кургану, то ще класик світової археології Г. Чайлд визначив його як «вождь чи жрець-вождь» [34, с. 212]. Пізніше В.М. Массон охрестив головних небіжчиків з великих кубанських могил «майкопськими лідерами ранніх комплексних суспільств на Північному Кавказі» [18, с. 60-84]. В.Г. Збеневич вважає, що в кург. I-1 та I-12 біля с. Усатове «ймовірно, були поховані найшляхетніші люди, представники родоплемінної верхівки, вожді» [9, с. 129].

І.Б. Васильєв доходить висновку, що «IV Утьовський могильник належить верхівці ямно-полтавкинського суспільства». Ними могли бути «царі, вожді, племінна знать чи представники якихось інших груп давнього суспільства» [5, с. 30-32, рис. 4; 6, с. 55, рис. 3, 1]. Відзначимо збіги у спостереженнях С.В. Іванової та І.Б. Васильєва щодо конструктивних та соціальних аспектів усипальниць з кутовими ямками. Для комплексу Утьовка 1, кург. 1, пох. 1 були перевірені критерії виокремлення «царського поховання», за В.М. Массоном, із золотими прикрасами включно [17, с. 169; 6, с. 33-38, 55, рис. 2-4]. Вони майже збігаються. Відсутні лише офіри людей, але в двох сусідніх могилах супровідні поховання залежних від головних постатей осіб виявлено (Утьовка 1, кург. 2, пох. 1; кург. 4, пох. 1-2). Так само супровідним, щодо центральної усипальниці з кутовими ямками (пох. 2), можна розглядати парне дитяче пох. 1, кург. 32 Гордіївського могильника.

А.Т. Синюк визначає статус небіжчиків-майстрів, подібних до Високої Гори (кург. 5, пох. 1), як «вождь чи жрець», повторюючи, в дещо іншому культурному контексті, згадуваного вище Г. Чайлда [31, с. 308-309]. Вважаю, що поховання Гордіївського могильника репрезентують елітний прошарок населення білогрудівської культури, а конкретизація цього питання вимагає подальших досліджень.

Показовим є факт, що використання поховальних конструкцій з кутовими ямками збігається в часі з появою в поховальних комплексах коліс та інших деталей возів. Певний зв'язок кутових ямок з колесами, від їх решток до імітації у вигляді кружал чи коліщаток в низці комплексів, простежується. Згадати хоча б залишки дерев'яного колеса зі ступицею біля північно-західного кута пох. 1, кург. 7 біля с. Струмок Татарбунарського р-ну Одеської обл. [33, с. 26-27, рис. 2]. Усипальниця з кутовими ямками відноситься до білозерської культури, але викликає асоціації з комплексами ямної спільноти. Тут хочеться ще раз наголосити, що система кутових ямок слугувала не лише для фіксації опорних стовпів для навісу чи пологу понад небіжчиком, але й моделювала символічний катафалк на якому тіло небіжчика розпочинало перехід/переправу до іншого світу. Тоді стає зрозумілим чому ямки для стовпів нерідко мали невелику (від 0,05 м) глибину за значного (0,3-0,4 м) діаметра та не містили, часом,

решток стовпів узагалі. До того ж їх не засипали ґрунтом на момент завершення ритуалу, що й пояснює наявність у ямках речей, пов'язаних зі символікою та практикою руху (елементи вузди, кружала).

Припущення щодо імітації катафалка підтверджують конструкції з канавками Гордіївського могильника (кург. 27, пох. 1), а ще більше Степного (кург. 2-4, 9, 11, 14). Показово, що канавки вивисували центральну (функціональну) частину ями, створюючи для небіжчика такий собі постамент-ложе в оточенні ямок-«коліс». Використовували канавки також для фіксації нижніх торців стовпчиків чи дощок. Тоді така конструкція вже нагадувала заглиблену в материк на 1,5-2,0 м комфортну кімнату з дощаними стінами площею 8-12 кв. м. Для Гордіївського могильника, кург. 27, пох. 1 це 8,6 кв. м площі та 11,2 куб. м об'єму, а для Степного, кург. 2, пох. 1, відповідно, 11,5 кв. м площі та 21,9 куб. м об'єму. Чи варто нагадувати щодо високого соціального статусу осіб для яких готували такі поховальні кімнати. Адже при їх пограбуванні таких з усипальниці витягали не лише коштовні речі, але й дошки зі стін та опорні стовпчики, що засвідчила практика розчистки окремих «кімнат» Степного (кург. 2). Аналогію з «кімнатами» можна доповнити фактами наявності дощаних, фарбованих вохрою долівок у проміжку, обмеженому кутовими ямками в Степному (кург. 2, пох. 1) та Гордіївці (кург. 38, пох. 1). В такому імпровізованому катафалку спрацьовувала комбінація елементів житла та возу, необхідних для переправи до потойбічного світу.

Серія яскравих, а то й еталонних, поховань Гордіївського могильника з кутовими ямками дозволяє істотно розширити джерельну базу цього типу поховальних пам'яток і дійти нових цікавих спостережень та висновків.

Джерела і література

1. Антоненко Б.А., Васильченко С.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. О результатах работы Ивановской археологической экспедиции // Некоторые вопросы археологии Украины. – К., 1977. – С. 31-35.
2. Березуцкий В.Д., Кравец В.В., Новиков Н.Л. Древности Богучарского края. – Воронеж, 2005.
3. Бондарь Н.Н. и др. Отчет экспедиции КГУ на трассе II очереди канала Днепр-Донбасс в 1981 г. – НА ИА НАНУ. – № 1981/107.
4. Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок. 1888-1902 гг. – СПб., 1908.
5. Васильев И.Б. Среднее Поволжье в эпоху ранней и средней бронзы (ямные и полтавкинские племена) // Древняя история Поволжья. Научные труды Куйб. ГПИ. – Куйбышев, 1979. – С. 24-56.
6. Васильев И.Б. Могильник ямно-полтавкинского времени у с. Утевка в Среднем Поволжье // Археология восточноевропейской лесостепи. – Воронеж, 1980. – [Вып. 2]. – С. 32-58.
7. Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. – Челябинск, 1991.
8. Гордіївський могильник / [Березанська С.С., Гошко Т.Ю., Клочко В.І., Клочко Л.С., Литвинова Л.В., Потупчик М.В., Слюсарська К., Шумова В.О.]. – Вінниця, 2011.
9. Збенович В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. – К., 1974.
10. Иванова С.В. Похоронения з отворами від жердин у ямній культурі Північно-Західного Причорномор'я // Археологія. – 2001. – № 2. – С. 83-93.
11. Ковалева И.Ф., Марина З.П., Шалобудов В.Н. Отчет об археологических исследованиях в зоне орошения в Днепропетровской области в 1984 г. – НА ИА НАНУ. – 1984/146.
12. Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге. – К., 1978. – С. 7-132.
13. Левицкий О.Г. Погребальный комплекс сабакинской культуры у с. Кырнэцень // Древности Северного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1995. – Т. V. – С. 159-165.
14. Мамонтов В.И. Погребения эпохи бронзы Новоаннинского курганного могильника // СА. – 1974. – № 1. – С. 217-220.

15. Марина З.П., Ромашко В.А., Фещенко Е.Л. Курганы эпохи бронзы у села Павловка // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Днепропетровск, 1988. – С. 5-20.
16. Массон В.М. Древние гробницы вождя на Кавказе (некоторые аспекты социологической интерпретации) // Кавказ и Восточная Европа в древности. – М., 1973. – С. 102-112.
17. Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. – М., 1976.
18. Массон В.М. Майкопские лидеры ранних комплексных обществ на Северном Кавказе // Древние общества Кавказа в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации). – СПб., 1997. – С. 60-84.
19. Ольховский В.С. Раннескифские погребальные сооружения по Геродоту и археологическим данным // СА. – 1978. – № 4. – С. 90-96.
20. Отрощенко В.В. Новый курганный могильник белозерского времени // Скифский мир. – К., 1975. – С. 193-206.
21. Отрощенко В.В. Чотирикамерні склепи синташтинської доби // Археологія. – 1997. – № 3. – С. 66-72.
22. Отрощенко В.В. До генези харизматичних кланів // Сучасні проблеми археології. К., 2002. – С. 169-170.
23. Отчет Н.И. Веселовского о раскопках Майкопского кургана в 1897 г. // Древние общества Кавказа в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации). – СПб., 1997. – С. 44-48.
24. Патокова Э.Ф. Усатовский курган 1-12 // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея 1962 года. – Одесса, 1964. – С. 102-123.
25. Пестрикова В.И. Курганный могильник у совхоза «Солнечный» // Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья. – Куйбышев, 1977. – С. 72-81.
26. Погорелов В.И. Ширяевский могильник бронзового века на Среднем Дону // СА. – 1985. – № 1. – С. 151-153.
27. Полесских М.Р. Археологические памятники Пензенской области. – Труды Пензенского областного музея краеведения. – Пенза, 1970. – Вып. VII.
28. Потупчик М.В. Похоронення з візком біля с. Писарівка // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк, 1993. – С. 97-98.
29. Свешников И.К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области // СА. – 1968. – № 2. – С. 159-168.
30. Синицын И.В. Памятники предскифской эпохи в степях Нижнего Поволжья // Советская археология. – 1948. – Т. X. – С. 143-160.
31. Синюк А.Т. Бронзовый век бассейна Дона. – Воронеж, 1996.
32. Старцева Т.С. Исследование кургана срубного времени в могильнике «Сады» // Археология восточноевропейской лесостепи. – Воронеж, 1980. – [Вып. 2]. – С. 75-79.
33. Тощев Г.Н. Памятники белозерского периода у с. Струмок Одесской обл. // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. – К., 1984. – С. 24-32.
34. Чайлд. Г. У истоков европейской цивилизации. – Москва, 1952.
35. Чеченов И.М. Вторые курганные группы у селений Кишпек и Чегем 11 // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии в 1972-1979 гг. – Нальчик, 1984. – Т. 1. – С. 164-253.
36. Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Балушкин А.М. Курганный группа близ с. Старогорожена // Древности Поингуля. – К., 1977. – С. 99-145.
37. Berezanskaja S.S., Kločko V.I. Das Gräberfeld von Hordeevka. – Archäologie in Eurasien. – Leidorf, 1998. – Bd. 5.
38. Otroshchenko V.V. Radiocarbon chronology of the Belozerka culture – based on barrows near the village of Zapovitne (the “Stepnoy cemetery”) // Baltik-Pontic Studies. – Poznań, 2003. – Т. 12. – Р. 336-364.

УДК 903.2 (477-89 Под.) "637"

Клочко В.І., Потупчик М.В.

НІЖ З СЕЛИЩА МУРАФА ТА ПИТАННЯ ТИПОЛОГІЇ ВЕЛИКИХ ЛИСТОПОДІБНИХ НОЖІВ КУЛЬТУРИ НОУА

На підставі нових знахідок ножів культури Ноуа на Поділлі виділяється новий тип «Мурафа» великих листоподібних ножів типу Белені.

Ключові слова: Поділля, доба пізньої бронзи, культура Ноуа, ножі типу Белені, варіант Мурафа.

On the basis of new findings of the knives of the Noua culture in Podillya, a new type of "Murafa" of large leafy knives of the Beleni type stands out.

Keywords: Podillia, Late Bronze Age, Noua culture, Beleni knives, Murafa variant.

У 2019 році до Вінницького обласного краєзнавчого музею був переданий бронзовий ніж, який був знайдений біля селища Мурафа Шаргородського району Вінницької області.

Це великий листоподібний ніж довжиною 18,5 см, ширина леза до 4 см., з коротким сплюснений черешком довжиною 3 см. Посередині леза з обох боків замість нервюри розміщено рельєфне, дещо стилізоване, зображення змія (рис. 1). Цей рельєф є чи не єдиним зооморфним зображенням на виробі культури Ноуа, відомим на сьогодні, наслідуванням художньої традиції Трипілля-Кукутені.

В цілому ніж з Мурафи за формою близький до ножів типу Белені культури Ноуа, які існували паралельно з ножами з кільцевим упором типу Красний Маяк, які були більш характерні для Сабатинівської та Бережнівсько-Маївської Зрубної культур [1, с. 185-188; 2, р. 218-223;]. Проте, від ножів зі скарбу Белені періоду BrD [3, pl. 73, 20-22] (рис. 2: 17), ніж з Мурафи відрізняється плоским упором біля черешка, роль якого відіграє голова змія (рис. 2: 1). Очевидно, що це культова річ. Серед знахідок ножів культури Ноуа на Поділлі виділяється група знахідок з плоскими упорами у вигляді трикутника, або ж трикутної «рамки», які, спираючись на знахідку з Мурафи, можна розглядати, як подальшу стилізацію образу змія, пристосування його до утилітарно-технологічних потреб. Це знахідки з Хмельницького (рис. 2: 2, 5-7, 11, 12), Тернопільської області (рис. 2: 3, 10), Львову (рис. 2: 4), Чернівців (рис. 2: 8), Хмельницької області (рис. 2: 9, 13), Одеської області (рис. 2: 14), Поділля (рис. 2: 15), Тетіїва Київської області (рис. 2: 16).

Ці ножі пропонуємо визначити як *варіант «Мурафа» типу Белені* ножів культури Ноуа, картографування їх визначає найбільшу концентрацію знахідок на *Середньому Дністрі* (рис. 3).

Джерела і література

1. Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України. – К.: АртЕк, 2006. – С. 185-188.
2. Klochko V.I. Weaponry of Societies of the Northern Pontic Culture Circle: 5000-700 BC. // Baltic-Pontic Studies. – Vol. 10. – Poznań, 2001. – P. 218-223.
3. Petrescu-Dîmboviță M. Depozitele de bronzuri din România. București, 1977. – Pl. 73, 20-22.

Рис. 1. Ніж з селища Мурафа Шаргородського району Вінницької області

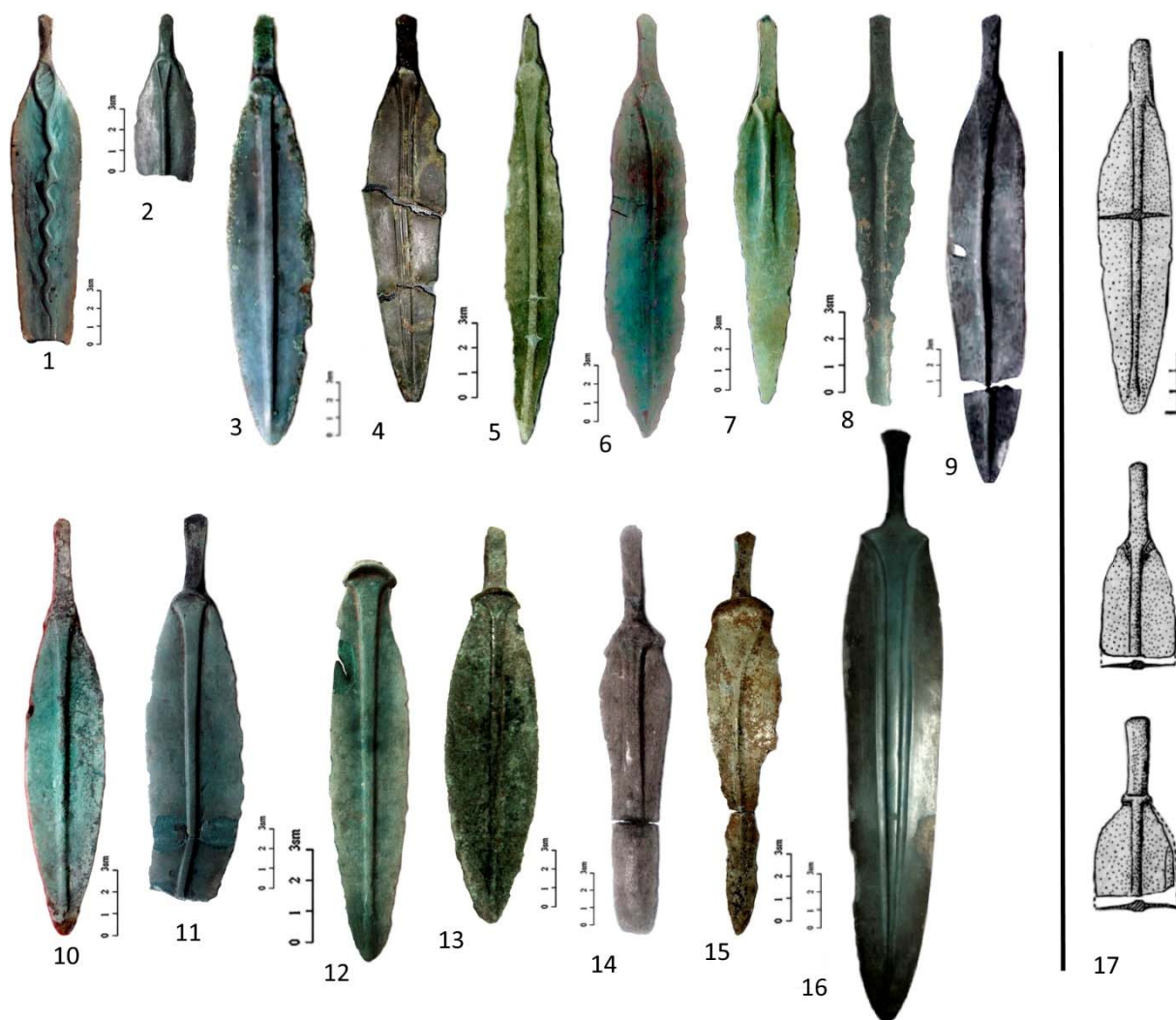

Рис. 2. Ножі варіанту «Мурафа» типу Белені: 1. Мурафа; 2. Хмельницький; 3. Тернопільська область; 4. Львів; 5. Хмельницька область; 6. Хмельницька область; 7. Хмельницький; 8. Чернівці; 9. Хмельницька область; 10. Тернопільська область; 11. Хмельницький; 12. Хмельницький; 13. Хмельницька область; 14. Одеська область; 15. Поділля; 16. Тетіїв Київської області; 17. Скарб Белені, Румунія (за: [М. Петреску-Димбовіцею]).

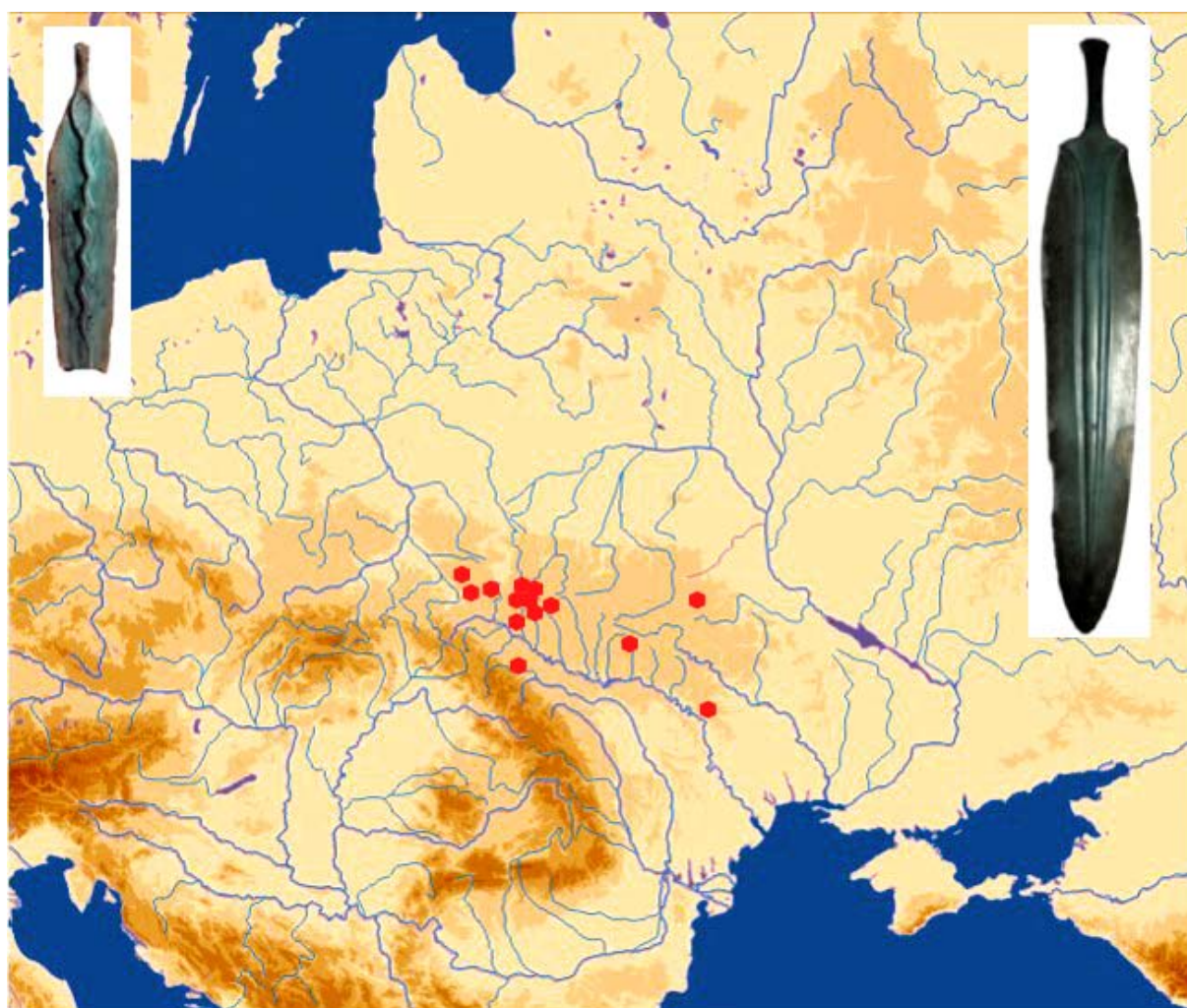

Рис. 3. Мапа ножів варіанту «Мурафа» типу Белені

УДК 903.5 (477-89 Под.) “638”

Клочко Л.С.

ДЕКОРАТИВНІ ЕЛЕМЕНТИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ЗІ ЗНАХІДОК А. БИДЛОВСЬКОГО

На землях Поділля на початку XX ст. археолог-аматор А. Бидловський розкопав кілька скіфських могил. Окремі знахідки з кургану № 4 поблизу с. Новоселиця дослідники розглядали не раз, оскільки майже всі артефакти унікальні, а їх вивчення дозволяє суттєво розширити знання про деякі аспекти культури Скіфії. У статті представлено дослідження всього комплексу декоративних елементів, які були оздобами костюмів жінки і чоловіка, похованих у кургані. Висловлено припущення, що образи, вміщені на різних категоріях ювелірних виробів, відбивають церемоніальний характер вбрання, пов'язаний зі шлюбом.

Ключові слова: розкопки на Східному Поділлі; семантика образу водоплавного птаха; символіка культу плідності.

At the beginning of the XX century several Scythian burials of Podilia were excavated by an amateur archaeologist A. Bydlovsky. The artifacts from kurgan 4 near Novoselky village are unique and allow to broaden the knowledge about different aspects about Scythian culture, and therefore had been studied for a long time. This article presents the studying of the whole complex of decorative elements used in male and female costumes from the kurgan. It is suggested that the images presented on different jewelry products represent the ritual usage of the wearing, which is connected to the marriage.

Keywords: East Podilia excavations; anseriform image semantics; fertility cult symbols.

Вивчення пам'яток скіфського часу на території Лісостепоного Дніпровського Правобережжя дозволили виділити ряд локальних груп, серед яких – східно-подільська. Розкопки на землях Східного Поділля провадили на початку XX ст., зокрема археолог-аматор А. Бидловський. Про нього дуже мало відомостей, хоча він опублікував результати археологічних досліджень, а пізніше знахідки увійшли до бази джерел з вивчення пам'яток доби бронзи і скіфського часу [1; 2]. Цьому сприяв і О.О. Бобринський, який включив повідомлення про розкопки в ІАК [3, с. 40-43].

Деяку інформацію про А. Бидловського містять записки про с. Долинка Монастирищенського району Черкаської обл., яке до 1946 р. називалось Яцковиця [4]. Маєток поміщика А. Бидловського знаходився на лівому березі річки Юшки у с. Новоселки. Мабуть, захоплення археологією спонукало любителя до розвідок на землях між містечками Княжа Криниця та Лукашівка. Тут він нарахував біля 200 курганів.

Дані про діяльність археолога – любителя зібрала Т.М. Нераденко [5, с. 364]. Вивчаючи історію археологічних розкопок на Черкащині, вона зазначила, що наприкінці XIX – на початку XX ст. на зміну скарбощукачам прийшли фахівці та аматори, які здійснювали розкопки та досліджували археологічні матеріали з метою відтворення історії краю [5, с. 361]. Саме до таких належав А. Бидловський. Він працював в 1901 р. і дослідив – 44 могильні насипи. Результати опубліковані в щорічнику Варшавського університету “Swiatowit”. Публікації містять інформацію про параметри курганів, поховальних споруд, опис кістяків, досить детальний перелік знахідок, вказано їх розміщення у могилі. Все це свідчить про певну освіченість А. Бидловського. Можливо, він належав до кола відомого польського вченого і письменника Еразма Маєвського

(1858 – 1922 рр.), який редагував щорічник¹. Статті у ньому супроводжують ілюстрації: малюнки та фотографії. Останні видрукувані не надто якісно, мабуть, відповідно до технічних можливостей видавництва, але фото дають уявлення про предмети, які потрапили у різні музеї, і можна зіставити зображення з артефактом.

Судячи з публікацій, А. Бидловський розкопав поховання доби бронзи та скіфського часу, а також кілька черняхівських поховань. Відомо, що знахідки були передані на зберігання до сейфу банку Уманської Спільки позичального кредиту, який у 1920 р. золоті предмети передав до Київгубфінвідділу, інші – до Уманського музею [5, с. 364]. Наразі матеріали з розкопок археолога – аматора знаходяться в Уманському, Херсонському краєзнавчих музеях та філіалі Національного музею історії України – Музеї історичних коштовностей України.

Отже, у 1901 р. на землях власного маєтку А. Бидловський дослідив 18 курганів, серед яких кілька скіфських: № 4, 5, 7, 18. Всі поховальні споруди однотипні: прямокутна яма зі стовпами у кутах, інколи з обшивкою стін дубовими дошками. Над ямою – невисокий насип: від 2-х м. Небіжчики покладені на спину, обличчям догори, найчастіше орієнтовані головою на захід [2, с. 80]. Археолог назвав найбільшим курган № 18, але не вказав його розміри. У прямокутній ямі глибиною 2 м поховали двох небіжчиків: один головою на північ, а другий – на захід. Можливо, покійник із західною орієнтацією – це жінка, супровідний інвентар якої: золоті намистини та пластинки – аплікації, бронзове дзеркало, а також грецький посуд: амфора, пеліка, котіла, кілік, лекіф. Другий небіжчик – чоловік, похований разом з конем. В.А. Іллінська припустила, що могила споруджена для жінки, а чоловік – супровідна особа (раб?), на яку покладено роль конюха [6, с. 286].

Але особливу увагу привертають знахідки з кургану № 4 поблизу с. Новоселиця [2, с. 61-70]. Висота кургану – 2 м, під насипом – велика прямокутна яма (7,20×5,40 м), глибиною 2,10 м. Традиційно по кутах вкопано стовпи, стіни облицьовані дубовими дошками. Підлога глиняна, добре вигладжена, тверда. На дні ями лежать двоє небіжчиків. Зважаючи на супровідний інвентар – чоловік і жінка. А. Бидловський вважав, що чоловіка вирізняє високий зріст і, судячи з розміру кісток – могутня статура. Але це, мабуть, враження дослідника і воно може бути помилковим. В усякому разі, на малюнку, поданому у статті, обидва кістяки (чоловіка і жінки) відтворені за трафаретом: вони однакові. Цей малюнок є схемою, на якій позначено розміщення зброї та декоративних елементів на обох скелетах. За декоративними елементами, зафіксованими на скелеті жінки, реконструйовано її багатий костюм, який свідчить про приналежність скіф'янки до соціальної верхівки, а, можливо, навіть її домінантне положення в певних колах.

Окремі категорії прикрас з поховання дослідники розглядали не раз, оскільки майже всі артефакти унікальні і їх вивчення дозволяє суттєво розширити наші знання про деякі аспекти культури Скіфії.

Отже, убрання жінки можна відтворити за золотими прикрасами: пластини–аплікації, трапецієподібні «обойми» – накладки на пояс; сережки-кораблики з підвісками у вигляді водоплавних птахів, скроневі підвіски складної конфігурації, нашійна прикраса – ланцюжок з фігурних елементів у формі жіночої голівки, браслети-перев'язки з намистин зі склоподібної маси [1, S. 59-63]. Головний убір скіф'янки – ансамбль з налобної стрічки, конусоподібної шапки та покривала – вирізняється унікальним поєднанням образів, які використали для оформлення. Оздоба пов'язки –

¹ Про Е. Маєвського написано немало. Відомо, що він вчився на природничому відділенні Варшавського університету, археологію та етнографію вивчав самостійно і хоча академічної освіти не отримав, вирізнявся глибоким розумінням необхідності охорони археологічних пам'яток. Сучасники називали Е. Маєвського «польським Жюль-Верном» за фантастичні романи, в яких своєрідно відображені наукові проблеми.

золота стрічка, на поверхні. Основний фриз на ній – орнамент із зооморфних мотивів (стилізовані голови лося). Спереду на шапці було прикріплено 26 золотих аплікацій – округлих пластин із зображенням сфінкса з симетрично розгорнутим тулубом. Аплікації розміщували рядами: від 7 пластинок знизу до 1 – завершення убору. Його висота – приблизно 20 см. Конусоподібна форма шапочки, ймовірно, пов'язана з її особливим значенням у костюмі. Етнографічні матеріали свідчать, що у деяких народів саме конусоподібні убори були в костюмах наречених. Можливо, убори скіфських жінок також слід розглядати як шлюбні, і в окремих випадках вони були необхідним елементом у поховальному ритуалі. Композиція декору має в плані форму трикутника. Це відбиває уявлення про гору – еквівалент світового дерева, а також – безкінечність: життя, смерть, нове життя) посилювала сакральні риси убору [7, с. 16, рис. 2: 3; с. 22] (рис.1).

Рис. 1. Головні убори скіф'янки: налобна стрічка і конусоподібна шапочка

Декор – золоті пластинки, виконані способом витискування за матрицею, зім'яті, місцями розірвані, тому важко визначити особливості відтворення сюжету, який називають «сфінкс з подвійним тулубом». Пластинки мають вигляд видовженого кола. Всередині його вписано силует міфічної істоти, яка сидить. Два тулуби показані в профіль, а обличчя – фронтально. Воно узагальнене, але очі – виразні. Голова із зачіскою

у вигляді валика, розділеними короткими заглибленими рисками. Крила розправлені, верхня частина плавною дугою облямовує підборіддя. Справа і зліва від центру – розгорнута нижня частина тулуба (рис. 2: 1).

Рис. 2. Пластинки – прикраси костюма: 1-2 – образ сфінкса з подвоєним тулубом; 3 – зображення птаха з розгорнутими крилами; 4 – образ грифона; 5-6 – фітоморфні мотиви

Серед золотих аплікацій, якими прикрашали вбрання є ще один тип зображення сфінкса з подвійним тулубом (3 екз.). Образ відтворено на прямокутній пластинці із заокругленими кутами. Центр композиції – голова, але обличчя «прочитати» неможливо. Розгорнуті крила піднімаються до голови, підкреслені тонкими рельєфними лініями. На верхній частині тулуба нанесено сітку із заглиблених навскісних штрихів. Ліва і права половини тулуба акцентовані опуклими напівсферами, якими позначено стегна сфінкса. Передні лапи передані фронтально (рис. 2: 2). Можливо, така стилізація відбиває глибоку сакральність образу. Його відтворюють як «формулу», пізнавану за окремими характерними ознаками. На землях Скіфії знайдено пам'ятки, які репрезентують різні варіанти зображень сфінкса: з подвійним та симетрично розгорнутим тулубом. Вони розрізняються, насамперед, засобами виразності та мірою стилізації. Така інтерпретація образу сфінкса – одна з особливостей декоративного мистецтва Північного Причорномор'я [8, с. 125].

У наборі прикрас одягу бачимо стилізоване зображення птаха з розгорнутими крилами (4 екз.). Образ важко пізнати, оскільки він створений з геометричних фігур, окреслених тонкими рельєфними лініями. Голова з хижим дзьобом обернена вліво. Плавною дугою змальовані крила у фронтальному ракурсі. Їх площа акцентована спіральними завитками. Тулуб птаха окреслено в центрі композиції, також обернений вліво. Внизу на пластинці повздовжніми рельєфними штрихами позначено хвіст (рис. 2: 3). Архетипом такого відтворення птаха є образи архаїчного мистецтва [6, с.103, рис. 1].

Рис. 3. Графічна реконструкція вбрання скіф'янки

Образ грифона також включено до переліку мотивів, які були вміщені на золотих аплікаціях (7 екз.). Вони вирізані за контуром зображення міфічної істоти, яка лежить на «постаменті», позначеному двома паралельними лініями. Між ними – опуклі трикутники. Грифона подано з оберненою назад головою. Паща розкрита і торкається основи крила – рельєфної злегка вигнутої смужки, від якої віялоподібно розходяться тонкі лінії – імітація оперення. Вздовж шиї грифона – гребінь у вигляді смужки з прямокутними опуклинами. Завершує образ – вибагливо вигнутий хвіст (рис. 2: 4).

У наборі декоративних елементів – пластинки з фітоморфними мотивами. Один з них – п'ятипелюсткова пальметка, вміщена на вузькій прямокутній смужці з дрібними опуклинами (11 екз.). Дві крайні пелюстки закінчуються спіральними завитками (рис. 2: 5).

Ще одне зображення також називають пальметкою, хоча фігурна пластинка, на якій зроблено тонкими рельєфними лініями візерунок трохи нагадує метелика (7 екз.). Але архетип образу, за яким створена стилізація, поки що невідомий (рис. 2: 6).

Розглянуті декоративні елементи є своєрідними пунктирними лініями, за якими можна реконструювати одяг жінки. Пластинки, мабуть, були нашиті попарно (одна проти другої) двома смугами на відстані 35-37 см, підкреслюючи шви сукні. Тобто, в основі її стану – одне полотнище перекинута через плечі [8, с. 101, рис. 7] (рис. 3).

Однією з етнографічних особливостей вбрання жінок, які мешкали на землях Середнього Подніпров'я, були пояси. Такий висновок дослідники зробили завдяки знахідкам оздоблень поясів, наприклад, своєрідних закінчень у вигляді трапецієподібних накладок з рельєфним візерунком [9, с. 101, рис. 7].

Художнє оформлення головного убору складається з двох категорій знімних прикрас: сережок та підвісок. Сережки належать до типу човникоподібних (рис. 4: 1). Кожна складається з об'ємних половинок, форма яких нагадує півмісяць ("ріжками вверх") або човник (кораблик). Сережки прикрашено ялинковим орнаментом із тоненьких золотих дротинок і трикутниками дрібної зерні. Завершення сережок – мініатюрні пустотілі фігурки водоплавних птахів, які зроблені з двох деталей, відтиснутих за матрицею. Образ птаха, можливо, качки, трактовано в умовній манері: плавною лінією окреслено силует, тоненьким пружком виділено тулуб. Крильця позначені короткими навскісними рельєфними рисками. На місці з'єднання деталей корпусу, знизу, припаяні дротяні кільця, до яких на ланцюжках підвішені схожі зображення водоплавних птахів, (на одній сережці таких підвісок шість, на другій – п'ять). до однієї з фігурок качок, що на «ріжках», припаяна дротяна дужка з відігнутих кінцем.

Рис. 4. Зйомні прикраси: 1 – сережки-човники; 2 – ланцюжок з окремих елементів

Аналогічні сережки походять з поховання жінки на території Степової Скіфії. Йдеться про знахідки в кургані № 8, поховання № 2 поблизу с. Вовчанське Якимівського р-ну Запорізької обл. [10, с. 9]. Сережки – човники у Північному Причорномор'ї з'явилися як інокультурна модель, але впродовж V–IV ст. до н.е. стали невід'ємною частиною скіфського жіночого костюма. Форма і декор прикрас відбивають символіку водної стихії. С.С. Бессонова підкреслила, що ці сережки набули поширення у середовищі еллінізованої соціальної верхівки [11, с. 22]. Зображення качки, вміщене на сережках, мабуть, поглиблює зміст прикраси, тому що уявлення про водоплавних птахів

має кілька планів: символ створення світу, поєднання трьох стихій (неба, землі, води). Не зважаючи на різницю в оформленні, всі сережки – човники семантично однорідні: їх змістовне навантаження відповідає уявленням про культ плодючості. Тому виникає припущення, що мотив качки, вплетений у візерунки, властиві парадним костюмам, ймовірно, акцентував якусь специфіку вбрання, можливо, його церемоніальний характер, пов'язаний зі шлюбом [12, с. 64-65].

Скроневі підвіски (пара) – унікальні багатодетальні прикраси, які прикріпляли до налобної пов'язки. Основна деталь кожної підвіски – пластина складної конфігурації – три сторони (бічні та нижня) утворюють прямокутник, а його верхній край – хвилястий. Знизу пластина оформлена каскадом маленьких овальних та трапецієподібних привісок, розміснених у 6 рядів на коротких ланцюжках. У верхній (фігурній) частині основної деталі підвісок вміщено рослинні мотиви за абрисом схожі на крин – по два на кожній пластинці. Ці пагони рослин уособлюють ідею відродження. На прямокутному полі у рамці з невеличких відтиснутих квадратиків – рельєфне зображення сцени боротьби людини з грифоном (рис. 5).

← Рис. 5. Деталь підвіски – пластина з сюжетом «боротьба людини з грифоном»

Персонажі показані у профільному ракурсі. Особливо виділено грифона: голова з круглим оком і хижо вигнутим дзьобом, довга шия з гребнем, великі крила підкреслені паралельними рельєфними смугами. Підім'ятий чудовиськом чоловік лежить на спині. Кількома штрихами змальовано його одяг, характерний для скіфів, зокрема, куртку з видовженими полами. Сюжет, можливо, передає уявлення про одвічну боротьбу добра і зла, життя і смерті, втілене у битві героя з фантастичною істотою, перемога над якою символізує утвердження буття через подолання смерті. Так можна узагальнити зміст сцен “протистояння”, характерних для індоєвропейських народів. Композицію головної сцени досить майстерно вписано у прямокутний простір, хоча всі образи, елементи декору на підвісках подані схематично (рис. 5).

Форма прикрас унікальна, а у передачі мотивів і образів спостерігаємо своєрідність художнього стилю, який вирізняє вироби місцевих майстрів у IV ст. до н.е. Рельєфні зображення на пластинах зроблені у техніці витискування за матрицею (кам'яною, металевою, дерев'яною). До цього прийому досить часто звертались ювеліри у всіх центрах Середземномор'я та Причорномор'я. Можливо, всі процеси оздоблення золотих пластин рельєфними візерунками у такий спосіб – витискуванням, були відомі і майстрам на території Середнього Подніпров'я. Маючи за взірць еллінські роботи, вихідці зі скіфського середовища створювали оригінальні рельєфні композиції [13, с. 33]. Ювеліри, мабуть, працювали на базі ремісничих центрів, які існували ще за передскіфських часів на землях Середнього Придніпров'я.

Інші художні традиції відбиває нашійна прикраса – ланцюжок з фігурних намистин у формі жіночих голівок (рис. 4: 2). Зафіксовано 13 ланок, доповнених однією (9 екземплярів) чи двома (4 екземпляри) підвісками. Всі деталі (h з підвіскою – 48 мм) привертають увагу досконалим виконанням. Перед нами горельєфне зображення жіночої голівки у вишуканій стеленгиді. Художник показав гарний овал обличчя з правильними рисами, підкреслив високе чоло жінки, гармонійне поєднання діадеми і зачіски. Ювелірні витвори зроблені за канонами еллінського мистецтва і, можливо, в майстерні якогось грецького міста у Північному Причорномор'ї. Такі ланцюжки носили, закріпивши на плечах крайні ланки [14, с. 64-65].

В оформленні різноманітних оздоб у V–IV ст. до н.е. антропоморфні образи стали однією з провідних тем, мабуть під впливом грецького мистецтва. У похованнях на землях Скіфії знайдено коробчасті ланки ланцюжків, вирізані за контуром зображення жіночої голівки (наприклад, у кургані №1 (пох. 2) поблизу с. Володимирівка Якимівського р-ну Запорізької обл.). Вироби з «портретними» зображеннями розрізняються між собою художніми особливостями, які, ймовірно, відбивають творчі засади майстрів різних виробничих центрів [14, с. 64-65].

Отже, у комплекті прикрас убрання жінки, похованої в кургані №4, зібрано ювелірні вироби, що походять з різних центрів. На пластинках – оздобах головних уборів, одягу, сережках, підвісках, нашійному ланцюжку вміщено мотиви, що є символами культу плодючості. Крім того, форма і декор головного убору, оздоблення одягу, орнаментальні композиції, ймовірно, відбивають якісь аспекти шлюбного ритуалу при похованні.

Сакральне забарвлення похованню скіф'янки надають і бронзове дзеркало, за головою небіжчиці, і кінь, якого поклали у кутку могильної ями, фактично – в ногах жінки. Це, безумовно, відбиває не тільки соціальний і суспільний статус власниці, її особливу, можливо, жрецьку роль у певній спільноті, а також сімейні ситуації [12, с. 62-66].

Рис. 6. Зйомні прикраси з костюма чоловіка: 1 – сережка; 2 – намісто

А тепер, розглянемо поховання чоловіка. Справа від жінки – кістяк чоловіка. Він був оперезаний лускатим поясом, до якого зліва прикріплено меч (77 см без руків'я), обабіч скелета лежали два набори стріл, від яких залишились вістря, а 3 наконечники списів, дротик і точильний брусок зафіксовано справа від черепа. Серед речей: керамічний посуд (невеличкий глечик, амфора), бронзовий казанок, щипчики. Але особливо привертають увагу прикраси: зліва біля черепа чоловіка лежала золота сережка, а на шиї – ланцюжок із золотих кілець (рис. 6: 1, 2). Обидва елементи не характерні для чоловічого костюма, і тому можна припустити, що наявність прикрас відбиває якусь специфіку статусу чоловіка. Почнемо з голови, тобто з сережки. Її корпус зроблено у вигляді пустотілої фігурки, обриси якої нагадують водоплавного птаха.

Сережка складається із корпусу у вигляді пустотілої фігурки водоплавного птаха (качки). Зображення узагальнене: ледь помітними лініями підкреслено контури крил, на місці очей пробито отвори. До корпусу припаяна одним кінцем висока дужка. Другий її кінець загнутий і щільно прилягає до голівки птаха. Ця прикраса унікальна, але аналогії є в пам'ятках на землях Лісостепового Правобережжя. Можливо, така форма прикрас як продукція місцевих майстрів з'явилась під впливом поширених у V–IV ст. до н.е. сережок – човників [15, с. 91, рис. 4: 1-2]. З різних джерел відомо, що деякі народи давнини вважали сережки звичною деталлю серед інших прикрас у вбранні чоловіків. Як зазначив К. Чугунов, вивчення археологічних матеріалів ранньоскіфського часу на території Саяно – Алтаю та Казахстану свідчить, що чоловіки носили одну сережку зліва, а жінки – з обох боків [16, с. 386]. В середовищі населення Скіфії, як свідчать археологічні матеріали, сережки, в основному, були властиві жінкам. Вони найчастіше, мали по дві прикраси, а в особливих випадках – тільки одну [17, с. 91]. Чоловіки інколи носили по одній кільцеподібній сережці. Їх використання як знаки належності до певної соціальної групи (воїнів), мали значення апотропея, були пов'язані з символікою сімейних чи шлюбних звичаїв у скіфів [18, с. 38]. Сережка у формі водоплавного птаха – незвична прикраса для чоловіка. На перший план виходить семантика образу – зв'язок з культом плодючості, а також шлюбними традиціями.

Унікальною оздобою в костюмі чоловіка є нашийна прикраса – намисто з попарно з'єднаних кілець (рис. 6: 2). Це унікальний витвір, простота якого не виключає його знакових функцій. Отже, 9 ланок, кожна а складається з двох деталей: маленького дротяного кільця (0,7 см), в яке вставлене більше (2,0 см). Таку прикрасу носили також як нагрудну: дві крайні ланки закріплювали на одязі на плечах.

Отже, можна припустити, що ці ювелірні вироби: сережка і ланцюжок – відображають особливий характер костюма, пов'язаний зі шлюбною церемонією. Одруження і поховання – явища семантично однорідні, тому серед прикрас так багато знаків події, яку ми позначаємо терміном шлюб чи одруження. Як бачимо, декоративні елементи жіночого і чоловічого костюмів на різних рівнях поєднує уявлення про шлюб, який відбувається при переході в інший світ. Згадаємо втілення в пам'ятках торевтики сюжетів, які на думку дослідників відображають ідею священного шлюбу. Одна з найбільш яскравих сцен представлена на пластині з кургану Карагодеуашх [19, с. 109-110]. Церемонії «вінчання небіжчиць», як свідчать етнографічні матеріали, існували у багатьох племен і народів. Вони відбивають цілий спектр уявлень про перехід з одного світу до іншого.

Дисонанс між багатим убранням жінки з коштовними декоративними елементами, які мають сакральний характер, і костюмом та обладунком чоловіка, можливо, пов'язаний з його особливою роллю. Одне з припущень про характер цієї ролі: на чоловіка було покладено супровід жінки, яка посідала високе місце у спільноті.

Джерела і література

1. Bydlowski A. Mogily w Nowosiolce w pow. Lipowieckim, gub. Kijowskiej // Swiatowit. – T. V. – Warszawa, 1904. – S. 59 – 80.
2. Bydlowski A. Mogily w Jackowicy w powiecie Lipowieckim w gub. Kijowskiej // Swiatowit. – T. VI. – Warszawa, 1905. – S.8 – 30.
3. Бобринский А.А. Отчет о раскопках произведенных в 1903 г. – в Чигиринском уезде Киевской губернии. Приложение 2-е: О некоторых курганах Липовецкого уезда Киевской губернии // ИАК. – 1905. – Вып. 14. – С. 40-43.
4. Село Долинка. – URL: [Dolinka.at.ua /index/](http://Dolinka.at.ua/index/)

5. Нераденко Т.М. Дослідники археології Черкащини XIX – поч. XX ст. // Персоналістичний вимір історії Черкащини: Мат. 1-ої регіональної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 80-річчю з дня народ. М. І. Бушина (12 березня 2018, м. Черкаси). – Черкаси: Вид. Гордієнко Є. І., 2018.
6. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII – IV вв. до н.э. – К.: Наук. думка, 1983.
7. Ключко Л.С. Конусоподібні головні убори скіф'янок // Археологія. – 1986. – № 56. – С.14-24.
8. Ключко Л.С. Образ сфінкса в декорі скіфського скіфського вбрання // АІДУ. – 2018. – № 2 (27). – С. 119-130.
9. Ключко Л.С. Плечовий одяг скіф'янок // Археологія. – 1992. – № 3. – С. 95-106.
10. Полин С.В., Кубышев А.И. Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-Западном Приазовье). – К., 1997.
11. Бессонова С.С. Калачиковидные серьги и греко – варварские контакты VII – IV вв. до н.э. // Боспорские исследования. – Вып. XVI. – Симферополь; Керчь, 2007. – С. 2-26.
12. Ключко Л.С. Образ водоплавающего птаха на декоративных элементах скіфського костюма // Музейні читання: Матер.наук. конф. “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки” (Київ, МІКУ, 9-11 листопада 2009 р.). – К., 2010. – С. 55-73.
13. Петренко В.Г. Украшения Скифии VII – III вв. до н.э. – М., 1978.
14. Ключко Л.С. Нашийні прираси скіф'янок (ланцюжки з окремих елементів. // Музейні читання. Матеріали наук. конф. “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки” (МІКУ., 10-12 листопада 2013 р.). – К., 2014. – С. 109-130.
15. Ключко Л.С. Декоративні елементи у костюмах скіфів // Музейні читання. Матеріали наук. конф. “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки” (МІКУ, 10-12 листопада 2014 р.). – К., 2015. – С. 83-100.
16. Чугунов К.В. Серьги раннескифского времени Саяно – Алтая (происхождение традиции и типологическое развитие) // Исторический опыт хозяйственного освоения Западной Сибири. – Кн. I. – Барнаул, 2003.
17. Ключко Л.С. Знімні прикраси у скіфському костюмі (знакові функції у вбранні скіф'янок) // Тематичний збірник наукових праць / Національний музей історії України. – К., 2011. – С. 80-92.
18. Ключко Л.С., Березова С.А. Кільцеподібні сережки зі скіфських пам'яток у зібранні Музею історичних коштовностей України // Національний музей історії України – скарбниця історичної пам'яті українського народу: Тем. збірник наук. праць. – К., 1999. – С. 34-40.
19. Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – К., 1983.

УДК 904+94 (477.46) "1362/1450"

Куштан Д.П.

ЧЕРКАСИ – ФОРПОСТ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ У XIV–XV СТОЛІТТЯХ

Стаття присвячена проблемі походження і перших десятиліть існування міста (замку) Черкаси. Аналіз достовірних історичних джерел свідчить про його появу не раніше битви на Синіх Водах (після 1362 року), як одного з прикордонних форпостів Подільського князівства Коріатовичів. Археологічні дослідження свідчать про існування на території сучасного міста принаймні чотирьох поселень 2-ї пол. XIV – поч. XV ст. Одне з них розташоване в історичній частині міста – це городище Дзельньгора, де розташовувався Черкаський замок.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Подільське князівство, князі Коріатовичі, Черкаський замок, XVI–XV століття.

Kushtan D. Cherkasy – forpost of the Eastern Podillya in the 14 th – 15 th centuries

The article is devoted to the problem of the origin and the first decades of existence of the city (castle) of Cherkasy. The analysis of reliable historical sources testifies to its appearance not earlier than the battle in the Synya Woda (after 1362), as one of the border outposts of the Podil'sky principality of Koriatovichii. Archaeological studies indicate that there are at least four settlements in the modern city of the 14th – beginning 15th c. One of them is located in the historical part of the city – this is the hillfort of Dzelen'gora, where Cherkasy Castle was located.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, Podil'sky Principality, Princes of Koriatovichii, Cherkasy Castle, 14th – 15th centuries.

Черкаси – старовинне місто на Дніпрі, яке має багату і цікаву історію. На превеликий жаль вона досі містить численні міфи і стереотипи. В першу чергу це стосується питань походження міста та перших десятиліть його існування. Більшість черкаських істориків і краєзнавців серйозно сприймають фантазії щодо заснування Черкас північнокавказькими племенами черкесів наприкінці XIII ст. (ця версія є офіційною з 1986 р., коли помпезно святкувалося 700-річчя міста), проте абсолютно не знають про безпосередній зв'язок осадження Черкас і їх початкової історії з Подільською землею [15, с. 167-168].

Традиційно місто пов'язується з історичним регіоном Південна Київщина, втім це не завжди було так. Місцевість, де постали Черкаси, знаходилася за межами держави Київська Русь, південні кордони якої на Правобережжі проходили по р. Рось. Вхідження ж міста до складу Київського князівства відбулося за часів Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) не раніше середини XV ст. Як не дивно на перший погляд, до цього часу Черкаси були частиною Поділля (Східного Поділля). Про це свідчать незаперечні факти.

Насправді час виникнення Черкас – після 1362 р., коли відбулася вирішальна битва на Синіх Водах. Тоді литовсько-руське військо на чолі з великим литовським князем Ольгердом Гедиміновичем перемогли золотоординців, тим самим під владу ВКЛ перейшли землі у Дністро-Дніпровському межиріччі. Існування ж Черкас у більш давні часи ще за правління великого литовського князя Гедиміна на початку XIV ст. так само, як і його «київський похід», є свідомими містифікаціями літописців і хроністів початку XVI ст. [2, с. 46-57].

Зрозуміло, що закріплення синьоводської перемоги потребувало необхідної прикордонної організації. Із літописних джерел відомо, що вже наступного року відвойовані землі від Дністра до Дніпра (майбутнє «Велике Поділля») Ольгерд передав своїм племінникам подільським князям братам Коріатовичам, а очолюване ними Подільське князівство мало стати буферною зоною між ВКЛ та Золотою Ордою. Саме із діяльністю Коріатовичів пов'язують будівництво «ланцюжка» прикордонних замків на

південних рубежах ВКЛ (Кам'янець, Скала, Вінниця, Брацлав, Сокілець, Звенигород та ін.), де Черкаси були крайнім східним форпостом (рис. 1). Як сказано у літописі: «Ино тыи князятя Коръятевечи три браты: князь Юрьи а князь Александр, князь Костентин и князь Федор со князя великого Олгирдивым презволением и с помощию Литовския земли пошли в Подолскую землю. И тогда в Подолской земли не было ни один город ни деревомъ рубленого, а ни каменем будованого. И тогда тые князятя Коръатовичи пришли в Подолскую землю от татар, и боскакомъ выхода не почали давати» [26, с. 66].

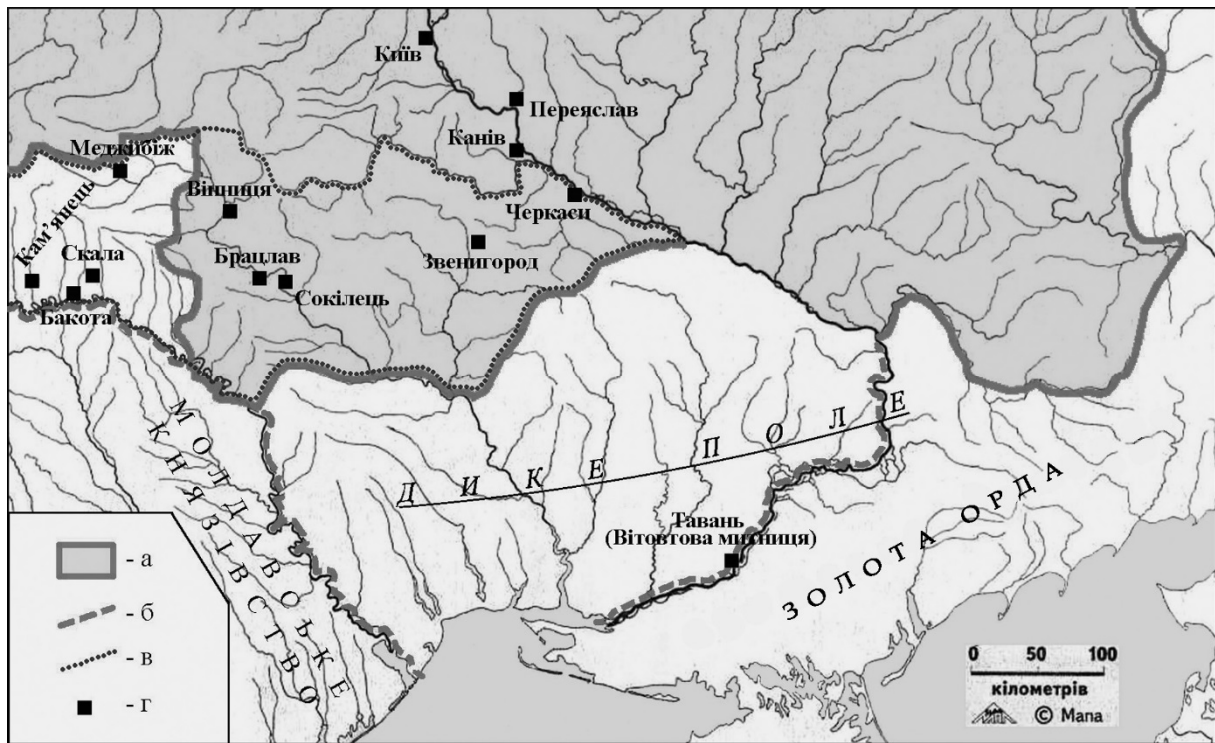

Рис. 1. Південні кордони ВКЛ у 2-й пол. XIV – сер. XV ст.: **а** – територія ВКЛ; **б** – межі територій, що тимчасово або номінально належали ВКЛ; **в** – межі Подільського князівства 2-ї пол. XIV ст. («Велике Поділля» Коріатовичів); **г** – міста

Тож перші десятиліття свого існування Черкаси перебували у складі Подільського князівства Коріатовичів. Це підтверджують наступні факти. По-перше, саме у складі подільських замків (разом із Звенигородом, Брацлавом, Вінницею, Сокильцем та ін.) їх згадано у «Списку руських міст дальніх і ближніх», писемній пам'ятці, створеній в період між 1387 та 1392 рр. [5, с. 80-81; 7, с. 173; 27, с. 218]. По-друге, першим відомим нам очільником Черкас є пан Бедрих («пан Бедрых Черкасский воевода»), слуга подільського князя Федора Коріатовича, який фігурує в документі за 1392 р. [17, с. 150].

Наприкінці XIV ст. після ліквідації удільного князівства Коріатовичів, Черкаси на короткий час відійшли до ВКЛ – його, а також Звенигород (городище неподалік суч. райцентру м. Звенигородка Черкаської обл.) за наказом великого литовського князя Вітовта у 1393 р. захоплює київський князь Скиргайло Ольгердович. Але вже за кілька років місто, як і все Східне Поділля опиняється під владою Королівства Польського: Черкаси разом із Звенигородом, як подільські («terra Podolie») міста, перераховані в грамоті королеви Ядвіги (1395 р.) [16, с. 68]. Відомий на 1409 р. черкаський староста пан Рафал зі Слупова – колишній намісник подільський [16, с. 80]. Подільські прикордонні замки були з'єднані шляхами комунікацій. Ними, зокрема, скористався польський король Владислав II Ягайло під час своєї поїздки у 1411 р.: з Києва Дніпром він доплив

до Черкас, звідки сухоходом дістався Звинигорода, Сокильця, Каравула, Брацлава, щоб, зрештою, у Кам'янці зустрітися з великим литовським князем Вітовтом. Того ж року Черкаси разом із усім Поділлям знову потрапили під владу ВКЛ [5, с. 82] і перебували у його складі до часів громадянської війни Свидригайла (Болеслава) Ольгердовича. У т. зв. «Списку міст Свидригайла» (1432 р.) Черкаси знову знаходяться в переліку подільських замків: «*In terra podoliensi Castra Cirkassi, Zwimhrod, Sakolecz...*» [11, доп. с. 8]. Втім, як стверджував польський історик Я. Куртика, короткий час (1436/1437), коли Східне Поділля в ході «Свидригайлових війн» на короткий час опинилося під контролем Польщі, посаду старости черкаського обіймав каштелян галицький та воєвода подільський пан Міхал з Бучача («*Michaele de Czyrkaschy Halicienski*»), а в той самий час його рідний брат Міхал Мужило був старостою брацлавським [31, с. 698].

Лише по закінченню громадянської війни Черкаси опиняються у складі підвладного ВКЛ князівства Київського і перестають бути подільським містом. Відомо, що київський князь Семен Олелькович (1454–1470) доручає своєму підлеглому – державцю прикордонного Черкаського замку пану Свиридову – провести розмежування південно-східних кордонів Литовської держави [1, с. 362]. З тих пір місто і стає частиною Південної Київщини.

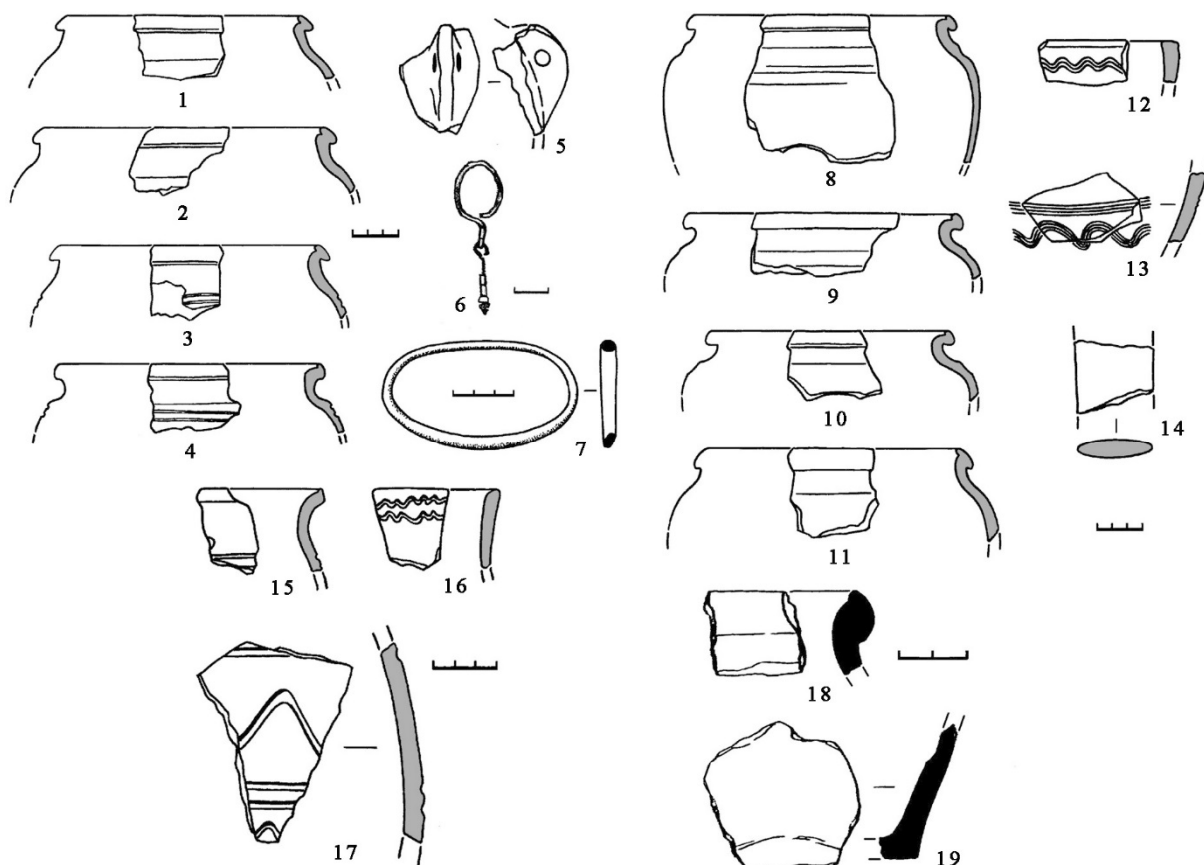

Рис. 2. Археологічні знахідки 2-й пол. XIV – поч. XIV ст. з Черкас: 1-7 – могильник Василиця; 8-14 – поселення Василиця; 15-17 – поселення в уроч. Чеховé; 18, 19 – городище Шпиль

Черкаси впродовж своєї ранньої історії (XIV–XV ст.) виконували фактично роль прикордонного східноподільського міста, котре мало укріплений замок, військову залогу і незначну кількість жителів. Саме цим можна пояснити відсутність значної кількості археологічних знахідок цього періоду. За результатами археологічних досліджень, у межах сучасного міста відомо принаймні чотири поселення – опорні пункти, що мали контролювати систему бродів і доступ з лівого берега Дніпра, на котрому ще певний час

панувала Золота Орда. 1-й пункт відомий нам як поселення Василиця, 2-й пункт – городище в уроч. Шпиль, 3-й пункт – середмістя Черкас (район Дзельньогори), 4-й – поселення уроч. Чеховé. На всіх них виявлено матеріали 2-ї пол. XVI – поч. XV ст. Всі вони прекрасно влягаються в одну оборонну лінію вздовж правого берега Дніпра з відстанню між ними близько 5 км по прямій [15, с. 77-81].

Поселення Василиця розташоване у північно-західній частині міста (м-р Дахнівський) на місці кол. с. Василиця. Воно займало піщаний острів у заплаві, обмежений руслом Дніпра та невеликою протокою, яка проходила попід корінною терасою. Пам'ятка виявлена місцевим археологом-краєзнавцем С.К. Рецем [24, с. 5-8]. Знахідки представлені фрагментами кружального керамічного посуду післямонгольсько-литовського часу (автор досліджень помилково датував її давньоруським часом). Це уламки сіроглиняних кружальних горщиків з яйцеподібним тулубом і S-подібно вигнутим профілем. Характерним є оформлення вінчика, що дещо нагадує давньоруську традицію. Вони масивні, мають валикоподібний профіль, інколи – грибоподібний. Характерною ознакою більшості горщиків є виїмка зсередини вінчика (рис. 2: 8-11). Деякі посудини мають уступ на рівні переходу від шийки до плечиків. Більша частина горщиків без орнаменту, а решта прикрашена на плечиках кількома горизонтальними прокресленими, а також хвилястими лініями (рис. 2: 13). Трапляються уламки амфорок т. зв. «київського» типу з вузьким горлом, прикрашеним хвилястими лініями (рис. 2: 12). Також знайдено фрагмент овальної в перетині ручки (рис. 2: 14).

На території кол. с. Василиця виявлені два скарби, пов'язані з цим самим поселенням. Перший – монетно-речовий – випадково знайдений у 1921 р. [6, с. 103-104, табл. XXIII]. Він складався зі срібних жіночих прикрас булгарського типу (зберігся 51 предмет) та 60 срібних золотоординських (джучидських) монет і їх наслідувань, складених у горщик. Сама посудина не збереглася, але відомо, що вона мала на дні гончарне клеймо. Ця традиція, характерна передусім для гончарства давньоруського часу, проте зберігалася до XIV – поч. XV ст. [13, с. 176-177]. Прикраси репрезентують наступні групи (рис. 3: 1): 27 застібок-сюльгамів; 11 литих браслетів (пластинчасті, пласко-опуклі, жолобчасті, виті) з незамкненими розклепанними кінцями, прикрашеними орнаментом; 8 щиткових перснів (два з них зі скляними вставками); три дротяні кільця-сережки зі зведеними кінцями (один з них зі спіральним завитком на одному кінці, інший – зі стилізованою головою дракона або змії); один кулястий гудзик; дископодібна застібка-фібула з отвором посередині [25, с. 36-42, іл. 1-7].

Монетну частину скарбу репрезентують срібні золотоординські дірхеми (данги) династії Джучидів (37 екз.) та місцеві наслідування джучидських монет (13 екз.); решта – не визначено. Найранішою монетою скарбу є данг Джанібєка з позначенням двору «Сарай ал-Джедід» і датою 747 р. Х. Одна з монет – данг Бердібека, карбування Гюлістану, 759 р. Х. – має надкарбування «законний», час накладання якого – 1370-і рр. Найпізнішими монетами є 7 дангів Мухаммед Булак-хана, що карбували в Орді в 777 р. Х. (1375/76 рр.) [8, с. 119]. Підроблені дірхеми, які наслідують данг Джанібєка, карбування Гюлістану, 753 р. Х., виготовляли на території Київського князівства за правління Володимира Ольгердовича (1362-1394) і перебували в грошовому обігу українських земель у 2-й пол. XIV ст. [29, с. 230-231]. Тож за монетами час приховання Василицького скарбу можна визначити в проміжку між 1376 та 1380 рр. [8, с. 119]. Другий Василицький скарб, також виявлений нібито в 1920-х рр., складався з десятка монетних гривень т. зв. «новгородського» типу (срібних видовжених брусків, вагою бл. 190 г), складених до мідної посудини (у Черкаському обласному краєзнавчому музеї зберігаються чотири цілих і одна половина гривні) [30, с. 48-49]. Обриси василицьких зливків (рис. 3: 2) дещо подібні до човноподібної форми, що характерно для «татарських» гривень, які трапляються в скарбах Поволжя. Новгородські й татарські

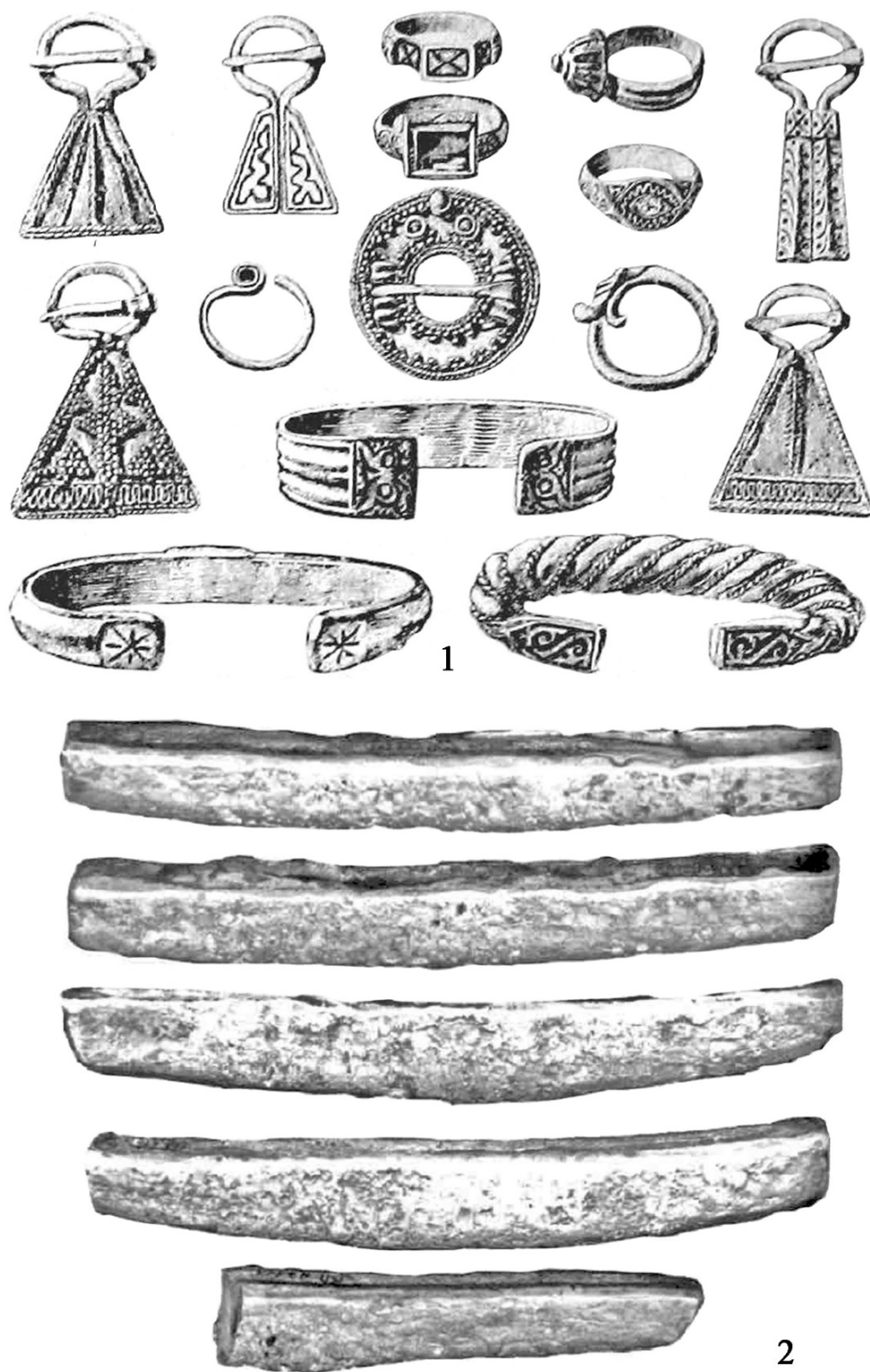

Рис. 3. Василицькі скарби

гривні з'явилися в грошовому обігу на території сучасної України після монголо-татарської навали (з 2-ї пол. XIII ст.), їх використовували аж до поч. XV ст. [10, с. 82-83]. До речі, неподалік Черкас фіксуються і нумізматичні знахідки подільської чеканки – срібний напівгрош князя Костянтина Коріатовича, знайдений коло с. Трушівці Чигиринського р-ну Черкаської обл. [30, с. 52].

Поруч з поселенням Василиця С.К. Рець виявив ґрунтовий могильник того ж часу [22, с. 24-25], який згодом дообстежувався Д.П. Куштаном [14, с. 9]. На могильнику досліджено три поховання. Їх здійснено в неглибоких прямокутних ямах. Небіжчики лежали випростано на спині, головою на захід та південний захід; руки простягнуті вздовж тулуба або складені на животі. Лише одне з трьох поховань виявилось інвентарним: у похованні жінки (№ 1) біля лівої скроні знайдено мідну дротяну сережку у вигляді знака питання зі скляною підвіскою-намистиною (рис. 2: 6). Сережки подібного типу є найпоширенішими в комплексах золотоординського часу і належать переважно до XIV ст. [28, с. 39-40, рис. 6], але також зустрічаються в об'єктах литовського періоду на теренах України та Білорусі [3, с. 290-291, мал. 184: 27-30, 36-39; 9, с. 239, рис. 111].

У культурному шарі поселення траплялася кераміка, аналогічна тій, яка знайдена на поселенні: кружальні горщики із характерним вінчиком (рис. 2: 1-4), уламок амфорки «київського» типу із вертикальними ручками-вушками з отвором (рис. 2: 5). Окрім кераміки, поблизу могильника знайдено велику овальну бронзову рамку від пряжки (рис. 2: 7). Там само виявлено сліди металургійного виробництва у вигляді шматків криці та шлаків. Керамічний комплекс, що походить із могильника та поселення Василиця, має аналогії на інших пам'ятках післямонгольсько-литовського часу і належить до 2-ї пол. XIV – поч. XV ст. [9, рис. 8-10, 49, 60, 67, 74, 75; 13, рис. 5; 6; 18, с. 24, іл. 1]. Не суперечить цьому й датування обох Василицьких скарбів.

Аналогічна кераміка (рис. 2: 18, 19) походить із городища в парку «Сосновий бір» (кол. «Ювілейний»), в уроч. Шпиль (коло готелю «Турист»). Пам'ятка розташована між Василицею і центром міста [23, с. 11, рис. 35: 9]. Невеличке городище, споруджене ще у пізньоскіфський час, найімовірніше, використовувалося на межі XIV–XV ст., як спостережний пункт.

Поодинокі фрагменти кераміки 2-ї пол. XIV ст. трапилися і в центральній частині Черкас: поблизу Пагорба Слави (рис. 4: 2, 3) [20, с. 4-5, фото. 1: 1, 2] та біля підніжжя Дзеленьгори [19, с. 2-4]. Вони також ідентичні василицьким. Окрім того, на березі Дніпра, біля Пагорба Слави, знайдено джучидський дірхем Джанібєка, карбований у Гюлістані, 753 р. Х. [30, с. 49]. «На Дніпровій кручі» в районі міста виявлено мідний хрест та срібну джучидську монету Шадібек-хана (1399–1407) [10, с. 88]. Біля підніжжя Дзеленьгори (по узв. Старособорному) знайдено велику бронзову сережку, що має вигляд розімкнутого дротяного кільця діаметром 3,2 см, до нижньої частини якого за допомогою тонкого дроту кріпилися три ажурні кульки філігранної роботи (збереглася одна) (Рис. 4: 5). Цю прикрасу дослідники спочатку зарахували до XIII–XIV ст. на підставі її подібності з давньоруськими трикульчастими сережкам «київського» типу [4, с. 115; 21, с. 92]. Втім, між ними є принципова відмінність: на давньоруських сережках кульки-намистини нанизано на дужку, а в сережки з Черкас – підвішені шляхом прикручування дротом. Черкаська сережка не може датуватися добою Київської Русі, адже прикраси подібного типу мають інші хронологічні рамки і ареал розповсюдження. Аналогії до неї вдалося знайти серед матеріалів середньовічних Польщі, Литви та Білорусі, де вони відносять до кін. XIV – поч. XV ст. [3, с. 290, мал. 184: 33, 34; 32]. Також під Дзеленьгорою виявлено металеву шпору [19, с. 1], яка так само може бути зарахована до литовського часу [3, с. 282, мал. 175: 5-11]. Неподалік Дзеленьгори, біля готелю «Дніпро» (вул. Верхня Горова, 13), у ході археологічних розкопок у культурному шарі знайдено мідну пряжку, яка належить до післямонгольсько-литовського часу [15, с. 80-81, рис. 111]. Вона має овальну рамку, вузький прямокутний «приймач», за допомогою якого з'єднувалася з ремнем, рельєфний декор у вигляді зубців (рис. 4: 4). Пряжка має аналогії серед золотоординських матеріалів XIV ст. [28, с. 44, рис. 7]. Господарчу яму з керамікою поч. XV ст. досліджено біля підніжжя Дзеленьгори по узв. Старособорному, 3 (рис. 4: 6-15) [15, с. 83, рис. 112].

Таким чином у середмісті Черкас найбільш ранні матеріали (кін. XIV – поч. XV ст.) локалізуються навколо Дзеленьгори – на території посаду первинного Черкаського замку. Саме городище-замчище Дзеленьгора розташоване на найбільш висунутому в бік

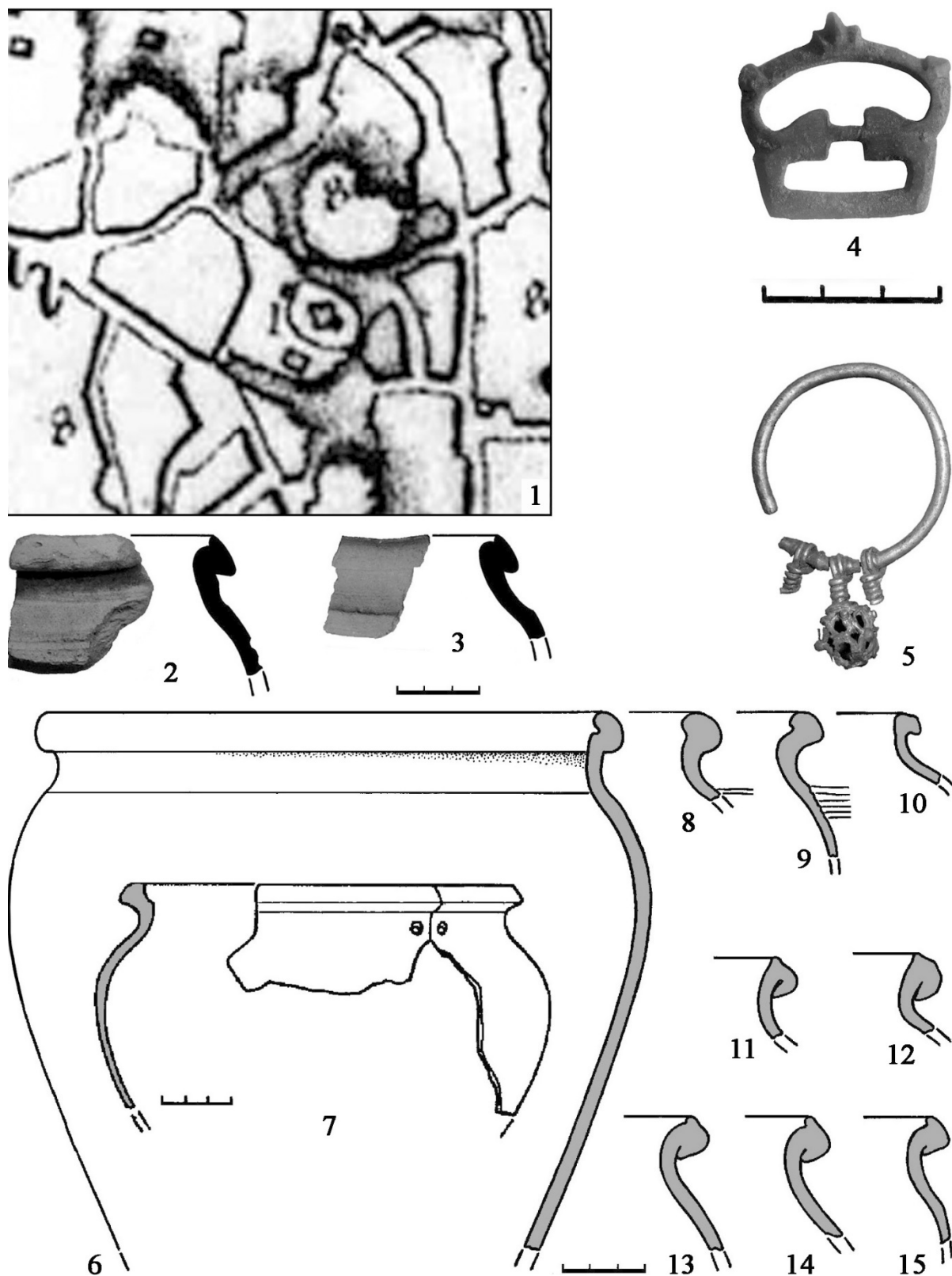

Рис. 4. Черкаський замок на Дзеленьгорі: 1 – на плані міста 1800 р.; 2-15 – археологічні знахідки 2-й пол. XIV – поч. XV ст. з околищзамка: 2, 3 – коло Пагорба Слави; 4 – по вул. Верхній Горівій, 13; 5 – з узв. Старособорного; 6-15 – по узв. Старособорному, 3

Дніпра мису між сучасними вул. Розкопною та узв. Старособорним [15, с. 81-82]. Назва гори пов'язана з колись розташованою а ній дзвіницею Миколаївської церкви, згаданої в описі Черкаського замку 1552 р. (зараз на її місці розташований Будинок природи). На плані Черкас 1800 р. видно, що площадку на краю мису відгороджує з напільного боку дугоподібний рів (сучасний Старособорний узвіз). Замчище мало неправильну округлу форму діаметром близько 80 м (площа 0,5 га) (рис. 4: 1). На ньому й знаходилася невеличка дерев'яна фортеця – прикордонний форпост Східного Поділля XIV–XV ст.

Фрагменти кераміки 2-ї пол. XIV ст. (рис. 2: 15-17) зафіксовані ще на одному місцезнаходженні – багатошаровому поселенні на перехресті вул. Героїв Сталінграда і Нижньої Горової (навпроти річкового вокзалу, біля витоків бувшої р. Чехова) [22, с. 20, рис. 7: 8]. Воно знаходиться на південний схід від центру міста на невисокому мису корінної тераси.

Отже, спираючись на археологічні матеріали, виявлені на території Черкаси, можна з впевненістю говорити про заснування міста у 2-й пол. XIV ст., а точніше після 1362 р. Спочатку на узбережжі Дніпра існували принаймні чотири поселення (опорні пункти), які вже на рубежі 1370–80-х рр. зникають, а їх населення концентрується навколо Дзеленьгори, де знаходився укріплений Черкаський замок і посад. Впродовж наступних десятиліть його околиці поступово залюднювалися і врешті-решт на 1390-і рр. документальні джерела фіксують існування міста, яке виконувало функцію прикордонного (митного та військового) форпосту, покликаний відбивати загрозу з боку Дикого поля. Час появи Черкас збігається із виникненням інших подільських замків. Керамічний комплекс, здобутий під час археологічних досліджень у Черкасах, знаходить аналогії серед матеріалів розкопок Сокильця на Південному Бузі. На основі останніх М. Кучера теж дійшов висновку, що «виникнення Сокильського замку слід віднести до другої половини XIV ст. (після 1362 р.), коли згідно з літописними даними при подільських князях Коріатовичах було розпочато будівництво фортець для відсічі татарської загрози» [12, с. 213]. Таким чином і поява дніпровських Черкас та їх рання історія нерозривно пов'язані з Подільською землею.

Джерела і література

1. Акты Западной России. – Т. II: 1506–1544. – СПб., 1848.
2. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – Т. I. – К., 1885.
3. Археологія Беларусі: у 4-х тамах. – Т. 4: Помнікі XIV–XVIII ст. – Мінск: Бел. навука, 2001.
4. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV вв. (по материалам археологических исследований). – К.: Наук. думка, 1982.
5. Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса: Астропринт, 2004.
6. Василицький скарб // Коротке звідомлення ВУАК за археологічні досліді року 1925. – К., 1926. – С. 103-104.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. – К.: Наук. думка, 1993.
8. Зразюк З.А., Строкова Л.В., Хромов К.К. Монетно-вещевой клад третьей четверти XIV века из с. Василицы, Черкасского района Черкасской области (монетная часть) // Восточная нумизматика в Украине. – Ч. II: Монеты джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. – К.: Купола, 2007. – С. 118-127.
9. Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. (історико-топографічні нариси) – К., 1996.

10. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наук. думка, 1971.
11. Коцебу А. Свитригайло, великий князь литовский, или Дополнение к историям Литовской, Российской, Польской и Прусской. – СПб., 1835.
12. Кучера М.П. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бугі // Археологія. – 1965. – Т. XIX. – С. 214-220.
13. Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яноруські старожитності. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 174-181.
14. Куштан Д.П. Звіт про археологічні розвідки у Черкаській області за 1999 рік. – НА ІА НАНУ. – № 1999/11
15. Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас. – К.–Черкаси: ІА НАНУ, 2016. – 290 с.
16. Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К.: Темпора, 2012.
17. Новая грамота князя Федора Кориатовича 1392 г. // Беларуская даўніна / Ред. Ю. Микульский. – Вып. 1. – Минск, 2014. – С. 147-150.
18. Оногда О.В. Керамічні комплекси XIV–XVI століть з розкопок на території Старого Арсеналу // Лаврський альманах. – Вип. 21 (Спецвип. 8): Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження. – К., 2008. – С. 24-31.
19. Петрашенко В.А. Отчёт о разведочных работах в городе Черкассы и его окрестностях в 1982 г. – НА ІА НАНУ. – № 1982/36.
20. Пономаренко М.Ф. Експедиція «Черкаси-1981». Звіт. – НА ІА НАНУ. – № 1981/151.
21. Приходнюк О.М., Пономаренко Л.М., Рець С.К. Археологічні пам'ятки в Черкасах // Археологія. – 1974. – Вип. 14. – С. 91-93.
22. Рець С.К. Звіт про археологічні розвідки і спостереження в районі м. Черкаси 1996 р. – НА ІА НАНУ. – № 1996/71.
23. Рець С.К. Звіт про археологічні розвідки в Черкасах 1997 р. – НА ІА НАНУ. – № 1997/116.
24. Рець С.К. Звіт про археологічні розвідки і спостереження в районі м. Черкаси 1998 р. – НА ІА НАНУ. – № 1998/104.
25. Строкова Л. Золотоординський скарб з Василиців // Пам'ятки України: історія та культура. – 2006. – Спецвипуск. – С. 34-43.
26. Супрасльська летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 35. – М., 1980.
27. Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. – Т. 40. – М., 1952. – С. 214-259.
28. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – М.: Изд-во МГУ, 1966.
29. Хромова І. Монетне карбування на території Середнього Подніпров'я від наслідувань до офіційних емісій. Питання іконографії // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 229-237.
30. Шостопал А.В. Скарби Черкащини. – Черкаси: Вид. П.С. Андрощук, 2007.
31. Kurtyka J. Wierność i zdrada na pograniczu. Walki o Bracław w latach 1430–1437 // Historia vero testis temporum. – Kraków, 2008. – S. 675-714.
32. Pilių tyrimo centras „Lietuvos pilys“. – URL: http://www.lietuvospilys.lt/images/radiniai/papuosalai/VR02_5M1196.jpg

УДК 904 (477)

Лугова О. С.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ У м. БЕРЕЖАНИ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЯХ

У статті розглядаються археологічні дослідження на території міста Бережани та його околицях. Представлено сучасний стан та перспективи подальшого вивчення бережанських пам'яток археології.

Ключові слова: пам'ятка археології, місто Бережани, археологічні дослідження, перспективи вивчення.

The article reviews the archaeological researches on the territory of Berezhany and its surroundings. Also presents the modern status and possibilities of the next study of archeology monument in Berezhany.

Keywords: archeology monument, Berezhany town, archaeological researches, possibilities of the next study.

Історія міста Бережани, згідно писемних джерел, розпочинається із 1375 р. Однак, окремі відкриті теки місцевого «підземного архіву» засвідчують перебування та тривале проживання давніх людей на цій території ще в добу палеоліту [10, с. 7].

Перші зафіксовані археологічні дослідження у м. Бережани здійснив український археолог Юрій Полянський в 1927 р., який виявив три «сліди найдавнішого населення ... Це були три стоянки, місця постою ловців мамонтів з так зв. оріняцької доби: одна на схилі гори Лисоні, друга на східному березі ставу в місці «за рікою», третя – в першій цегельні. Знайшли на тих стоянках кістки тварин, багато крем'яних ядрищ, готове крем'яне знаряддя (різакі, шкребла) і багато дрібних відпадків з ядрищ, що вказує на існування палеолітичної кременярської робітні на схилі Лисоні, приблизно 40 тисяч років тому». Так охарактеризував перші знахідки про перебування та діяльність давніх людей в околицях м. Бережани професор Ярослав Пастернак у статті «Праісторичні та ранньоісторичні пам'ятки Бережанщини», що опублікована у книзі «Бережанська земля» в 1970 р. [2, с. 3].

Узагальнив та систематизував інформацію про ці перші археологічні об'єкти Бережан доби пізнього палеоліту відомий тернопільський археолог Ігор Герета, який локалізував чотири пам'ятки археологічної спадщини. Бережани I зафіксована на лівому березі Золотої Липи, на схилі гори Звіринець. Під час досліджень тут зібрано нуклеуси, різці, пластини, скребок та інше. Бережани II також знаходиться на лівому березі Золотої Липи. В 1920-х роках у лесових відкладах віднайдено нуклеуси, пластини, відщепи та кістки тварин. Бережани III – на території цегельного заводу, в кар'єрі якого у 1920-х роках виявлено різноманітні вироби з кременю: нуклеуси, пластини та відщепи [1, с. 82-83].

Пам'ятка місцевого значення Бережани IV – стоянка та поселення пізнього палеоліту (40–10 тис. років тому) та раннього залізного віку (I тис. до н. е.) відкрито у 1971 році геологом Андрієм Богуцьким в урочищі Глинище на лівому березі Золотої Липи під час робіт із впорядкування берега бережанського озера. На глибині 6-7 метрів виявлено фрагменти крем'яних знарядь праці давніх людей [1, с. 83]. У 1987 р. Бережанський загін Тернопільської експедиції ІСН АН УРСР проводив охоронно-рятувальні роботи за зводом пам'яток історії та культури на теренах нашого краю під керівництвом Леоніда Мацкевого. Тоді ж на цьому об'єкті проведено додаткові обстеження, в результаті яких виявлено крем'яні знаряддя праці, відщепи та уламки посуду. Кутовий різець-скребок, скребло, скобель були аналогічними до знайдених артефактів Андрієм Богуцьким і продатовані періодом пізнього палеоліту, а фрагменти посуду із домішками

рожевого шамоту – добою раннього заліза [5, с. 2]. Цей археологічний об'єкт на сьогоднішній день є пам'яткою місцевого значення, охоронний № 1922.

У 1980 році український археолог О. Ситник продовжив археологічне вивчення нашого краю та виявив на горі Сторожисько стоянку Бережани V. Пам'ятка розташована у північних околицях міста на вершині платоподібного підвищення правого берега Золотої Липи. Дослідження цієї стоянки тривали у 1980–1983 та 1987 рр. За цей час віднайдено близько 200 виробів середнього палеоліту, з яких 27 знарядь праці: скребла-ножі, гостроконечники, леваллуазькі вістря, ножі, скобелі, скребки і т.і. Віднайдені знаряддя, не зважаючи на підйомний характер, загалом добре збереглися. Ці артефакти засвідчили, що люди перебували тут на межі середнього (150–40 тис. років тому) та пізнього палеоліту (40–10 тис. років тому). На думку О. Ситника, леваллуазька техніка, зафіксована під час досліджень, має риси «перерозвиненої» пластинчасто-стрільчастої індустрії та датується «фінальним етапом мустьєрського часу на межі переходу до пізньопалеолітичної доби» [14, с. 174-177.] Цей археологічний об'єкт має статус пам'ятки місцевого значення, охоронний № 1216.

Наступним об'єктом уваги археологів стала гора Лисоня, яка вперше досліджувалася у 1927 р. Юрієм Полянським. Після цього археологічні дослідження цієї місцевості призупинилися на тривалий час [2, с. 3]. Наступне археологічне вивчення цієї визначної місцевості здійснювалось аж у 1982 р. тернопільським археологом Олександром Ситником, який виявив тут палеолітичну стоянку, що отримала назву Бережани VI. У 1983-1987 рр. провадилося подальше вивчення цього археологічного об'єкта. Пам'ятка локалізована на лівому березі річки Золота Липа, близько 3 км від південно-східних околиць міста, в кар'єрі із видобутку каменю біля вершини гори Лисоня [15, с. 3, 11].

Площа пам'ятки Бережани VI становить близько 1 га, яка тривалий час розорювалася, а на сьогоднішній день – вже не використовується як сільськогосподарські угіддя. Під час досліджень виявлено велику кількість підйомного матеріалу в ході поверхневого обстеження території пам'ятки та дрібні уламки археологічних матеріалів на глибині до 0,35 м. В культурному шарі виявлено окремі фрагменти палеолітичних крем'яних відщепів та пластин, що вкриті білою патиною. На основі віднайдених артефактів пам'ятку продатовано епохою середнього (150–40 тис. р. до н. е.) та пізнього палеоліту (40–10 тис. р. до н. е.). Стоянці Бережани VI надано статус пам'ятки місцевого значення, охоронний № 1919 згідно розпорядження Представника президента України № 148 від 25.06.1992 р. [7, с. 1–2].

У 2007 році спільна експедиція співробітників Обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури та ДП «ОАСУ «Подільська археологія» О. Дерехом, В. Струганець, І. Саківським та В. Бірчаком працювала на території Бережанщини і виявила ще два об'єкти археологічної спадщини в околицях гори Лисоня – поселення Посухів I та Посухів II. Ці дві пам'ятки археології продатовано епохою раннього залізного віку. Обидва об'єкти мають статус щойно виявлених пам'яток, охоронні № 1523, № 1524 згідно наказу управління культури Тернопільської ОДА № 16 від 27.01.2010 р.

Меморіально-пошукове підприємство «Доля» при Львівській обласній раді спільно із ДП «НДЦ «ОАСУ Подільська археологія» Інституту археології НАН України (м. Тернопіль) та ТОО ВГО «Закінчимо війну» здійснили ексгумаційні роботи на території гори Лисоня у серпні 2017 р. Причиною цих робіт стало виявлення останків вояків періоду Першої світової війни в кар'єрі з видобування каменю. В результаті проведення робіт встановлено, що це двохшарове санітарне спільне поховання 50-60 вояків австро-угорської, німецької та російської [12; 13]. Але роботи мали лише ексгумаційний характер і не мали наступного продовження.

Пам'ятка Бережани VII – це залишки стоянки та поселення часів пізнього палеоліту (40–10 тис. років тому) й енеоліту (IV–III тис. до н. е.). Локалізується вона у

північних околицях міста, на правому березі річки Золота Липа. Виявлена та досліджена у липні 1987 р. Бережанським загonom Тернопільської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР (далі – ІСН АН УРСР) під керівництвом Леоніда Мацкевого та при співпраці Миколи Демидюка, який розпочав вивчення цього об'єкту ще у червні цього ж року. Загальна площа, на якій проводились роботи, становила 7500 м². Загалом в результаті спільної роботи виявлено 94 археологічні знахідки: жовно, два нуклеуси, 20 відщепів, 24 пластинчастих сколи, 40 уламків кременю, 4 уламки ножів, скребок кінцевий на відщепі, скребок-скобель та різець кутовий [5, с. 1].

Наступного року вивчення цієї пам'ятки продовжувалось Бережанським загonom Тернопільської експедиції ІСН АН УРСР під керівництвом Леоніда Мацкевого. На цьому об'єкті виявлено 37 артефактів (відщепи, скребки, різці, різчики, ножі, рубляче знаряддя та ін.) пізнього палеоліту та скребок і ніж часів енеоліту [6, с. 3, 11]. Пам'ятка археології згідно Наказу МКТ від 15.09.2010 р. № 706/0/16 10 охоронний № 1286-Т та занесена до Державного реєстру пам'яток України місцевого значення [11].

Також ця ж експедиція у 1987 р. виявила залишки стоянки часів пізнього палеоліту (40–10 тис. років тому) у східних околицях міста, на схилі балки лівого берега р. Золота Липа, що зараз відомі як пам'ятка Бережани VIII. На площі 1200 м² віднайдено призматичний нуклеус, два рублячи знаряддя, уламки та відщепи [5, с. 1]. У 1988 р. після повторного дослідження об'єкта перелік знахідок поповнився двома макропластинами та двома відщепами [6, с. 3, 11]. На сьогоднішній день, це вже пам'ятка археології місцевого значення, охоронний № 1921.

Наступним етапом археологічних досліджень у м. Бережани стала робота Галицької археологічної експедиції відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України спільно з Інститутом археології ЛНУ ім. І. Франка, яка у 2004–2006 рр. досліджувала археологічні пам'ятки на берегах річки Золотої Липи (на території Львівської та Тернопільської областей). Дослідження здійснювалось в рамках проекту «Бурштиновий шлях» за маршрутом Майдан Гологірський–Дунаїв–Жуків–Бережани–Котів–Старий Литвинів–Завалів–Яргорів–Золота Липа [17, с. 61–62]. Результатом роботи цієї експедиції у нашому місті стало відкриття трьох пам'яток. Бережани X – залишки поселення комарівсько-тшинецької культури в північних околицях міста на лівому березі р. Золота Липа. Бережани XI – поселення комарівсько-тшинецької та черняхівської культур у південно-східних околицях на лівому березі р. Золота Липа. Бережани XII – поселення голіградської культури в південних околицях міста на лівому березі р. Золота Липа [18, с. 30–34]. Ці об'єкти є одними із найновіших за часом виявлення, але мають статус пам'яток місцевого значення, охоронні № 1570, № 1571, № 1572.

Бережанський замковий комплекс, пам'ятка архітектури XVI ст. (охорон. № 641/1), є найбільш перспективнішим об'єктом для археологічного дослідження у м. Бережани. У 2016 р. в процесі підготовки проектної документації на реставрацію замкової каплиці Державним підприємством «Український регіональний спеціалізований науково-реставраційний інститут «Укрзахідпроектреставрація» проведено археологічні дослідження замкової території під керівництвом Богдана Строченя (ДП «НДЦ «ОАСУ Подільська археологія» Інституту археології НАН України (м. Тернопіль)). В ході робіт здійснено фіксацію об'єктів та залягання культурних шарів при під час закладання геологічних шурфів. В результаті цих досліджень не виявлено цінних артефактів пов'язаних з історією замку, окрім коронного соліда 1660 р. Це зумовлено обмеженою територією дослідження [16, с. 146–147].

У 2017 р. археологічні дослідження залишків північно-східного замкового бастіону здійснювалось Марією Ягодинською, директором Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини. В ході розкопок

вдалося зафіксувати елементи дерев'яної конструкції валу. На думку М. Ягодинської, виявлені дерев'яні конструкції схожі на давньоруські кліті, що слугували основою земляних валів. Завдяки виявленому фрагменту поліхромної миски з характерним полив'яним розписом дослідниця датувала спорудження валу XVII ст. [16, с. 148–149].

Окремі археологічні дослідження проводились і в околицях Бережан. У 2007 р. Науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України (далі – НДЦ «РАС» ІА НАНУ) проводила археологічні розвідки на території проектування об'єкта «Автомобільна дорога державного значення М-12 Стрий-Тернопіль-Кропивницький-Знам'янка на ділянці обходу міста Бережани у Тернопільській області». Під час цих робіт виявлено десять об'єктів культурної спадщини – вісім пам'яток археології, одне місцезнаходження археологічного матеріалу та одне ймовірне місцезнаходження пам'ятки. Три пам'ятки локалізовано в межиріччі Нараївки та Золотої Липи на північно-східних околицях с. Лісники, яке згідно адміністративного поділу належить до м. Бережани.

Курганна група з п'яти насипів Лісники I розташована на північний схід від кафе при дорозі М-12 Стрий-Тернопіль-Кропивницький-Знам'янка. Курганна група з двох насипів Лісники II розташована на північний схід від курганної групи I. Курганна група з 9 насипів Лісники III розташована північний схід від курганної групи II. Особливості топографічного розташування курганів, їхні розміри та результати досліджень подібних пам'яток у цьому регіоні можуть бути підставою для віднесення виявлених насипів до поховальних споруд доби ранньої бронзи (культура шнурової кераміки, кін. III – поч. II тис. до н.е.) або доби середньої бронзи (комарівсько-тщинецька культура, XVI – XIII ст. до н.е.). Можливо, окремі насипи можуть належати до більш пізніх періодів – доби пізньої бронзи або ранньоскіфського часу [8, с. 16-20; 9, с. 257]. Пам'ятки Лісники I та Лісники II мають також статус пам'яток місцевого значення, охоронні № 1594 та № 1595.

У 2017 р. НДЦ «РАС» ІА НАНУ здійснила повторне обстеження території, що відводиться під майбутню дорогу згідно внесених змін у проектну документацію. В результаті цього виявлено четверту курганну групу з двох курганних насипів на захід від північно-західної околиці села Лісники, в лісовому масиві міжріччя Нараївки та Золотої Липи – Лісники IV. Виявлені кургани належать до старожитностей доби бронзи (культури шнурової кераміки і комарівсько-тщинецька, кін. III–II тис. до н.е.). Окрім цього, здійснено уточнення локалізації курганної групи Лісники III щодо нової проектною документації та зафіксовано ще два нових кургани. Під час повторного обстеження уточнено локалізацію об'єкта стосовно нового варіанту проходження траси автодороги та виявлено ще два нових кургани – №№ 10-11 ¹ [19, с. 8, 10-13].

Представлені вище археологічні пам'ятки, на жаль, поки-що в повній мірі не відтворюють процес освоєння території міста давніми людьми та основні напрямки діяльності наших далеких пращурів на світанку людської історії. На сьогоднішній день найперспективнішими об'єктами в плані комплексних досліджень є Бережанський замковий комплекс XVI ст. та гора Лисоня. Бережанський замковий комплекс – унікальна фортифікаційна споруда Галичини, будівництво якого розпочав коронний гетьман Микола Синявський у 1534 р. [3]. Історія цієї твердині овіяна багатьма легендами, правдивість яких підтвердили б або ж остаточно спростували б археологічні дослідження.

Гора Лисоня є одночасно пам'яткою археології та воєнної історії. Її формують палеолітична стоянка, два поселення раннього залізного віку, місце бойових дій та поховання середини серпня–жовтня 1916 р., місце бойових дій червня 1919 р. Ця місцевість двічі ставала ареною кровопролитних боїв у серпні–жовтні 1916 та червні 1919 рр. та місцем перемоги українського війська [4, с. 4-23]. В сучасних українських

¹ Інформацію надала Зоя Ільчиниш – м.н.с. НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ.

реаліях надзвичайно важливо провести дослідження пам'яток археології та пам'яток української воєнної історії періоду української національної революції 1917-1921 рр.

Джерела і література

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині Кам'яного віку / АН УРСР, Ін-т сусп. наук; [І. П. Герета, Р. Т. Грибович, Л. Г. Мацкевой та ін.; редкол.: О. П. Черниш (відп. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1981. – 308 с.
2. Бережанська земля: історико-мемуарний збірник/ упоряд. В. Лев. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: комітет “Видавництво Бережани”, 1970. – 878 с.
3. Бережанський замковий комплекс. – URL: <http://diaz.org.ua/index.php/ua/pam-iatky-arkhitektury-zapovidnyka/pam-iatnyky-natsionalnoho-znachennia/29-berezhanskyi-zamkovyi-komplkeks-zamok>
4. Лисоня: сторіччя звитяги / Упоряд. Б. В. Луговий, О. С. Лугова. Тернопіль: ТЗОВ «Тернограф», 2016. – 192 с.: іл.
5. Мацкевий Л. Г. Звіт про роботи в Тернопільській області по Зводу пам'яток у липні 1987 р.: Рукопис. – Тернопільський обласний центр охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини. – 1988. – 2 с.
6. Мацкевий Л. Г. Звіт про роботу в Шумському і Бережанських районах в складі Тернопільської експедиції ІСН АН УРСР 1988 р.: Рукопис. – Тернопільський обласний центр охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини. – 1989. – 24 с.
7. Облікова картка об'єкта культурної спадщини. Стоянка Бережани VI. – Тернопільський обласний центр охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини. – 2013. – 2 с.
8. Осаульчук О., Милян Т., Павлів Д. Звіт про археологічні розвідки у смугі проектування автодороги в обхід міста Бережани Тернопільської області у 2007 р. // НА НДЦ РАС ІА НАНУ. – НД 2008: АВ-1.
9. Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – 781 с.
10. Пастернак Я. Ті, що розкрили підземний архів. Пам'яті видатних археологів України // Терем. Проблеми української культури. Україна на досвідку історії. 1962. № 1. С. 7–12.
11. Перелік пам'яток культурної спадщини місцевого значення Тернопільської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. – URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245082884&cat_id.
12. Працівники меморіально-пошукового підприємства «Доля» віднайшли масове поховання полеглих у Першій світовій війні. – URL: <https://dolya.lviv.ua/pratsivnyky-memorialno-poshukovoho-pidpryemstva-dolya-vidnajshly-masove-pohovannya-polehlyh-u-pershij-svitovij-vijni>.
13. Про перепоховання останків тіл учасників боїв на горі Лисоня у 1916 р., ексгумованих у 2017 р., що відбудеться 19 червня 2018 року у м. Бережани. – URL: <https://bsr1653.gov.ua/news/1528876662/>.
14. Ситник О. Середній палеоліт Поділля. – Львів, 2000. – 372 с.
15. Сытник А. Отчет о результатах научно-исследовательской работы по «Своду археологических памятников Тернопольской области УССР». 1987. – 26 с.
16. Строць Б., Ягодинська М. Перші археологічні дослідження Бережанського замку // вісник рятівної археології (Acta archaeologiae conservativae). – Львів: НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, 2017. – Вип. 3. – 178 с.
17. Филипчук М. Основні підсумки археологічних досліджень слов'яно-руських пам'яток у Верхньому Подністр'ї протягом 2000–2007 рр. // Археологічні дослідження в межах річчя Вісли, Дністра та Тиси у 2000-2007 рр. – С. 61–75.
18. Филипчук М. Звіт про проведення обстежень археологічних пам'яток на узбережжі р. Золота Липа (Перемишлянський р-н Львівської області; Бережанський, Підгаєцький та Монастирський р-ни Тернопільської області) у 2006 р. // Тернопільський обласний центр охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини. – 2007. – 134 с.
19. Чорновол Д., Ільчишин З. Звіт про археологічні розвідки в межах будівництва автомобільної дороги М-12 на ділянці обходу м. Бережани Тернопільської області у 2017 р. // НА НДЦ РАС ІА НАНУ. – 2018.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АІДУ	– Археологія і давня історія України (Київ)
ИАК	– Известия Императорской археологической комиссии (СПб.)
НА ІА НАНУ	– Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (Київ)
СА	– Советская археология (Москва)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Вейбер Аліна Віталіївна – аспірантка кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Ветров Віктор Сергійович – завідувач сектором археології Державного історико-культурного заповідника "Межибіж"

Гаскевич Дмитро Леонідович – к.і.н., науковий співробітник Інституту археології НАН України

Гришук Ольга Михайлівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса

Іванова Світлана Володимирівна – д.і.н., с.н.с., провідний науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

Клочко Віктор Іванович – доктор габілітас, завідувач кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Клочко Любов Степанівна – к.і.н., доцент, викладач Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Куштан Дмитро Павлович – к.і.н., старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Литвиненко Роман Олександрович – д.і.н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса

Лугова Олена Степанівна – науковий співробітник Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани

Науменко Олександр Олександрович – Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Отрошенко Віталій Васильович – д.і.н., професор, завідувач відділу археології енеоліту – бронзового віку Інституту археології НАН України

Пересунчак Олександр Сергійович – вчитель історії комунального закладу «Завалівський ліцей» Гайворонської районної ради Кіровоградської області, науковий керівник секції археології Кіровоградської Малої академії наук учнівської молоді

Потупчик Михайло Валентинович – завідувач сектору охорони культурної спадщини управління культури і мистецтв Вінницької облдержадміністрації

Радомський Іван Сергійович – к.і.н., молодший науковий співробітник відділу археології енеоліту – бронзового віку Інституту археології НАН України

Смаголь Вікторія Олександрівна – к.б.н., відділ палеонтології Національного Науково-природничого музею НАН України

Степанчук Вадим Миколайович – д.і.н., провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

Археологія Поділля

(матеріали Всеукраїнської наукової конференції)

Науковий редактор: **професор Р.О. Литвиненко**

Комп'ютерна верстка: **Р.О. Литвиненко**

Дизайн обкладинки: **Р.О. Литвиненко**

Україна 21009, м. Вінниця, вул. Грушевського 2,
Донецький національний університет імені Василя Стуса,
історичний факультет
кафедра всесвітньої історії та археології

Підписано до друку 27.09.2019 р.
Формат 60×84 1/8. Папір офсетний.
Друк цифровий. Умовн. друк. арк. 12,79.
Наклад 100 прим. Зам. № 8273/1.

Віддруковано з оригіналів замовника.
Видавець та виготовлювач ТОВ «ТВОРИ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>